

A MÚLT ÜZENETE A JÖVŐNEK

TANULMÁNYKÖTET
A HOLOKAUSZT 80 EMLÉKÉV ALKALMÁBÓL

Szerkesztette:
Kispálné Horváth Mária
Gerölyné Kölkedi Éva

Szombathely
2024

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
SAVARIA REGIONÁLIS PEDAGÓGIAI SZOLGÁLTATÓ ÉS KUTATÓ KÖZPONT

SZOMBATHELYI MAGYAR-IZRAELI BARÁTI TÁRSASÁG

MAGYARORSZÁGI ZSIDÓ ÖRÖKSÉG KÖZALAPÍTVÁNY

A múlt üzenete a jövőnek
Tanulmányok a Holokauszt 80 emlékévé alkalmából

Szerkesztők:

Kispálné Horváth Mária, Gerölyné Kölkedi Éva

Felelős kiadó:

Kispálné Horváth Mária

Kiadók:

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Savaria Regionális Pedagógiai Szolgáltató és Kutató Központ
Szombathelyi Magyar-Izraeli Baráti Társaság
Magyar Zsidó Örökség Közalapítvány

Szombathely, 2024

ISBN 978-963-489-776-7

A kiadvány kizárólag elektronikus formában készült.

Borítókép: Budapesti utcakép 1944-ből (Fortepan / Pártos Paul).
<https://fortepan.hu/hu/photos/?q=zsido%C3%B3s%C3%A1g> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 15.)

A hátsó borítón lévő kép: Auschwitz: Magyar zsidók érkezése (Fortepan /.Lili Jacob)
(<https://fortepan.hu/hu/photos/?q=auschwitz>) (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 15.)

Tartalom

Szita Szabolcs:

Zsidómentes világ. Náci-német képzetek és gyakorlat a zsidók üldözésétől a szervezett népiirtásig 4

Kriza Borbála:

Apák fiaikkal. Magyarok az auschwitz-birkenai "doktorbarakkban" 11

Nagy András Imre:

Egy zsidó arisztokrata kiadatlan auschwitzi lágernaplója 33

Goldmann Márta:

Az 'oral history' interjúk szerepe a 'golyók által elkövetett holokauszt' oktatásában..... 41

Balázs Edit:

Elpusztított zsidó közösségek Vas megyében 51

Jakab Attila:

A gettósítás Magyarországon 1944-ben és a szombathelyi gettó a korabeli sajtóban 68

Kelbert Krisztina:

Levélbe/naplóba zárt szerelem és üldöztetés a holokauszt idején..... 84

Katona Attila:

„Ma nem szabad a holnapra gondolni” Levelek és üzenetek a szombathelyi gettóból..... 112

Mayer László:

A „Lidércnyomás” mozaikjai. Dr. Veszprémi Etelka szombathelyi leánygimnáziumi tanár holokausztnaplója 126

Szita Szabolcs:

Zsidómentes világ. Náci-német képzetek és gyakorlat a zsidók üldözésétől a szervezett népirtásig

*Prof. Dr. Szita Szabolcs nyugalmazott igazgató
Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény*

Máig kínzó kérdés, a náci párt, a német hadsereg, a bódított tömeg miképp képzelte el a zsidók nélküli világot. A náci és más németek szemében a „zsidó” fogalma eltérő volt. Legtöbbször különböző, gyakran egymásnak ellentmondó dolgokat, fogalmakat képviselt.

Az eredeti elképzelések fontos közös nevezője volt, hogy a zsidók egy gonosz modernitás megteremtői voltak, nyomulásuk beszennyezte a modern Németország valóságát, társadalmát. A modern Németországnak szembe kellett mennie, harcolnia kellett a „zsidó modernséggel”. A nemzetiszocialista modernség útját a nácioknak kellett kiharcolniuk, a „tisztá árják társadalmába” kellett beágyazniuk. A kigondolt, majd hirdetett német modernség – egy erős vezető és az európai hegemoniára készülő nemzet gondolatával – alternatív ideológiát jelenített meg a nyugati liberalizmussal és a keleti kommunizmussal szemben. A könyvégetés célja jelzés értékű volt, mellyel az új német identitás értelmét hangsúlyozták. Az 1933. május 10-i rémes aktust egyrészt a nemzet megváltásának hirdették, másrészt a „tiszteletlenség és az ellenfelek teljes kiirtásának”. Az új nemzeti identitás megteremtése nagy kihívás, összetett feladat volt. A folyamatban helyet kapott a náci fajfogalom, ez az új identitás eredetének metaforájává vált. A származás iránti megszállottság előtérbe került, a szülőföld (németül Heimat) gondolatában gyökerezett. A fogalmat a náci gyorsan kisajátították, 1933-ra „a németiség lényegének” minősítették.

A nácioknak a történetmesélés fontosabb volt, mint a tudomány. A zsidókról olyan hatékony, ellenséges irodalomtörténetet építettek fel, melyben tényekre, bizonyításra egyáltalán nem volt szükség, helyette a „fajtudomány” kapott megkülönböztetett helyet. A fajtudományt az előre meghatározott zsidóellenes nézetek modern jóváhagyásaként kezelték.¹ A régi hatalom – amelyet a zsidók képviselnek – romjain a náci új világát kellett felépíteni. A célok között helyet kapott a zsidók nyilvános megalázása, melyek érzelmeket gerjesztenek, ezek a nyers gyűlöletől, a gúnytól, a félelemtől a szégyenig terjedtek. Ezekből sarjadt ki a németek nyilvános fellépése a zsidók ellen. A célt abban látták, hogy meg kell erősíteni önmagukat, olyan érzelmi közösséget szükséges kiépíteni, mely megalázza a törvényszegés belső érzését.

A zsidók elleni brutális erőszak kezdetben helyi szinten zajlott. Egyik következménye volt, hogy felszabadította a németek fantáziáját. Ezzel megnyílt az út, hogy bármilyen homályosan, de új társadalmi lehetőségeket képzeljenek el. A zsidók nélküli – elképzelt – világot a

¹ A fajfogalom filozófiai értelmezését Arisztotelész kezdte használni és alkalmazni élőlényekre. Carl von Linné biológiai rendszertanában a faj fölé rendelt fő kategóriák a nemzetség vagy nem, a nemzetségsorozat vagy nemzetiség, a család, a rend, az osztály és a törzs. Más tudósok később tökéletesítették, pontosították értelmezését.

mindennapi eseményekkel kapcsolták össze. Az erőszakot mind nyilvánosabbá tették, folytonosan terjesztették, gerjesztették, sőt dicsőítették. Az erőszak lényege nem az volt, hogy mindenki egyetértsen vele, hanem, hogy lehetőleg mindenkit bevonjanak. A gyűlölet fokozásában a zsidóság állítólagos gonoszága jelentős helyet kapott, a nemzetiszocialista szemléletben olyan igazsággá vált, amely nem követelt bizonyítékot. A gyalázatos, kiterjedt üldöztetés eredményeként a németek mindenütt láttak, találtak zsidókat. A magas szintre jutott képzelgők rövidesen úgy tartották, „már alig vannak, már elmentek”. A könyvek égetése kivágta a zsidókat a nemzeti kultúrából, majd a zsinagógákat rongálták meg, rombolták le. Eszközök sokaságával a „minden, ami zsidó”² tönkretételén dolgoztak.

A náci gondolkodásban a zsidók elleni harcban arról határoztak, hogy a zsidó hagyományokat eltörlik, a történelemszemléletet megsemmisítik, a német nemzeti történelem felszabadításáért a német és a zsidó múlt közötti kapcsolatot pogromokkal megszakítják. A náciak szerint az 1938. november 9-i ún. Kristályéjszaka³ lehetőséget nyitott egy új német nemzeti és keresztény közösség létrehozására, egy olyan fajtisza közösség megteremtésére, amely független a zsidó gyökerektől.⁴ A zsidótörvények és számos fantazmagórikus ötlet arra irányult, hogy a zsidókat a német nemzeti életből kioltásák.

1939. január 30-án Adolf Hitler kinyilvánította, hogy Németország legfontosabb értelmezése a zsidókérdésen múlik. A „zsidó probléma” mielőbbi megoldását, a „zsidó” megsemmisítését javasolta. A német nép Führere felismerte, meggyőződéssel hirdette, eljött az idő, hogy a német „népközösség” előtt a zsidók „megsemmisítéséről” nyilvánosan beszéljen. Történelmi távlatból is helytálló, a „megsemmisítés” közös társadalmi gyakorlattá, a náci-német kulturális képzelet szerves részévé vált. Hitler nem tévovázott, hogy szüntelenül gyarapodó, hangosan helyeslő hallgatóságának „létező valósággal” szolgáljon.

A zsidókról lyukkártyarendszert dolgoztak ki, ezáltal bármelyik zsidó kartonját ki tudták keresni. A zsidók vezetőit bebörtönözték, a tömeget kivándorlásra kényszerítették. Központi Zsidó Emigrációs Hivatalt alapítottak. A háború kirobbanásáig 130.000 zsidó hagyta el kényszerből vagyonát, hazáját. Az új rezsim sikere, a náciak hatékonysága addig terjedt, hogy még a zsidók távozásának költségeit is kifizettették velük. Az 1938. júliusi eviani találkozót, amely a Németországból és Ausztriából menekülő zsidók tömegének kezelésével, segítségével foglalkozott, Eleanor Roosevelttel amerikai elnök kezdeményezte. 32 állam képviselője ült össze, azonban a konferencia fiaskóval járt, az USA és a békés államok nem kértek a zsidó menekültekből, áttelepítésüket nem tették lehetővé.

Aztán eljött az „özönvíz”. A 1939. szeptember 1-jén Lengyelországgal kirobbantott háború a lengyel zsidókkal szemben népiirtó politikát jelentett. A náciak számára világhosszá vált, a zsidó tömegek haszontalanok, sőt károsak, nem lesz helyük a német birodalomban. „Nincs joguk emberi lényként” élni. A náciak kisajátították az erkölcs hordozóinak szerepét, az új Európában a történelmi eredetről szóló narratívájukat új náci civilizációra cserélték.

² Ezt a tételt a lehető legszélesebben értelmezték.

³ A Kristályéjszakát a náci párt szervezte 1938 novemberében. Országos zsidóellenes erőszakhullám volt, melyben a dühöngő, gyilkoló náci aktivisták számos zsidó áldozatot öltek meg.

⁴ A fajizmus bizonyos egyének számára kizárólag valamilyen fajhoz tartozás alapján tulajdonít értéket, jogokat és sajátos megítélést.

A radikalizálódásban nem volt megállás. Megjelent az Endlösung kifejezés, a „végső megoldás”, a zsidók megsemmisítésének programja.⁵ 1941 novemberében a zsidók addigi kivándorlásának engedélyezése megszűnt. Napok múlva deportált zsidók csoportjait mérsárolták le Kovnóban és Rigában.⁶ Mind jobban kitűnt, a nácik azt hirdették, hogy szerintük mi történt, nem azt, ami valójában történt. A náci nyomulás mind hangosabb lett. A Wehrmacht, a NSDAP, a politikai szervezetek propagandája, a gleischaltolt sajtó, Göbbels irányításával a nyilvános akciók garmadája azt sugallta, sőt követelte, hogy kövessék a nemzetiszocialista módot, ahogyan a németek elképzelték, alakították a vezető metafórát, a „zsidók nélküli világot”. A német államigazgatás mind szélesebb méretekben fellépett a zsidók ellen, erre önmaguk megerősítésére is szükség volt. Társadalmi méretekben olyan érzelmi közösséget alakítottak ki, amely megalázta a törvényszegés elutasítását, addigi belső érzését. A zsidók elleni brutális erőszak felszabadította az átlag német fantáziáját, lehetővé tette, hogy bármilyen homályosan is, elképzeljének új társadalmi lehetőségeket, új életformákat. Ez a gondolkodás összekapcsolta a zsidók nélküli elképzelt világot a mindennapi eseményekkel, a német nép gyors felemelkedésével, európai vezető szerepe mielőbbi érvényesítésével. Az egyre inkább „fajtisza” társadalom – az általános iskolástól az idős németekig – oda jutott, hogy a zsidók állítólagos általános gonoszsága „igazsággá vált, amely nem követelt bizonyítékot.”

A zsidók elleni náci merénylet a „végső megoldással” kezdődött és Németország 1945-ös vereségével ért véget. Újabb kutatások és következtetések arra vezettek, hogy a végső megoldás radikális eleme nem a zsidók nélküli világ létrehozásának szándéka volt, hanem a nácik döntő elhatározása, hogy azt azonnal megteremtik. Hamar kialakultak a fórumok, a kutatási és oktatási intézmények, a zsidók kényszermunkájával kiépültek a koncentrációs táborok, ezek résztvevői, személyzetük a zsidók kiirtását „teremtési aktusnak” fogták fel, ezt hirdették. Mindezt a genezis értelmében, amelyben a zsidó világot felszámolják, hogy a náci világnak helyet adjanak. A genezis a zsidók megsemmisítése olyan helyen, ahol nincs idő, múlt és történelem, vagyis a megsemmisítő táborok végtelen hálózatában.

A lengyelországi gettók radikális lépésváltást jelentettek a zsidóság megpróbáltatásai sorában. Az életkörülmények egészségtelenek voltak, túlzásfűlttség uralkodott. Amikor a gettót lezárták, sokakat már deportáltak, mások elmenekültek, az ott maradó többségnek azonban elképzeltetlen módon összezsúfolva kellett élniük. Megjegyezzük, az antiszemitizmus a lengyelek között itt is dívott, sőt régen megszokott volt. A lengyelekhez viszonyítva a német nemzetiszocialisták jóval keményebbek voltak. Azt kérdezték, „miért létezel egyáltalán? Nincs hozzá jogod. El kell tűnnöd”. A német megszállók minden megszállt területen Öregek Tanácsát vagy Zsidó Tanácsokat⁷ létesítettek. Ezt az ötletet a gettókra is alkalmazták. Több szempontból előnyös volt a náciknak, a zsidó irányító személyek, csoportok révén nem kellett érintkezniük a többi zsidóval, nem kockáztatták a zsidó lakosságban megjelenő tifusz, vérhas és más fertőzések terjedését. Fontos volt, hogy a német katonák – csekély kivételtől eltekintve –

⁵ 1941. július 31-én Heidrych Hitler helyettesével, Göringgel aláíratott egy felhatalmazást, amelyben megbízta, hogy készítse elő a zsidókérdés végleges megoldását. Megkezdődött a lengyel gettók felszámolása, a foglyok zömének gázkamrákban történő legyilkolása. A gázosítást illetően a legnagyobb táborok Auschwitz-Birkenau, Bergen-Belsen, Buchenwald, Dachau, Majdanek, Mauthausen és Ravensbruck (női foglyótábor) voltak.

⁶ *Magyarország a második világháborúban*. Lexikon A-Zs. Budapest, PETIT REAL Könyvkiadó, 1996.

⁷ A Judenrat (Zsidó Tanács) a német megszállók parancsára Európa-szerte a hitközségek vallási és társadalmi vezetőiből megalakított (gyakran kollaboráns) testület.

testközelből nem tapasztalhatták meg a gettólakók szenvedését, az éhező nők, gyermekek és több más szörnyűség látványát. A gettólakók nehezen hitték el, hogy a németek ilyen kegyetlenségre képesek. Visszaemlékezésekben többször olvashatunk arról, hogy felfoghatatlannak, hihetetlennek érezték mindazt, ami velük történik, a szenvedést, az éhezést, a kínzásokat, a népiirtást.

Szigorú titoktartás alatt Hitler felhatalmazta megbízható orvosait, szervezzék meg a fogyatékos gyermekek meggyilkolását, nemcsak csecsemőket, hanem idősebbeket is. Ezeket speciális klinikákon, később „eutanáziaprogram” keretében ölték meg. A náci állam bürokratikus struktúrája igen rugalmasan működött. Akkor is, amikor olyan titkos feladatokat kellett megoldani, amiről a nép túlnyomó többsége mit sem tudhatott. A német orvosok bármilyen törvényes felhatalmazás nélkül, rejtjelezve teljesítették a fogyatékosok kiirtását. Erről még azok a kormányzati részlegek sem tudtak, melyek hivatalos jóváhagyással, állami felügyelet alatt működtek. A nagyszabású műveletet a kancelláriáról két olyan megbízható náci irányította, (egyik párthivatalnok, másik sofőr volt), akik semmiféle orvosi kiképzéssel nem rendelkeztek. Esetükben egyetlen dolog volt fontos, ideológiailag elkötelezett, ambiciózus férfiak voltak, a Führer szolgálatára mindenben, mindenkor készen álltak. 1940. januárban elgázosítási kísérleteket végeztek egy börtönben. Hamarosan eutanáziaközpontokat hoztak létre, ötöt Németország területén, egyet a volt Ausztriában, a Linz melletti Hartheimben.⁸ A sonnensteini központban 14 hónap alatt, 1941 augusztusáig 14.751 embert gázzal gyilkoltak meg.⁹ 1942-ben a szörnyű módszert kiterjesztették a koncentrációs táborok foglyaira is. Az itt dolgozó náci orvosok meggyőződése volt, embertelen kísérleteikkel hozzájárulnak az orvostudomány fejlődéséhez. A kápók brutalitása hozzájárult a zsidó fogolysereg napi vesztésének állandó növekedéséhez.

A hadsereg vezetői a Führert ekkor már minden feltétel nélkül dicsőítették. Keitel tábornagy, a Wehrmacht fővezére¹⁰ „minden idők legnagyobb vezérének” nevezte. A fényes berlini katonai parádékon hatalmas, ujjongó tömeg köszöntötte, már-már hisztérikusan éreztették, mennyire vakon bíznak a Führer zsenialitásában. Hitler nem tévovázott, kijelentette, az ellenséget meg kell semmisíteni, ellenkező esetben vállalniuk kellett volna a kockázatot, hogy őket semmisítik meg. Amikor a zsidók kezdtek eltűnedezni az utcákról, az emberek egyre jobban elhitték, hogy nem kell a jövő miatt aggódní. Teljesen világos, mit jelentett e győzelem a náci mozgalmat támogató milliónyi német számára. Sutba dobhatják immár egyéni kétségeiket és aggodalmaikat, hiszen Führerük bebizonyította, tévedhetetlen. Ez a gondolkodásmód látszott a legészszerűbbnek, a németek elővették a már ismert lemezt: a Führer mindent jobban tud. A múltban már bebizonyított, nyilván a jövőt is jobban látja; a zsidóknak még többet kell szenvedniük, mert ezt a sorsot szánta nekik, ez szolgálja a Német Birodalom üdvét, ezt mindenkinek támogatnia kell.

⁸ Patinás épületben a tömeggyilkosság helyszíne máig eredeti állapotban megőrzött, hiteles, látogatható.

⁹ A németországi Sonnenstein régi kastélyában euthanázia központot rendeztek be. A hely (mint másutt) nem volt feltűnő.

¹⁰ Wilhelm Keitel (1882-1946) hivatásos katona, a Wehrmacht főparancsnok-helyettese. 1946 októberében háborús bűneiért kivégezték.

De ott volt még egy sarkalatos kérdés, ez már a nyugati megszállt területeken is létezett, a Szovjetunió megtámadásakor¹¹ pedig kiújult. Mihez kezdjenek azzal a rengeteg zsidóval, akiket akkor kaptak a nyakukba. Még Európában is gondot okozott, magyarázatra szorult, mi a különbség az Übermenschen¹² és az Untermenschen között, s hogy az Übermenschen fehér faj. Az antiszemita atrocitások előtt széles körben bemutatták a *Der ewige Jude* (Az örök zsidó)¹³ című gyomorforgató propagandafilmet. A belga katonai szervezet tagjaiban viszont megerősítette, hogy erőszakkal kell kiebrudalni a zsidókat, akár csak a patkányokat. A keleti területeken a zsidógyilkosságok napi gyakorlatnak számítottak. 1941 júliusában „a minden szükséges intézkedés” jegyében Himmler megtekintette a front mögötti halálbrigádokat. Látogatásai nem csak a meggyilkoltak mennyiségét növelték, hanem a halálra szánt zsidó csoportok számát is. A zsidókat teljesen kirabolták, Lvivban a helyi lakosság közvetlenül vett részt mintegy négyezer zsidó bestiális lemészárlásában. Számos alkalommal előfordult, hogy a lakosság konkrétan hasznot húzott a zsidó szomszédok elpusztításából. Horchiv településen a helyiek hosszú sorokban ácsorogtak, hogy megvehessék a nemrég legyilkolt zsidók értéktárgyait. Az erőszakorgia oka az volt, hogy kiderült, nem sokkal a németek érkezése előtt a szovjet titkosrendőrség több ezer foglyot legyilkolt.¹⁴ A mészárlásokban való részvételnek több oka volt: bosszú bármilyen kitalált okból, a terület előzetes szovjet megszállása miatt, antiszemitizmustól vagy máskor szadizmustól hajtva. Érdemes az opportunizmust is említeni, amely a helyi lakosságnak az új helyzethez, az új náci-német hatalomhoz igazodását tartalmazta.

Manstein német tábornok¹⁵ kiemelte: „a zsidó-bolsevik rendszer soha többé nem avatkozhat bele európai életünk működésébe. Tehát nemcsak a német katona feladata, hogy lerombolja a rendszer hatalmi eszközeit, hanem a faji világnézet képviselőjeként kell hareba szállnia. Meg kell bosszulnia minden olyan bűnt, amelyeket személyesen nem vele, illetve a német néppel szemben követte el.” A gyilkos mentalitásról Himmler indoklásként kifejtette: „a bölcsőben lévő porontyot is szét kell zúzni, mint valami varangyot. Vasidőket élünk, vasseprűkkel kell söpörnünk. Vagyis mindenkinek meg kell tennie kötelességét, most senki sem hallgathat a lelkiismeretére.”¹⁶ Eljutottunk ahhoz a mozzanathoz, mikor a fanatizált német közönség előtt nyíltan lehetett beszélni a zsidók megsemmisítéséről, ami már közös társadalmi gyakorlattá, a kulturális képzelet részévé vált. Hitler gyakorta létező valóságot írt le hallgatóságának. Világossá tette, „a zsidóknak nem lesz helye a náci birodalomban”, ahol „nincs joguk emberi lényként élni”. A nácik véglegesen kisajátították maguknak az erkölcs hordozóinak szerepét, a történelmi eredetről szóló narratívájukat új náci civilizációra cserélték.

¹¹ A Barbarossa-terv alapján a német csapatok 1941. június 22-én hajnalban meglepetésszerűen indítottak hadműveletet. Az első három hétben a napi előrehaladás 25-40 km volt.

¹² Itt a nácik által használt a felsőbbrendű és az alsóbbrendű fajú emberről van szó.

¹³ A nemzetiszocialista filmek között kiemelkedően agresszív, uszító zsidóellenes film, először 1940 októberének végén mutatták be.

¹⁴ Ezek a tömeggyilkosságok a sztálini rendszerben nem voltak ritkák, legtöbbször a szovjet titkosszolgálat vagy a belbiztonsági szervezet (NKVD) követte el őket.

¹⁵ Erich von Manstein 1936-tól vezérőrnagy, majd gyalogsági tábornok. 1942-ben vezértábornagyi kinevezést kapott.

¹⁶ REES, Laurence: *A holokauszt. A gyűlölet gyökereitől a Harmadik Birodalom összeomlásáig*. Budapest, Libri Könyvkiadó, 2022. 235.

Kultúrtörténeti megközelítésünk betekintést ad a nácik motivációinak megértéséhez és hihetetlenül hatékony politikájukba. Bizonyítja, a nemzetiszocializmus hívei, követői mindent elkövettek annak érdekében, hogy önmaguk megerősítésével a Német Birodalom európai hegemoniát harcoljon ki, brutális erőszakkal a zsidókat kitörölje a létező világból.

Felhasznált irodalom

BRAHAM, Randolph L. - PÓK Attila: *The Holocaust in Hungary*. s.l., New York, Columbia University Press, 1997.

CONINO, Alon: *Egy világ zsidók nélkül. Náci képzelet az üldözéstől a népiirtásig*. New Haven, Yale University Press, 2014.

MATTHIAS, Jürgen - MALLMANN, Klaus Michael: *Németek, zsidó, népiirtás. A holokauszt mint történelem és jelenkor*. Debrecen, Gold Book, é. n.

REES, Laurence: *A holokauszt. A gyűlölet gyökereitől a Harmadik Birodalom összeomlásáig*. Budapest, Libri Kiadó, 2022.

Kriza Borbála:

Apák fiaikkal. Magyarok az auschwitz-birkenau "doktorbarakkban"

*Kriza Borbála holokausztkutató
Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeumának külső munkatársa*

A háború után született memoárok, túlélőkkel készített oral history interjúk adnak részletesebb képet arról, mi történt azokkal a magyar zsidókkal, akiket Auschwitz-Birkenauban deportáltak és túlélve a rámpán végzett szelekciót hosszabb-rövidebb ideig a haláltábor foglyai lettek. A deportáltak által publikált visszaemlékezések jellemzően az 1944-es évvel, a német megszállással és az azt követő gettósítással kezdődnek, majd az 1944-1945-ös év drámai eseményeit, a deportálás egyes stációit kronologikusan veszik sorba. Ebben a tanulmányban arra törekszem, hogy felnagyítsam és megvizsgáljam az Auschwitzban¹ és különösen a „BIIe” láger egyik barakkjában töltött időszakot, mely egyik epizódja azoknak a szörnyű megpróbáltatásoknak, melyeket egészen fiatal gyerekeknek és idősebb édesapjuknak kellett elszenvedniük.

A közelmúltban két Auschwitzot (majd Dachau-Kauferinget) megjárt holokausztúlélővel készítettem élettörténeti interjút.² A visszaemlékezések során kiderült, mindketten valószínűleg egyidőben ugyanabban a barakkban voltak orvos édesapjukkal. Történetük sok tekintetben rímelt egymásra, noha nem ismerték egymást és ott sem találkoztak. Mindketten be tudták azonosítani, hogy Birkenau „BIIe” lágerében vagy másnéven a „cigányláger” (Zigeunerlager) területén lévő 19-es számú barakkban³ voltak, amelybe többségében orvosokat helyeztek el⁴. Kutatásaim során még további orvos apákkal együtt deportált fiút találtam, akik szintén ugyanebben a barakkban töltöttek valamennyi időt. Így tehát összesen legalább öt olyan túlélő történetét ismerjük⁵, akik rövidebb-hosszabb leírást adtak a barakkban eltöltött hetekről, hónapokról és így sok szempontból rekonstruálhatók az Auschwitz egyik barakkjában zajló események és az ott fogvatartottak tapasztalatai. Ez azért is fontos, mert az Auschwitz-Birkenauval kapcsolatos szakirodalom ritkán vállalkozik topográfiaiag ennyire lehatárolt vizsgálódásra, hiszen a források nagyon esetlegesek, ritkák. Érthető módon az egyik legtöbbet vizsgált helyszíne a birkenau tábornak a rámpa és a krematóriumok, illetve az BIIIf kórházláger,

¹ Auschwitz-Birkenaut a köznyelv és a maguk a túlélők is Auschwitzként emlegetik, így a tanulmányomban én is Auschwitz elnevezés alatt ebben az esetben kizárólag Auschwitz-Birkenaut (és nem Auschwitz I-et, az auschwitzi főtábor) értem.

² Az interjúk az Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeumának (United States Holocaust Memorial Museum) digitális archívuma számára készültek 2019 és 2024 között.

³ Ld. Auschwitz-Birkenau térképet a Függelékben.

⁴ Először az értelmiségieket, „doktorokat” (orvosok mellett gyógyszerészeket, fogorvosokat, ügyvédeket, okleveles gazdákat, stb.) a BIIe tábor 7-es barakkjába gyűjtötték össze, innét kerültek át az orvosok a 19-es barakkba.

⁵ Egy további túlélő, a soproni Winkler Péter orvos édesapja Winkler László szintén ott volt a 19-es orvosbarakkban, Bencze József memoárjában megemlékezik róla és fogorvos testvéréről, Dénesről. Winkler Péter csak látogatóba járt át édesapjához a 19-es barakkba.

WINKLER, Péter. *Interview 42086*. Interjút készítette: Greta Elbogen. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 05 May 1998. <https://vha.usc.edu/testimony>. (utolsó letöltés: 2024. október 15.)

ahol az orvosi kísérletek zajlottak.⁶ A deportált vidéki magyar zsidók sorsát kutatva az egyéni életutak elemzése, értelmezése mellett az Auschwitz lágerről szóló átfogó publikációk is inkább a tábor egészének működését, mint egy-egy helyszínét vizsgálják.⁷

Párhuzamos emlékezet

A párhuzamos emlékek egymás mellé helyezve felértékelődnek és nagy történelmi jelentőséggel bírnak, hiszen egymástól független forrásként megerősítenek tényeket. Például ilyen fontos történet az orvos apák és fiaik történetében a gyerekek szelekciója, melyről mindannyian beszámoltak. Az egymásra rímelő, ugyanannak a helyszínek vagy eseménynek leírását kiegészítő emlékezetnarratívák szinoptikus egységben szemlélve hiteles történetet adnak. Ha a visszaemlékező megegyező adatokkal, pl. nevekkal, időpontokkal vagy leírással idézi ugyanazt az eseményt vagy helyszínt, a továbbiakban ezek az egyedi visszaemlékező narratívák nem kérdőjeleződhetnek meg mint történelmi források. Ez akkor válik fontossá, amikor sokan szkeptikusan tekintenek például az évtizedekkel később rögzített oral history interjúkra, vagy a szubjektívnak ítélt, esetleg idősebb korban megírt memoárokra. Adatok (pl. számok, időpontok) tekintetében még a legkorábban, tehát közvetlenül a háború után keletkezett memoár sem feltétlenül akkurátus.⁸ Egy ilyen párhuzamos emlékezetvizsgálat tehát egyben az egyéni emlékezetek tesztje is. Megdöbbentő, hogy a túlélők esetében számos momentum mennyire pontosan, élesen rögzül és válik felidézhetővé 80 év elteltével is. Interjúalanyaim közül volt, aki úgy volt képes a pontos emlékezésre, hogy a deportálásának történetéről, auschwitzi szenvedéseiről évtizedeken át hallgatott.

A párhuzamos visszaemlékezések esetében tehát a közös pontokat, együtt megtapasztalt eseményeket, ugyanazokat a szereplőket, helyszíneket keressük, amelyek segítségével rekonstruálhatunk és hitelesíthetünk történelmi tényeket, és pontosabban leírhatunk viszonyokat, viselkedési mintázatokat a birkenai lágerral kapcsolatban. A vizsgált forrásokban ilyen témák többek között a lágérélethez való adaptáció kérdése, az apákkal kapcsolatos emlékek, a cigánytábor sajátosságai, ezen belül a cigányokkal való interakció, illetve a cigány tábor likvidálásának emléke, a gyerekek szelekciója, a Blockaltäster⁹ személye és megítélése.

⁶ KÁDÁR Gábor-VÁGI Zoltán: *Magyarok Auschwitzban*. In: *Holocaust Füzetek* 1999. 12. sz. Bp.: Magyar Auschwitz Alapítvány- Holocaust Dokumentációs Központ. 92-123.

⁷ SZITA Szabolcs: *Magyar sorsok Auschwitzban*. Bp.: Noran Libro kft., 2018.; KÁDÁR Gábor-VÁGI Zoltán: *Táborok könyve*. Bp.: Könyv & Kávé, 2017; BRAHAM, Randolph: *A magyar holocaust* 2. kötet. Bp.: Belvárosi Könyvkiadó, 81-83.o., 1997, 741-754.

⁸ Nyiszli Miklós visszaemlékezése, melyet közvetlenül a háború után írt, és amely az auschwitzi tömeggyilkosságok, a krematóriumok, a Sonderkommandok működésének és az emberkísérletek egyik legalapvetőbb forrása, szintén tartalmaz tévedéseket például a dátumok vagy más adatok tekintetében, de ez semmit nem von le memoárjának döbbenetesen bizonyító erejéből. ld. Vági Zoltán bevezetőjét: VÁGI Zoltán: *Az orvos tragédiája: Nyiszli Miklós és a birkenai Sonderkommando*. In: *Dr. NYISZLI Miklós: Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban*. Bp.: Magvető Kiadó, 2020. 30-34.

⁹ Blockaltäster volt az egyes barakkok vezetője, első embere

A visszaemlékezők

Öt túlélő: Andreas Sás (Sás András), Bencze József, Boskovits István, Andreas Weiss (Weiss András) és Neuman (Nyíró) Gábor memoárját, illetve a velük készült történeti interjúkat használom forrásként.

Sás András (Andreas Sás)

Az 1956-os forradalom után Svájcba emigrált Andreas Sás 1997-ben adott interjút német nyelven a Shoah Foundation Video History Archives gyűjteménye számára¹⁰, illetve memoárja megtalálható a Svájcban élő holokauszt túlélők emlékeit tartalmazó önéletrajzi gyűjteményben.¹¹

Sás András édesapja, Sás József Tolnanémediben volt orvos. Sás András velem, valamint édesanyjával, Nagy Katalinnal és bátyjával, Sás Jánossal, vagyis ahogy a családban szólították, Jancsikával érkezett a hőgyészi, majd a kaposvári gettóból Auschwitz-Birkenaubába. Sás József 1944. október 27-én került Kauferingbe, halálának időpontja 1944. december 2.¹² Testvére Sás János vagy Jancsika, október 10-én került Kauferingbe, 1945. január 29-én halt meg. András hónapokat töltött egyedül Auschwitzban, majd a tábor evakuálása előtt, 1945 januárjában Buchenwaldba került, ahol áprilisban amerikaiak szabadították fel. Édesanyjuk, Nagy Katalin is túlélte a deportálást.

Nyíró (Neumann) Gábor

Ugyancsak a svájci holokauszt túlélők emlékeit tartalmazó memoárgyűjteményben található az 1956 után szintén Svájcban letelepedett Nyíró (Neumann) Gábor visszaemlékezése.¹³

Neumann Gábor édesapjával, Neumann Aladár nőgyógyással, édesanyjával, Bader Kornéliával (Lilivel) és testvérével, a 12 éves Ágnessel szintén a szombathelyi gettóból érkezett Auschwitzba. Útban Auschwitz felé a vagonok egyikében egy állapotos asszonynál beindult a szülés, ezért Neumann doktort átvitték abba a vagonba, ahol víz és világítás nélkül segített a szülő nőnek, miközben a vonat haladt a haláltábor felé. Megérkezésükkor Gábor először az

¹⁰ SAS, Andreas. *Interview 30319*. Interjút készítette: Elisabeth Grosz. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 11 April 1997. <https://vha.usc.edu/testimony/30319>. (utolsó letöltés: 2024. október 15.)

¹¹ SÁS, Andreas: *Und dann begann ich zu erzählen*. In: *Mit meiner Vergangenheit lebe ich: Memoiren von Holocaust-Überlebenden*. Szerk. Ivan LEFKOVITS. Jüdischer Verlag. 2016. francia nyelven: <https://www.eda.admin.ch/countries/albania/fr/home/actualite/nouveautes.html/content/eda/fr/meta/news/2017/1/27/memoiren-holocaust> (utolsó letöltés: 2024. október 15.)

¹² A transzportálási és halálozási dátumok az Arolsen Archívum gyűjteményéből származnak. Az Arolsen Archívum (Arolsen Archives. International Center on Nazi Persecution) a náci üldözés dokumentumainak nemzetközi központja, mely számos, náci által működtetett láger, valamint háború után létesített menekülttábor (DP camps) fennmaradt dokumentumait, kartotékjait, regisztrációs könyveit stb. tárolja, digitalizálja. Az Arolsen Archívum online elérhető és kutatható: <https://arolsen-archives.org/en/>

¹³Gábor (NEUMANN) NYÍRÓ: *Die Last der Erinnerung*. In: *Mit meiner Vergangenheit lebe ich: Memoiren von Holocaust-Überlebenden*. Szerk. Ivan LEFKOVITS. Jüdischer Verlag. 2016. francia nyelven: <https://www.eda.admin.ch/countries/albania/fr/home/actualite/nouveautes.html/content/eda/fr/meta/news/2017/1/27/memoiren-holocaust> (utolsó letöltés: 2024. október 15.)

anyjával akart menni, aki viszont azt mondta neki, menjen az apjával, hogy ő se maradjon egyedül. Ezzel édesanyja mindkettőjük életét megmentette, írta visszaemlékezésében Neumann Gábor. A szelekciónál Lili Ágnes lányával maradt, férje és fia soha nem látták viszont őket, feltehetően érkezésük után megölték őket a gázkamrában. Neumann Aladár és fia, Gábor 1944. október 10-én érkeztek Auschwitzból Dachau Kaufering I-es altáborába. Feldafing mellett szabadultak fel, a háború után visszatértek Szombathelyre.

Boskovits István

Boskovits Istvánnal 2024 őszén készítettem interjút Budapesten az Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeumának oral history gyűjteménye számára.¹⁴

Boskovits István édesapja, idősebb Boskovits István Nemesviden volt körorvos, de sebészorvosként is dolgozott a keszthelyi kórházban. Fia emlékei szerint rendelési napokon már hajnalban sorakoztak a betegeket szállító lovaskocsik a házuk előtt, 60-80 kilométerről is jöttek a megbecsült sebészhez. Boskovits doktor a nemesvidi lakosokat mindig ingyen kezelte, ennek ellenére a helyiek mindenüket széthordták nem sokkal a deportálásuk után. 1941-ben hadiorvosként már látta, hogyan zajlanak a zsidók elleni tömeggyilkosságok a keleti fronton. Amikor 1944 tavaszán a helyi csendőr közölte, hogy nem kaphat mentességet a deportálás alól korábbi hadi érdemeire való tekintettel, Boskovits doktor öngyilkosságot kísérelt meg. Fia találta meg haldokló apját és a keszthelyi orvoskollégái mentették meg az életét. Kaposváron már együtt szálltak be az Auschwitzba tartó deportáló vagonba fiával és feleségével. Miután a családot szétválasztották az auschwitzi rámpán, István apjával közel három hónapot töltött Auschwitzban, ahonnét 1944. szeptember 29-én érkeztek Dachaubá (Kauferingbe). Idősebb Boskovits István 1944. december 30-án halt meg, valószínűleg agyonverték. Ifjabb Boskovits István Dachauban szabadult fel és több hónapi magányos németországi bolyongás után visszatért Magyarországra, de Nemesvidről el kellett menekülnie, miután a család elrabolt holmija után kérdezősködött. Budapesten egy ideig a Sztehlo Gábor vezette gyerekkotthon lakója lett. István édesanyja, Nyéky Sarolta szintén túlélte a deportálást.

Weiss András (Andreas Weiss)

Weiss András 2006-ban publikálta részletekben a visszaemlékezését, melyek túlmutatnak a puszta eseménytörténeti beszámolón, elemző módon reflektál saját sorsára és a holokauszt eseményeire.¹⁵ Weiss Andrással 2019-től több részletben készítettem interjút Bécsben az Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeumának oral history gyűjteménye számára.¹⁶

Weiss András édesapja, Weiss Oscar neves szombathelyi építész 1936-ban meghalt. András édesanyja, Pető Lili újra férjhez ment Windholz Pálhoz, a népszerű és sikeres szombathelyi orvoshoz, aki büszke volt arra, hogy neki volt elsőként a városban röntgengépe. 1944 júliusában Windholz Pál feleségével és nevelt fiával érkeztek a szombathelyi gettóból az auschwitzi

¹⁴ Interjú Boskovits Istvánnal. Az interjút készítette: Kriza Borbála. (katalogizálás alatt - www.ushmm.org)

¹⁵ WEISS András: *A kezdet I-IV. rész. In: Életünk*, 2014. 5-8. szám

¹⁶ Interjú Andreas Weiss-szel. Interjút készítette: Kriza Borbála.

<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn707296> (utolsó letöltés: 2024. október 15.)

rámpára. Miután mindhárman túléltek a szelekciót, Windholz doktor és András a BIIe lágerbe, Lili a BIII-as hírhedt Mexikó lágerbe került. Weiss Andrást és Windholz Pált 1944. október 10-én tovább szállították Dachau Kaufering IV-es altáborába. A dachau kartonon Weiss András Windholz Andrásként szerepelt. András emlékei szerint abban bíztak, hogy apát a fiától nem választják el, könnyebben együtt maradhatnak. Windholz Pál Dachau felszabadulása előtt nem sokkal, 1945. április 25-én halt meg, András ott volt mellette. Édesanyját, Lilit Weiss András utoljára a Mexikó lágerben látta, Lili neve az Arolsen nyilvántartásban nem szerepel, valószínűleg nem vitték tovább munkára, Auschwitzban ölték meg. Weiss András Dachauban szabadult fel, hazatért, majd 1948-ban Ausztriába szökött.

Bencze József

Bencze József megrázóan és páratlan részletességgel írta meg memoárját közvetlenül a háború után, mely jelenleg kéziratos formában van meg¹⁷. A memoár kéziratát Kelbert Krisztina több tanulmányban is feldolgozta. Kelbert különös figyelmet szentel Bencze József fiával való kapcsolatának, részletesen elemzi a helyzetektől függően dinamikusan változó apa és fia közötti szerepmegosztásokat és hangsúlyozza, Bencze doktor milyen érzelemgazdagon szemlélteti a közös apa-fiú sorsot a borzalmak közepette.¹⁸

Bencze József uraiújfalusi körorvos fiával, Tamással és feleségével, Kovács Lenkével érkezett Auschwitzba. Orvosként a gettóban, majd a vagonban is kezelte a betegeit. A szelekciónál abban reménykedett, hogy újra összekerül feleségével, akit utoljára a BIII-as lágerben látott. 1944. szeptember 18-án fiával, Tamással Dachaubába transzportálták őket.

Bencze József az egyetlen „apa” emlékező, a többi memoár és oral history interjú 1990 után keletkezett és értelemszerűen ekkor már csak az orvos apák fiai mondhatták el történetüket, a gyermeki perspektíva emlékeit.

Bencze Tamás és Weiss András jóban voltak már a deportálás előtti időkben: „Tomi volt a legjobb barátom és én voltam Tomi legjobb barátja”, emlékezett Weiss András. Neumann Gáborral András a szombathelyi gettóban találkozott először. Orvos apák gyerekei és sorsuk, történetük az Auschwitzba történő deportálás során összeért. Utaltak egymásra visszaemlékezéseikben (Bencze József Weiss Andrást többször megemlítette, Weiss András beszélt Neumann Gáborról és Bencze Tamásról), a háború utáni hallgatásban – még ha szóba is került a háború időszaka, az auschwitzi majd dachau borzalmak – az ottani idők közös emlékeit nem beszélték meg.¹⁹

¹⁷ BENCZE József memoárja. A közvetlenül a hazatérés után írt visszaemlékezés kiadásra váró kézírata Bonta Eszter tulajdonában van.

¹⁸ KELBERT Krisztina: „Ragyogó, reszkető csillagok” – Zsidó gyermekek kiszolgáltatottsága a holokauszt idején dr. Bencze József orvos kéziratos memoárjában. In: *Gyerekek a háború viharában. Életek, sorsok, traumák*. Szerk. VIRÁNYI Péter. Bp., MTA II. Világhbárorú Története Albizottság, 2023. 209-230.
KELBERT Krisztina: *Apa-fiú kapcsolat a holokauszt idején Dr. Bencze József orvos kéziratos memoárjában*. In: *Az antiszemitizmustól az emlékezésig. Tanulmányok a magyarországi holokauszt 80. évfordulója alkalmából*. Szerk. FÓRIS Ákos-GELLÉRT Ádám. Erőszakutató Intézet, 2024. 349-394.

¹⁹ Bencze Tamás 1947-ben elhunyt gyermekbénulásban.

Szelekció a rámpán

1944. július 7-én több, deportáltakat szállító szerelvény érkezett a birkenai haláltáborba, ezen a napon érkezett Kaposvárról 3050 fő, Sárvárról 3105 fő, Szombathelyről 3103 fő és Pécsről 3100 fő.²⁰ Bencze József kiváló megfigyelőként leírta, hogy a sárvári szerelvényről majd minden vagonból holttesteket emeltek ki, és hallotta, amint az egyik SS tiszt azt kiabálta, három teherautóra lesz szükség, összesen 96 halottat kell elszállítani.²¹ Bencze azt is leírta, hogy még ott voltak a rámpán, amikor begördült a szombathelyi gettó szerelvénye. Tehát a később egy barakkba került orvosok mindegyike ugyanaznap érkeztek Auschwitzba.

A fenti emlékezők mindannyian családjukkal érkeztek az auschwitzi rámpára. Az auschwitzi szelekció gyilkos elve szerint csak kevés, munkára kiválasztott volt abban a szerencsés helyzetben, hogy családtagjaival maradhatott. Miután a magyarországi katonakorú férfiak többsége munkaszolgálatban volt 1944 tavaszán és nyár elején, amikor a vidéki gettósítás és deportálások zajlottak, a Magyarországról érkező vagonokban többnyire nők, illetve 50 év feletti férfiak vagy 18 év alatti gyerekek voltak. Az időseknek, betegeknek, csecsemővel, kisgyerekekkel érkező anyáknak semmilyen esélyük nem volt az életben maradásra, a vagonokból kiszállva őket rögtön a gázkamrák felé terelték a szelekciót végző SS orvosok. A rámpán a szerelvényeket fogadó Sonderkommando tagjai folyamatosan figyelmeztették a 13-14 éves gyerekeket, hogy vallják magukat idősebbeknek. Ezzel az életben maradás esélyét adták meg ennek a korosztálynak.²² Ezek a fiúk a vagonban töltött napok gyötrelmeitől megtört középkorú apjukkal léptek a szelektáló SS orvosok elé. Ha apát is és fiát is megfelelő fizikai állapotúnak ítélték, túlélhették a birkenai rámpán végzett szelekciót. A visszaemlékezéseket összevetve az *Arolsen* archívumban fellelhető kartonokkal szinte minden apa és fia a valóshoz képest eltérő születési adatot adott meg a dachau (kauferingi) vagy buchenwaldi regisztráció során. A fiúk jellemzően 1 vagy 2 évvel idősebbnek, az apák fiatalabbnak vallották magát. A legfiatalabb fiú Boskovits István volt, aki 1944 augusztusában töltötte be a 13. évét, tehát 1931-ben született. A dachau kartonján születési dátumként 1929. december 12. szerepel. „Du kannst bei deinem Vater bleiben”²³, írta Weiss András a memoárjában, és a többiek is szerencsésen túléltek a szelekciót a rámpán, a visszaemlékező fiúk az apjukkal maradhattak. A rámpán és később is folyamatosan keresték az orvosokat és az ikreket, akik Josef Mengele emberkísérleteinek alanyai lettek. Erre emlékezett Bencze József²⁴, de más orvos által írt memoár is felidézte, hogy már az érkezéskor próbálták beazonosítani az orvosokat.²⁵

²⁰ SZITA Szabolcs: *Magyar sorsok Auschwitzban*. Bp.: Noran Libro kft. 2018. 233.

²¹ BENCZE József memoárja, 63.

²² Az SS szelektáló orvosai, köztük Joseph Mengele, nem mindig kérdezték meg a gyerekek korát. Sokszor csak jobbra vagy balra intettek. Weiss András több osztálytársára, tehát vele egykorú fiúra is emlékezett a rámpáról, akiket feltehetően rögtön a halálba küldtek.

²³ „Te az apáddal maradhatsz!” WEISS, Kezdet III., *Életünk*, 2014. 7.sz. 81.

²⁴ BENCZE József memoárja, 63.

²⁵ Id. pl. Nyiszli Miklós memoárját. NYISZLI Miklós: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban*. Bp.: Magvető Kiadó, 2020. 94. (Bár a DEGOB jegyzőkönyvben tett tanúvallomása szerint Nyiszli csak később jelentkezett Mengele mellé orvosnak.) Vagy Gerend László, munkácsi orvos visszaemlékezése: „Egy SS őrmester felszólította az orvosokat, gyógyszerészeket, hogy menjenek hozzá. Ez jó jel, gondoltam, szükségük van orvosra, tehát orvosi munkát végzünk”. GEREND László: *Kiűzöttünk a városunkból*. Bp.: Magvető Könyvkiadó. 1982. 33.

Érkezés a lágerbe

A munkára kiválasztott apák és fiúk többnyire még együtt mentek a „szaunába”, vagyis a fürdőbe, ahol a fertőtlenítést, szőrtelenítést végezték el a rabokon. Csak a cipőjüket tarthatták meg, a ruhájukat elvették és csikos rabruhát kaptak. Ezután a fiatalokat, a 18 éven aluliakat különválasztották és a BIIe láger „gyerekbarakkjaiba”, a 11-es és a 13-as barakkok egyikébe terelték. (Boskovits István úgy emlékezett, ő egyenesen a 19-es barakkba ment az apjával.) Az apákat szintén a cigánylágerbe vitték, ahol a páratlan oldalon lévő barakkokban magyar zsidó férfiak voltak. Az egykor a lengyel hadsereg által lóistállónak használt barakkban közel ezer embert zsúfoltak össze. Visszaemlékezők felidéztek, hogy lengyel feliratok voltak a barakk falán. Itt pokróc és minden egyéb használati tárgy nélkül, fekvőhelyek híján a deszkapadlón, V alakban, sorban, egymás ölébe fekve aludtak hetekig-hónapokig a foglyok, várva, hogy munkára vigyék őket. Jellemző, hogy a birkenai táborban töltött idő alatt a rabok nem végig ugyanabban a barakkban voltak. Weiss András úgy emlékezett, a 11-es gyerekbarakkból került át a 7-es barakkba, ahol nevelőapja, Windholz András volt. Innét vitték át őket a 19-es barakkba. Bencze József először a 19-es barakkban volt, majd egy rövid időre átkerül a 7-es barakkba, rövid idő után Windholz Andrásékkal és Neuman Aladárékkal visszakerült a 19-esbe. Bencze Tamás is feltehetően a gyerekbarakkban töltött napok után csak később került édesapjához a 19-es barakkba.

Ezt a barakkot a visszaemlékezők „orvosbarakként”, „doktorbarakként” vagy „értelmiségi barakként” emlegették. A barakkban feltehetően nem kizárólag, de többségében orvosok voltak elszállásolva. Egyik visszaemlékező sem tudott magyarázatot adni arra, mi volt a célja az orvosok összegyűjtésének. Csak feltételezhetjük, hogy Mengele emberkísérleteihez, illetve a táborkórház („Revier”) működtetéséhez volt szükség az orvosutánpótlásra. Ezt bizonyíthatja, hogy ezek közül az orvosok közül vitték el orvosi munkára pl. Görög Dénes kórboncnokot és Utasi Imre fülorvost, ahogy erről a későbbiekben még szó lesz.

A BIIe láger – a cigánytábor

Noha a magyar zsidók számára a „BII e” láger egy tranzittábor volt, vagyis itt várakoztak, amíg Birkenauból a birodalom munkatáborába továbbszállították őket, ez a tábor érkezésükig Birkenau cigánylágere volt. A láger barakkjainak egy részében, a barakksor páros oldalán németországi és ausztriai (burgenlandi) cigányokat helyeztek el, akik 1943 júniusától 1944. augusztus 2-ig, a cigánytábor felszámolásáig voltak a BIIe láger foglyai. 1944 májusában a cigányok családi táborának felszámolásáról döntöttek, hogy helyet biztosítsanak az akkoriban érkező nagyszámú magyar zsidó fogolynak. 1944. május 15-én kb. 6000 cigány férfi, nő és gyerek volt a cigánytáborban, az SS a cigánytábor felszámolásáról határozott, de az akció a cigányok ellenállása miatt megghiúsult.²⁶

²⁶ SZITA Szabolcs: Magyar sorsok Auschwitzban. Bp.: Noran Libro kft. 2018. 163-168.

A BIIe tábor magyar zsidó lakói vegyes érzelmekkel tekintettek a cigányokra.²⁷ Rezignáltak vették tudomásul, hogy az eddig megszokott életükben a társadalmi hierarchia legalján létező, többnyire megvetett, lenézett cigányok itt számos privilégiumot élveztek. Shutzhaftlingeek voltak, mondta róluk Boskovits István, valamiért védettek voltak, a hierarchiában a zsidók felett álltak, emlékezett Weiss András. Kétségtelen, hogy a cigányokat szelekció nélkül, teljes családokkal, gyerekekkel, idősekkel együtt helyezték el az E lágéerben. Jobb körülmények között éltek, voltak bútoraik, főzhettek, a tábori élelmezésen kívül hozzájutottak más élelemhez is. Többen említették a mustárt, amit a cigányoktól szereztek kenyérért cserébe és valamilyen változatosságot jelentett a rossz kenyérből és ehetetlen Dörrgemuséből álló lágéerkoszthoz képest.²⁸ Mivel csak a Lagerstrasse (a lágéer főutcája) választotta el őket, a magyar zsidók tudtak velük beszélni, tőlük élelmet, használati tárgyakat (például kést, kanalat) szerezni, információhoz jutni, sőt a cigány nőkkel szerelmi és szexuális kapcsolatok szövődtek.²⁹ Szabadabban mozogtak, ezért közvetítettek a különböző lágéerrészek között, a 19-es barakk lakói nekik köszönhatték, hogy megtalálták és felvehették a kapcsolatot a BIII lágéerben, a hírhedt Mexikóban senyvedő női családtagjaikkal, cigányok hozták-vitték az üzeneteket a két tábor között.³⁰ A cigányokkal kapcsolatos emlékek vegyesek: amikor a magyarok megérkeztek, a cigányok ijesztően leromlott állapotban voltak, számos „kápó” (capo) került ki a cigányok közül, akik erőszakosak voltak a rájuk bízott zsidó foglyokkal. Félték tőlük, Weiss András említi, hogy nem mert a közelükbe menni, mert előfordult, hogy pofoztak. Ugyanakkor mindannyian rettenettel és mélyszéges részvétellel figyelték a Lagerstrasse másik oldalán lévő cigánytábor lakóinak elhurcolását és megsemmisítését, ami 1944. augusztus 2-ának éjszakáján az E lágéerben elrendelt szigorú blokkzárlat mellett hajtottak végre az SS-ek. A lágéer lakói közül sokan emlékeztek a kiabálásra, jajveszékelésre, majd a krematórium melletti máglyák fényére, ahol a romák tetemeit elégették.

Neumann Gábor így emlékezett a cigánytábor megsemmisítésére:

„Szeptember³¹ elején minden rabnak elrendelték, hogy ne hagyják el a barakkokat. Megérkeztek a teherautók. Az összes cigány családot ütlegelések közepette kihajtották a barakkokból. A németek üvöltözve parancsolgattak, a gyerekek sikoltoztak, a nők sírtak, a kuttyák ugattak – elviselhetetlen hangzavar volt. Mindennek kényszerű tanúi voltunk a barakkunkban, hiába próbáltuk befogni fülünket, mindezt végig kellett hallgatnunk. Voltak közöttünk, akik imádkoztak vagy zokogtak. A következő reggelre minden üres lett és néma.”

²⁷ A magyar zsidó foglyoknak a cigányokkal és a cigánytáborral kapcsolatos percepcióiról lásd még KÁDÁR Gábor – VÁGI Zoltán: *Előítéletek rabságában. In: Népszabadság*. 2004. július 31.

²⁸ Weiss András leírta, hogy a cigányok kiváltsága volt, hogy a lágéerkantinban vásárolhattak. Igaz, hogy a kantinban állítólag csak mustárt lehetett kapni.

²⁹ Lásd pl. a szombathelyi Heimler Jenő memoárját, aki a 19-es barakk melletti 17-es barakkban volt. Keservesen megsíratta Cara cigánylány szerelmét, amikor 1944. augusztus 2-án elvitték és megölték a cigányokat. HEIMLER, Eugene: *Night of the Mist*. London: Bodley Head, 1959.

³⁰ BENCZE József memoárja, 117.

³¹ Helyesen: augusztus elején

Bencze József memoárjában így írta le a cigánytábor felszámolását:

„Megúsztuk most az egyszert: nem került mégsem ránk a sor. De a szegény cigányokat, amint másnap megtudtuk, egy szálíg gázba vitték és elégették számszerint 2870 személyt³². Reggelre minden nyilvánvaló lett. Nagyrészt Hans³³ útján szivárgott ki minden, aki az előkelőségekkel beszélt. Autók jöttek és felhányta az SS legénység a cigányokat, válogatás nélkül, ahogy voltak, ahogy a priccseikről kizavarták őket. Mert a cigányok priccseken aludtak. Semmit magukkal nem vihettek, percek alatt a teherautókon voltak. Blockokként ürítették ki őket. Az autók az alig pár száz lépésre levő krematóriumokból úgy ötpercenként visszatértek, hogy újabb rakományt szállítsanak az lobogó lángoknak. Az egész nem tartott három óránál tovább, aztán elcsendesedett az éjszaka és csak a gázkamra működött és csak a krematórium dolgozott... Mi újra kimehettünk a szükségét elvégezni, újra nézegethettük a közeli tüzeket, amelyek akkor éppen jóakaróinkat, a szegény cigányokat emésztették... Mondhatnak a cigányra minden rosszat, hogy tolvaj és munkakerülő, hogy jellemtelen és piszkos, mindent az égvilágon, de szent hitem, hogy akkora mérhetetlen gonoszságra, mint amilyenre a német képes volt, sem a cigány sem a világnak egyetlen fajtája sem lett volna képes.”³⁴

Magyar orvosok a 7-es és a 19-es barakkban

Bencze József az E lágérben számos orvoskollégával, ismerősével találkozott. Több dunántúli orvos nevét is megemlítette, akik ott voltak a 7-es, illetve a 19-es barakkban: Gelley Frigyes szanyi körorvost viszonylag korán tovább szállították³⁵, a balatonbozsoki dr Balázs Gyulát szintén júliusban vitték tovább munkára Buchenwaldba³⁶. Bencze által többször említett Borsa Pál pápóci körorvos tragédiája az volt, hogy a deportálás előtt megmérgezte magát, feleségét és két gyermekét. A csoportos öngyilkosságot csak ő élte túl. Egyre romló idegállapotban vészelte át az auschwitzi hónapokat, majd szeptember közepén Dachauban szállították³⁷.

Weiss András inkább a szombathelyi orvosokra emlékezett. Ezek között volt Schwarz Bertalan vagy „Berti bácsi” szombathelyi MÁV főorvos³⁸; Utasi Imre fülorvos, aki az E lágér kórházbarakkjában is dolgozott egy ideig, majd Dachauban nem sokkal a felszabadulás után halt meg és akit Weiss András még látott halála előtt néhány nappal³⁹. Szintén ott volt a már idős,

³² A legújabb kutatások szerint az 1944. augusztus 2-én megölt romák száma 4200–4300 körül volt. lásd KUBICA, Helena – SETKIEWICZ, Piotr: *The Last Stage of The Functioning of the Zigeunerlager in the Birkenau Camp*. https://www.auschwitz.org/gfx/auschwitz/userfiles/_public/memoria/en/pdf/memoria10en.pdf In: *Memoria*, 2018. 10. sz. (utolsó letöltés: 2024. október 15.)

³³ Hans Andrischek a 19-es barakk Blockaltestere

³⁴ BENCZE József memoárja, 115.,

³⁵ Arolsen Archívum adatai szerint az 1888-ban született Gelley doktor 1944 júliusában Buchenwaldba került.

³⁶ Arolsen Archívum adatai szerint 1901-ben született és 1945. február 9-én halt meg Buchenwaldban.

³⁷ BENCZE József memoárja, 142., Arolsen Archívum adatai szerint 1900-ban született és 1945. március 29-én halt meg Dachauban.

³⁸ Arolsen Archívum adatai szerint 1889-ben született és 1945. január 17-én halt meg Kauferingben.

³⁹ Arolsen Archívum adatai szerint 1909-ben született és 1945. május 12-én halt meg.

67 éves Freiburger Lajos szombathelyi fogorvos⁴⁰, akinek fia János (Jancsi) Weiss Andrásához hasonlóan a premontrei gimnáziumba járt és mint apja, ő is fogorvos lett. Bencze szintén emlékezett ezekre az orvosokra. Bencze és Weiss is megemlégték dr. Farádi Ferenc nőgyógyászt, aki rendszeresen borotválta Bencze Józsefet.

A borotválás kifejezetten fontos esemény volt. A célja az volt, hogy az appeleknél (órákon át tartó sorakozó és létszámmellenőrzéseknél), ahol gyakran szelektálták a rossz állapotban lévőket, a férfiak ne tűnjenek elhanyagoltnak. Többen is végezték ezt a szappan nélkül meglehetősen fájdalmas műveletet a barakkban. Weiss András elmondta, hogy Bencze Tamás barátjával nekik is sikerült borotvát szerezniük és ők is vállaltak egy kis kenyérért borotválást.⁴¹

Görög Dénes törvényszéki kórboncnok is a szombathelyi orvosokkal volt együtt, de már nem került át a 19-es barakkba, valamikor júliusban még a 7-es barakkból vitték el és Nyiszli Miklós mellé került segédkezni a Mengele áltudományos emberkísérleteihez kapcsolódó boncolásokban. Weiss András úgy emlékezett, egyik délelőtt jöttek és kérdezték van-e Németországban tanult kórboncnok az orvosok között. A Berlinben és Göttingenben orvostudományokat végzett Görög Dénes jelentkezett, anélkül, hogy tudta volna, miért keresik. Ebédosztáskor Görög Dénes Weiss Andrásnak adta a levesét, mondván „Neked adom a levesemet, mert én vagy jobbat kapok, vagy a gázba visznek. Egyik esetben sem kell a levesem”. Délután elvitték Görög doktort, aki Auschwitzot túlélte ugyan, de végül 1945 elején Ebensee-ben meghalt.⁴²

Hans Andrischek, a „jóindulatú, örült” Blockältester⁴³

Különböző történetek bizonyítják, hogy a 19-es barakk lakói szerencsések voltak a német köztörvényes bűnöző Blockältesterrel, a hamburgi Hans Andrischekkel. Neve felbukkant három visszaemlékező történetében is. „Hans Andrischek alacsony, zömök, 45 év körüli férfi volt, kemény vonásokkal, de gyöngéd szívvel”, írta róla Neumann Gábor. Andrischek, mint látni fogjuk, kimentette Neumann Gábort, amikor egy szelekció során gázkamrába akarták szállítani. Bencze József beszámolt arról, hogy Andrischek intézte el, hogy a barakk lakói eljuthassanak a Mexikónak nevezett BIII lágerbe, ahol a nőket tartották fogva, hogy találkozhassanak női hozzátartozóikkal. Ezek a nők az akkor még épülőben lévő lágerrészben iszonyatos körülmények között laktak: nem jutottak vízhez, tisztálkodási lehetőséghez, nem kaptak rabruhát, mindenféle rongyokban voltak, gyakran félmeztelenül. A férfiak számára a feladat az volt, hogy fűtéglákat kellett áthordani a Mexikó lágerből, ahol még volt füves terület, ennek köszönhetően Bencze József és fia találkozott Bencze feleségével, Lenkével, Weiss

⁴⁰ Arolsen Archívum adatai szerint 1877-ben született.

⁴¹ BENCZE József memoárja, 108.

⁴² Görög Dénes elvitelére Bencze doktor is emlékezett, lásd BENCZE, 102. Nyiszli is többször megemlégtette Görög Dénest memoárjában, lásd NYISZLI: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban*. Bp.: Magvető Kiadó, 2020., 186, 269, 297, 299.

⁴³ Blockältester volt a barakk vezetője, első embere.

András az édesanyjával, Pető Lilivel, valamint Boskovits István is emlékezett erre a lehetőségre, de ő végül nem jutott át a női táborba

Bencze József így emlékezett a Mexikó lágerre:

„A barakkok mellől egyre integetnek és kiabálnak a nők, ezren és ezren tarka ruháikban, mezítelen karokkal, bamba tekintettel, feketére égve, kopaszon. Oh de szörnyű egy látvány! (...) Szörnyűséges egy láger volt ez, megállapítottuk valamennyien. Sehol egy út, sehol víz, sehol villany. Sártenger, portenger és pokoli szabadtéri deszkalatrínák.”⁴⁴

A hónapok óta nem látott feleségével való megrázó találkozást így írta le:

„Rengeteg nő, ordítom, hogy küldjék ki a hármastól a feleségemet. Az út, amelyen mentünk éppen most volt munka alatt, emberfejnyi éles bazaltköveken bukdácsoltunk az SS egyre hajtott zavart bennünket, a lármázó nőtömeget pedig az SS nők, a capok ütötték, verték, tartották vissza, de mind hiába volt. Azok szegények kiabáltak, egyre ordítottak sírva zokogva, hogy hova valók és kit keresnének. Az a jóságos ismeretlen asszony, aki a hármastól előtt állt beszaladt és a következő percben kiszaladt feleségem. Már előttem állt összeölelkeztünk és csókolóztunk, sírtunk, zokogtunk mindketten. Drámai percek következtek. Ő engem, én őt bámultam, és mert minket zavartak tovább az SS katonák és őrájuk az SS nők ordítottak, egynémelyiket agyonverték korbáccsal, mert urával mert beszélni pár szavat, szegény feleségem futott velem a szörnyű éles bazaltköveken csupasz lábakkal, mezítláb.

'Kedvesem hát nincs cipőd?' zokogtam.

'De van, csak benn hagytam, mert féltjük a cipőt, majd felhúrom mire visszajöttök.'

Látta rajtam szegényke, hogy kételkedem szavaiban és inkább azt hittem, hogy megnyugtatómra mondja, hogy van cipője. Megsimogattam kedves arcát, amely feketére volt sülve a naptól, kopasz fején valami kis rongyocska volt és ruhája is egy ócska, bokáig érő liláskék szoknya összeviszva szakadozva, amit otthon az útszéli csavargóasszony sem vett volna magára. Szegény édes feleségem, de a fontos, hogy él és látom, gondoltam és megnyugtattam, hogy Tomi velem van és holnap jön, várja és legyen résen, aztán én is jövök újra, gyorsan a kezébe nyomtam zsebem tartalmát, mert már végigvágott rajtam az SS.⁴⁵

Itt látták ezeket a nőket utoljára. Bencze feleségét, Kovács Lenkét egy transzporttal tovább szállították valamelyik munkatáborba, de nem élte túl, Weiss András édesanyjának, Pető Lilinek a sorsáról nincs információ, valószínűleg Auschwitzban ölték meg.

Többen hálásan felidéztek azt is, hogy Hans Andrischek Blockältester rendszeresen felolvasott a raboknak a Völkischer Beobachter náci hivatalos lapból, melyet a környékeliek csempészték Birkenaubá. Ilyenkor szigorúan csöndben kellett hallgatni. Ezekből a felolvasásokból a rabok több-kevesebb információt kaphattak az aktuális hadihelyzetről. Ugyanakkor a túlélők úgy emlékeztek, a Blockältester nem volt teljesen normális. Andrischek örültségét jellemezte a Neumann Gábor és Weiss András által is elmesélt történet, miszerint Caesarnak öltözött és egy kocsin húzatta magát.

⁴⁴ BENCZE József memoárja, 118.

⁴⁵ BENCZE József memoárja, 118-119.

Weiss András így emlékezett a barakkvezető örülségére:

„De a Hans nagyon örült volt. Mesélek a Hansról, egy jelenetet. Fogta magát, és fölöltözött Julius Caesarnak. Egy lepedőt dobott magára, egy koszorú volt a fején, hogy miből, azt nem tudom. Mindenesetre fölöltözött. Aztán voltak ilyen, amiben a kenyeret szállították a barakkokba, volt ilyen kétkerekű kordé, vagy hogy hívják azt? És arra fölállt, és kenyeret tett oda, kenyérszeleteket. (...) és akkor végighúzatta magát a lágerutcán, és dobálta a kenyeret, és élvezte, hogy ő most a Julius Caesar.”⁴⁶

Weiss hozzátette, Hans élvezettel nézte, ahogy a rabok egymást ölték a kenyérdarabokért.

Boskovits István a vele készült interjúban elmondta, ő viszonylag kevés időt töltött a 19-es barakkban, mert egy kápó, akit szintén Hansnak⁴⁷ hívtak, elvitte magához „segédnek”, „csicskásnak”. Boskovits István sokáig úgy gondolta, hogy a Sonderkommandoba került, de feltehetően valójában a BIIg vagyis a „Kanada” láger munkása lett, ahol a Birkenaubába érkezett vagonokból pakolták ki és szortírozták a deportáltak holmijait. Boskovits maga is sokszor volt kint a rámpán és részt vett a vagonok kiürítésében. Ugyanakkor a fő feladata az volt, hogy a gyakran részeg Hansnak segítsen, sőt a Hans irányítása alatt dolgozókat felügyelje. Elmondta, hogy Hans-szal egy szobában lakhatott, ami hatalmas kiváltság volt, de a kápó nem nyúlt hozzá, nem közeledett szexuálisan. Mindemellert a 13 éves Boskovits István ki volt téve szexuális abúzus kísérleteknek, amit egy másik története bizonyított. Ebben a történetben egyben felidéződött a birkenai krematóriumok melletti égetőgödörök emléke is.

Boskovits István beszámolt arról, hogyan semmisítették meg a holttesteket, illetve gyakran a még élő, félholt embereket ezeken a máglyákon:

„Én egyszer láttam ilyet, egyszer láttam, hogy mit tudom én, 200 vagy 180 embert visszahoztak ilyen munkatáborból, le voltak robbanva, mindegyik teljesen csontváz. Akkor oda besöpörték őket az árokba, gázolajjal leöntötték őket és meggyújtották. Volt ilyen is. Mondom ezt, én, hát nem láttam, nem láttam, de láttam. Volt ilyen is. (...) Hát ez egy véletlen volt. Az volt, hogy egy német, egy SS, egy fiatal SS tiszt valami miatt engem kedvelt. Szóval ahányszor ő volt szolgálatban, akkor mindig engem megsimogatott, vagy mit tudom én, adott egy ilyen bucipofont, hát szóval úgy barátkozott velem, úgy megismert. Na és ez a pasi egy alkalommal valami, nem tudom én mi miatt, de nem emiatt, valami miatt engem elhívott ottan, hogy menjek oda valahova egy ilyen bokros részre, menjek, nem tudom, meg akart erőszakolni, vagy nem tudom mit akart, de nem volt semmilyen szexuális, hogy hívják. És akkor láttam, hogy oda, hogy ilyen csontváz embereket bedobnak oda abba az árokba, és hát eltűnnek, elégetik.”⁴⁸

⁴⁶ Interjú Andreas Weiss-szel. Az interjút készítette: Kriza Borbála.

<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn707296> (utolsó letöltés: 2024. október 15.)

⁴⁷ Wieslaw Kielar memoárjában beszél egy Hansról, aki 1944-ben a magyar zsidók érkezésekor a Kanada láger „főkápója” volt, hatalmas vagyon ment át a keze között, a rablott holmival kereskedett. KIELAR, Wieslaw: *A 290. számú auschwitzi fogoly*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1981. 264.

⁴⁸ Interjú Andreas Boskovits Istvánnal.

A fiatal fiúk nyomorult helyzetének kihasználása, a szexuális kizsákmányolás teljesen bevett volt a lágerben: a 19-es barakkban Hans Andrischek Blockältesternek is volt egy pipelje (Piepl), vagyis fiatal fiú szeretője, csicskása, aki Weiss András visszaemlékezése szerint az egyik magyar orvos 13 év körüli fia volt.

Weiss András így emlékezett a barakkvezető pipeljére:

„A Blockältesternek saját külön szobája volt, mindjárt a Barakk bejáratán belül. Itt ő lakott egyedül, azaz hogy a mindenkori „Piepl”-lel. A „Pieplek” csinos fiatal fiúk voltak, akik a nő hiányt voltak pótolandók. Egy ilyen pieplre még tisztán emlékezem, azt hiszem S-nek hívták és az egyik orvos fia volt. Hihetetlen irigység vette körül, és a pieplek általában tisztában voltak társadalmi rangjukkal és fent is hordták az orrukat. Persze az ellátásuk is „pompás” volt.”⁴⁹

A gyerekek szelekciója és a gyerekcserék

A „fiúk” birkenai létének talán legdrámaibb emlékei a BIIe lágerbe került gyerekek rendszeres szelekciói voltak. A gyerekek, illetve a 18 éven aluli fiatalok, akik szerencsésen túléltek a rámpán történő szelekciót, a lágerben töltött hetek alatt legyengültek, csökkent az esélye, hogy a tranzitáborban, a „depóban” eltöltött idő után munkára lesznek foghatók. Mivel a folyamatosan érkező embertranszportoknak is kellett a hely, ezért több olyan tömeges szelekció volt, amely kifejezetten a gyerekeket próbálta „ritkítani”, „tizedelni”, ahogy az egyik visszaemlékező fogalmazott. Ekkorra már mindenki tudta, hogy mi volt a célja a rámpán történő szelekciónak, mi történt azokkal, akiket a „másik oldalra” küldtek. A birkenai tranzitáborba terelt magyar zsidó foglyok először kételkedve fogadták a korábban érkezettek történetét arról, hogy mi történik a gázkamrákban. De a krematórium felé haladó újabb és újabb csoportok, melyeket a cigánylágerből az ott lakók láthattak, a folyamatosan tüzet okádó krematóriumok, valamint az orvosok által könnyen beazonosítható bűz, az égett emberi maradványok állandóan terjengő édeskés szaga eloszlatta a kételyt. A férfiak összeomlottak a felismeréstől, hogy a deportáló vonattal velük érkezett kisgyerekeik, frissen szült feleségük vagy idős hozzátartozóik már nem élnek. A lágerben zajló rendszeres szelekció tétje tehát nyilvánvaló volt.

Ugyanakkor a náci célja minden gyilkolási műveletnél az volt, hogy azt leplezzék, az emberek elpusztítása lehetőleg gördülékenyen, gyorsan folyjon, és a folyamatot felügyelő SS-nek a legkevesebb kellemetlenséggel járjon. A gyanú elaltatásával nem keletkezik pánik és ellenállás az áldozatok részéről. A Birkenauban érkező transzportok tömeges elgázosítása is ezen a logikán alapult, ezért voltak kint a számozott ruhafogasok, a feliratok a fertőtlenítés fontosságáról a gázkamrák vetkőző részében és ezért mondogatta a Sonderkommando az érkezőknek, hogy a fürdés után mindenki találkozhat a családtagjaival.⁵⁰

⁴⁹ WEISS András: *A kezdet III. In: Életünk*, 2014. 7. szám. 85.

⁵⁰ NYISZLI Miklós: Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban. Bp.: Magvető Kiadó, 2020., 128-129.

A cigánytáborban a gyerekek szelekciójánál az elleplezés ördögi módja többféle hazug történet volt: például kihirdették a barakkokban, hogy krumpliszedésre keresnek gyerekeket, akik megfelelő méretűek. Ehhez a szelektáláshoz a cigányláger végében lévő focipálya kapujára felszegeztek keresztbe egy deszkát. Aki átfért alatta, az elég alacsony, tehát alkalmas a munkára. Másik helyen a visszaemlékező története úgy szólt, hogy a keresztbe szegezett léccel a magasakat választották ki „munkára”, a kisebbeket pedig egy barakkba zárták. Neumann Gábor azt írta, hogy a léccel átférőknek csokoládét ígértek. A végső szándékuk tehát az volt, hogy a kisebbeket, gyengébbeket kiszelektálják és gázkamrába vigyék. Erre a keresztléccel történő szelekcióra Boskovits István is emlékezett. Bár Neumann Aladáról és fiáról, Gabiról kevés konkrét birkenai emléke volt, hiszen Bencze Tomival volt inkább együtt, Weiss András részletesen beszélt róluk a gyerekszelekció kapcsán.

Weiss András a memoárjában így írta le a gyerekszelekciót:

„Szeptemberben, a zsidó ünnepek körül, egyik nap a láger őrök futottak végig a lágerutcán és kihirdette, hogy krumpliszédő transzportra toboroznak gyerekeket, azaz kis növésűeket, hiszen azok alkalmasabbak a krumpliszedésre. Krumpliszedés, az szeptemberben már mennyországnak számított. Szedés közben bizonyára lehet titokban a nyers krumpliból falatozni. Nosza, jelentkeztem egy Gabi nevezetű, szombathelyi korombelivel. Emlékezem, a kép valóban előttem van, a hátsó latrina mögötti téren kellett gyülekezni. Két SS bonyolította a transzport összeállítását. A tér, valamikor futballpályának szánták, – nem tudom, hogy miért – így egy futballkapu állt ott (lehet, hogy kettő is volt, de az emlékképemen csak egy van). Ennek a kapunak az egyik félfáján, úgy 160 cm magasságban egy keresztléc volt szegezve, az alatt kellett elmenni. Csak azt vették fel, aki a fejével nem ment neki a léccel. Gabi előttem ment, elment a léccel, én meg éreztem, hogy nekimegyek. Hát behúztam a fejemet. Az SS, aki a felügyeletet végezte, megragadta a karomat, és kidobott. Elkullogtam. Mire készen lettek a kiválogatással, egy raj SS érkezett, körülvette a „szerencséseket” és egy barakkba zárták őket. Akkor kiderült, hogy az egész egy trükkös szelekció volt.”⁵¹

Weiss András története folytatódott. Amikor látta, hogy Neumann Gabi kiválasztották, visszaszaladt a barakkba és elmondta Gábor édesapjának, Neumann Aladárnak, hogy a fiú a kiszelektált gyerekek között van. Hans, a Blockältester megígérte Neumann doktornak, hogy segít.

Weiss András így folytatta a történetet:

„A bezárt „krumpliszédő” gyerekekre egy, vagy két SS őr vigyázott, meg jó néhány zöld háromszöges⁵². A gyerekek még egész éjjel a bezárt barakkban maradtak. Másnap délelőtt Hans kihozta Gabi a körülzárt barakkból, majd egy másik zöld háromszögessel elfogott egy arra járó idősebb rabot és behurcolta Gabi helyére a barakkba. A létszámnak stimmelnie kellett. Hogy ez az egész hogyan sikerült, nem tudom.”⁵³

⁵¹ WEISS András: A kezdet III. In: Életünk, 2014. 7. szám. 87.

⁵² Politikai foglyok viseltek zöld háromszöget Auschwitzban.

⁵³ Uo.

Neumann Gábor Weiss Andrásról függetlenül a lényegét tekintve hasonlóan emlékezett erre a szelekcióra:

„A második szelekcióra Jom Kippur előtt került sor. Egy zsinórt 160 cm magasra feszítettek ki. Elhangzott, hogy azok, akik nem érik el ezt a magasságot kapnak csokoládét. Hála Hansnak, végül kikerültem a halálba szelektáltak közül. Mindkét szelekciónál apám Hanshoz ment, és könyörgött neki, hogy hozzon ki a barakkból. Hans minden alkalommal elutasító volt, azt mondta apámnak: "Nem tehetek semmit!" De néhány órával később Hans megjelent a barakkban, ahova be voltunk zárva a többi szelektálttal. Miután felismert, nyakon ragadott és kilökött a Lagerstrasséra mondván: „Ez az én segédem. Minek van ő itt bent?” Ezután fogott egy rabot a Lagerstrassén és bezavarta a barakkba, mert a létszámnak meg kellett lennie.”⁵⁴

Sás András hasonló módon szelektálták a gázkamrába küldendő csoportba. Esetében az ő (vagy valamelyik másik gyerek) lélekjelenlétének és ötletességének köszönhetően az a szelekció minden gyerek számára szerencsésen alakult.

Sás így emlékezett a memoárjában a szelekcióra:

„A harmadik válogatás volt a legfurcsább, mondhatnám inkább „szórakoztató”, ugyanakkor hihetetlen esemény volt számomra. Egy parancsnok deszkát szögezett egy fából készült futballkapufára, és mi (a gyerekek) azt a parancsot kaptuk, hogy sétáljunk el alatta. Aki hozzáért a fejével a léchez elég nagy, alkalmas a munkára. A kicsiknek be kellett menniük a közeli barakkba. Sok gyerek kisebb volt, és nem érte el a deszkát, engem is beleértve. Nem tehattünk mást, mint hogy bemenjünk a barakkba. Amikor vagy tíz méterre voltunk a bejáratától, remek ötletem támadt, elkezdtem nagyon hangosan fütyülni. Abban a pillanatban – anélkül előre megbeszéltük volna – rohanni kezdtünk minden irányba. Semmi nem történt, elrejtőztünk a táborban. Egy idő után egymás után előbújtunk. Újra túléltem egy válogatást.”⁵⁵

Ezt a szelekciót Sás András a vele készült interjújában részletesebben mesélte el, figyelemre méltó az, hogy ebben a történetben nem ő volt, aki a fütyjelet adta:

„Volt egy másik válogatás is, ahol főleg a gyerekeket akarják megtizedelni vagy végezni. És elkészítették a következő, nagyon egyszerű módszert. Meglepő módon volt egy futballpálya a focihoz. És a focipályán ott volt persze kapu, a kapura pedig keresztlécet szögeztek egy bizonyos magasságban. A módszer nagyon egyszerű volt. Azokat a gyerekeket, fiatalokat, akik olyan nagyok voltak, hogy fejükkkel elérték a lécet, kiválasztották az életben maradásra. Akik kisebbek voltak, azokat kiválasztották a gázosításra.

⁵⁴ NEUMANN (NYÍRŐ), Gábor: Die Last der Erinnerung. In: Mit meiner Vergangenheit lebe ich: Memoiren von Holocaust-Überlebenden. Szerk. Ivan LEFKOVITS. Jüdischer Verlag. 2016., 19-20.

⁵⁵ SÁS, Andreas: Und dann begann ich zu erzählen. In: Mit meiner Vergangenheit lebe ich: Memoiren von Holocaust-Überlebenden. Szerk. Ivan LEFKOVITS. Jüdischer Verlag. 2016., 18.

Nos, Hirsch barátommal⁵⁶, aki talán még nálam is kisebb, mi túl alacsonyak voltunk. Tehát kiválasztottak minket arra, hogy megöljenek. (..) Aztán azt mondták, hogy ötös sorokban, miután már kiválasztottak úgy ezer gyereket, vonuljunk be az x számú blokkba, és várjunk ott. (..) Elindultunk, talán csak néhány tíz méterre volt ez a barakk, ötös sorban. És akkor valakinek spontán ötlete támadt. Semmi veszténivalónk nincs. Egyik gyerek hangosan füttyentett. És ez mindannyiunk számára egy jel volt. Aztán a szél minden irányába szétfutottunk. (...) ez olyan hirtelen és váratlan volt, hogy az SS egyáltalán nem volt felkészülve. Csak ámultak és álltak ott, (...) A tábor pedig hatalmas volt. Futottunk magunkért, az életünkért. Elfutottunk onnan, a focipályáról, ami az E-lager végében volt, valamire előre. Ez több száz méter, és mindenki megpróbált elbújni valamelyik blokkban, pincében vagy trafóházba, padláson, bárhova. Aztán tényleg egy-két napig, azt hiszem, bujkáltunk. És hogy miért nem kezdtek el keresni kutyákkal, azt nem tudom. Mindenesetre, így történt, megbeszéltük Hirsch Gáborral, hogy ez történt.”⁵⁷

Érthető módon a túlélők emlékezetébe ezek a szelekciók mélyen beivódtak. A különböző alkalmak önálló epizódként maradtak meg és így mesélték el évtizedek után is. Sás András négy ilyen szelekciót élt túl az E lágérben. A negyedik túlélését Neumann Gábor történetéhez hasonlóan egy „cserének” köszönheti.

Sás András így írt a negyedik szelekció nyomasztó emlékééről:

„A negyedik szelekció volt a legrosszabb az összes közül, nyomasztja a lelkiismeretem. Aznap egy csoportban dolgoztam egy lengyel capo irányítása alatt. A szelekció nagyon gyorsan zajlott, nem mentem át. Már abban a helyiségben várakoztam, ahonnét a transzportok a gázkamrákba indultak. És ott az a gondolatom támadt, hogy talán a lengyel fogoly – ugyanannak a munkakommandónak vezetője – segíthetne nekem. Volt nálam egy darab papír és egy ceruza, és írtam egy nagyon rövid üzenetet. Aztán kidobtam a papírt az ablakon. Nem sokkal később egy SS lépett be egy fiatalemberrel. Ő bent maradt, és engem meg kikísértek. Akkoriban nem gondoltam végig ezt a kegyetlen cserét. Később jöttem rá, hogy mi történt. Sose fogom tudni elfelejteni, és mind a mai napig kínoz ez az emlék.”⁵⁸

Neumann Gábor és Sás András BIIe lágérbeli szelekciós történetében a megmenekülésük egy másik fogoly életébe került. Sás András ekkor már egyedül volt Birkenauban, édesapját és testvérét továbbvitték. Míg Gábort édesapja és Hans segítette, Sás András egy kápótól kapott segítséget.

⁵⁶ Hirsch Gábort Békéscsabáról deportálták. Egy ideig a BIIe lager 11-es barakkjában volt unokatestvérével, Tibivel. Ő is leírta a focikapuval és léccel történő szelekciót, ahol kiszelektálták, de Epstein cseh orvos végül kimentette a gázosításra váró gyerekek közül. Egy másik alkalommal a gázkamra vetkőzőjéből fordították vissza. 1945. január 27-én Auschwitzban szabadult fel. 1956-ban Svájcba ment, itt találkozott Andreas Sassal. Gábor HIRSCH: *Von Békéscaba nach Auschwitz und retour*. In: *Mit meiner Vergangenheit lebe ich: Memoiren von Holocaust-Überlebenden*. Szerk. Ivan LEFKOVITS. Jüdischer Verlag. 2017. francia nyelven: <https://www.eda.admin.ch/countries/albania/fr/home/actualite/nouveautes.html/content/eda/fr/meta/news/2017/11/27/memoiren-holocaust> (utolsó letöltés: 2024. október 15.)

HIRSCH Gábor: *Békéscsaba - Auschwitz-Birkenau retúr*. Bp.: Tevan Alapítvány, 2014

⁵⁷ SAS, Andreas. *Interjú 30319*. Interjút készítette: Elisabeth Grosz. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 11 April 1997. <https://vha.usc.edu/testimony/30319>. (utolsó letöltés: 2024. október 15.)

⁵⁸ SÁS, Andreas: Und dann begann ich zu erzählen. In: *Mit meiner Vergangenheit lebe ich: Memoiren von Holocaust-Überlebenden*. Szerk. Ivan LEFKOVITS. Jüdischer Verlag. 2016., 18.

Emlékek az apákról

A Birkenauba érkező foglyoktól mindent elvettek a fürdés során. A lágerben minden egyes tárgy megszerzése („organizálása”) komoly erőfeszítéssel járt. Különösen fontos szerepet kapott az evőeszköz, vagyis az evéshez használatos saját kanál, kés, illetve edény megszerzése, hiszen addig többen megosztva használták az evőeszközöket, csajkákat. Apák és fiúk közös erőfeszítései voltak ezek az eszközszerezések, az evés vagyis a túlélés feltételeinek a biztosítása, ezek az emlékek is mélyen rögzültek és érzelmekkel telítettek. Az evőeszközök beszerzését ünnepli Bencze József is memoárjában és szeretettel említette, hogy születésnapjára fiától, Tomitól zsebkést kapott ajándékba.

Boskovits István így emlékezett édesapja edényszerzésére:

„Az történt, hogy másnap, nem tudom hol szerezte, az édesapámnak már kanala volt, edénye volt, volt egy edénye, egyik konzervdoboznak a fele, amit tudott nekem is adni, hogy én is tudtam enni. És ez egy csoda, nekem egy csoda volt ott, hogy a nullán voltunk ott, a nulla volt, és a nullából lett egy!”⁵⁹

Sás András arról beszél a vele készült interjúban, hogy „voltak csendes pillanatok”, ilyenkor sokat beszélgetett az édesapjával és felidéz egy történetet a késsel kapcsolatosan, reflektálva a szomszédban folyó tömeggyilkosságokra.

Sás András visszaemlékezése egy késsel kapcsolatban így hangzik:

„Volt egy késünk, neki vagy nekem és a kezében volt ez a kés, ránézett, és azt mondta: Mennyire veszélyes ez az eszköz? Ezzel a késsel sebet lehet okozni vagy meg is lehet ölni valakit. Szóval ez maradt meg bennem, ez a gondolat, van egy hely, ahol az embereket megszakitás nélkül kegyetlenül és tömegesen ölték meg pár száz méterre onnan egy csendes sarokban az embernek ez lehet a gondolata. Milyen veszélyes ez a kés. Megölhetsz vele egy embert.”⁶⁰

A fiúk legjellemzőbb emléke a lágerből az édesapákról a gondoskodás, segítségnyújtás volt, amit később apjuk halála miatti tehetetlenség érzése váltott fel. Sás András elmesélte, hogyan műtötte meg apja egy gilette pengével a sebeit. Nyoma élete végéig látható volt utolsó emlékként megölt apjától. „Elvesztették erejüket”, mondta apja és bátyja Dachau táborban bekövetkezett haláláról.

Boskovits István úgy érezte, hogy apja öngyilkossági kísérletét követően és feltehetően a lágerélet okozta sokk miatt megváltozott, például furcsa és ijesztő volt számára, hogy a barakk falának támaszkodva elkezdett dalokat énekelni, amit korábban sosem csinált. Ugyanakkor édesapjára továbbra is számíthatott, elintézte, hogy fiát elvigyék a Kanada táborba dolgozni (így került Hans kápó mellé), miután egyre gyakoribbá vált a gyerekek szelekciója. Szeptemberben együtt szállhattak a Dachauban tartó vonatra a kápó Hans segítségével. Később

⁵⁹ Interjú Boskovits Istvánnal.

⁶⁰ SÁS, Andreas. Interview 30319. Interjú készítette: Elisabeth Grosz. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 11 April 1997. <https://vha.usc.edu/testimony/30319>. (utolsó letöltés: 2024. október 15.)

Dachauban Boskovits István dolgozott, amikor apját elvitték, nem látta, csak hallotta, hogy agyonverték.

Weiss András nevelőapjával kapcsolatosan úgy emlékezett, hogy mellette azt érezte „rám vigyázva van”. A „világ legjobb embere volt”, mondta róla és fájdalmas volt látnia a legyengülését „annak a hatalmas és erős embernek”. A végén, amikor már csak feküdt, takarója fehér volt a tetvektől, csont és bőr volt, egyszerűen megették a tetvek, emlékezett Weiss András.

Összegzés

Az „orvosbarakk” vizsgálata kísérlet arra, hogy a különböző források együttes vizsgálatával egy adott helyszín eseményeit összerakjuk, a különböző emlékező narratívákat egyben szemléljük. Az egymástól függetlenül keletkezett, de egymást megerősítő narratívákból kirajzolódik az az időszak, amit ezek a magyar orvosok fiaikkal a birkenai haláltábor BIIe lágerében töltek.

A digitális adatbázisok, gyűjtemények egyre könnyebben elérhetők az interneten és ez újabb távlatokat nyit a holokauszt kutatásában, megismerésében és megértésében. A források egyszerűsödő hozzáférése kiváló lehetőséget teremt, hogy megtaláljuk a holokauszt egy-egy epizódjának mozaikjait, rekonstruáljunk egy adott helyhez vagy eseményhez kapcsolódó történetet. A még élő szemtanúk történetének rögzítésével újabb történeti forrásokat kreálunk. A mikrohistorikus mélyfúrások gyakran nem csak jobban megérthetővé, de átélhetővé is teszik a holokauszt, ebben az esetben az Auschwitzban élő emberek valóságát. Az ilyen megközelítések újabb összefüggésekre, a lágereken belüli mechanizmusokra, a borzalmakkal kísért extrém helyzetben tanúsított emberi viselkedésre világítanak rá.

Felhasznált források

Arolsen Archívum: <https://arolsen-archives.org>

BENCZE József memoárja. Bonta Eszter tulajdonában.

BOSKOVITS István. *Interjú*. Interjút készítette: Kriza Borbála. (katalogizálás alatt - www.ushmm.org)

HIRSCH, Gábor: *Von Békéscaba nach Auschwitz und retour. In: Mit meiner Vergangenheit lebe ich: Memoiren von Holocaust-Überlebenden*. Szerk. Ivan LEFKOVITS. Jüdischer Verlag. 2017. francia nyelven:

<https://www.eda.admin.ch/countries/albania/fr/home/actualite/nouveautes.html/content/eda/fr/meta/news/2017/11/27/memoiren-holocaust> (utolsó letöltés: 2024. október 15.)

HIRSCH Gábor: Békéscsaba - Auschwitz-Birkenau retúr. Bp.: Tevan Alapítvány. 2014 NEUMANN (NYÍRŐ), Gábor: *Die Last der Erinnerung. In: Mit meiner Vergangenheit lebe ich: Memoiren von Holocaust-Überlebenden*. Szerk. Ivan LEFKOVITS. Jüdischer Verlag. 2016. francia nyelven:

<https://www.eda.admin.ch/countries/albania/fr/home/actualite/nouveautes.html/content/eda/fr/meta/news/2017/11/27/memoiren-holocaust> (utolsó letöltés: 2024. október 15.)

SÁS, Andreas: *Und dann begann ich zu erzählen. In: Mit meiner Vergangenheit lebe ich: Memoiren von Holocaust-Überlebenden*. Szerk. Ivan LEFKOVITS. Jüdischer Verlag. 2016. francia nyelven:

<https://www.eda.admin.ch/countries/albania/fr/home/actualite/nouveautes.html/content/eda/fr/meta/news/2017/11/27/memoiren-holocaust> (utolsó letöltés: 2024. október 15.)

SÁS, Andreas. *Interview 30319*. Interjút készítette: Elisabeth Grosz. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 11 April 1997. <https://vha.usc.edu/testimony/30319>. (utolsó letöltés: 2024. október 15.)

WEISS, Andreas. *Interjú*. Interjút készítette: Kriza Borbála.

<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn707296> (utolsó letöltés: 2024. október 15.)

WINKLER, Péter. *Interview 42086*. Interjút készítette: Greta Elbogen. Visual History Archive, USC Shoah Foundation, 05 May 1998. <https://vha.usc.edu/testimony>. (utolsó letöltés: 2024. október 15.)

Felhasznált irodalom

BRAHAM, Randolph: A magyar holocaust. 2. kötet. Bp.: Belvárosi Könyvkiadó.1997, 741-754.

GEREND László: *Kiűzöttünk a városunkból*. Bp.: Magvető Könyvkiadó. 1982. 33.

HEIMLER, Eugene: *Night of the Mist*. London: Bodley Head, 1959.

KÁDÁR Gábor - VÁGI Zoltán: *Magyarok Auschwitzban*. In: *Holocaust Füzetek*. 1999. 12. sz. Bp.: Magyar Auschwitz Alapítvány – Holokauszt Dokumentációs Központ. 92-123.

KÁDÁR Gábor - VÁGI Zoltán: *Előítéletek rabságában*. In: *Népszabadság*. 2004. július 31.

KÁDÁR Gábor - VÁGI Zoltán: *Táborok könyve*. Bp.: Könyv & Kávé, 2017

KELBERT Krisztina: „Ragyogó, reszkető csillagok” – Zsidó gyermekek kiszolgáltatottsága a holokauszt idején dr. Bencze József orvos kéziratosa memoárjában. In: *Gyerekek a háború viharában. Életek, sorsok, traumák*. Szerk. VIRÁNYI Péter. Bp., MTA II. Világháború Története Albizottság, 2023. 209-230.

KELBERT Krisztina: *Apa-fiú kapcsolat a holokauszt idején Dr. Bencze József orvos kéziratosa memoárjában*. In: *Az antiszemitizmustól az emlékezésig. Tanulmányok a magyarországi holokauszt 80. évfordulója alkalmából*. Szerk. FÓRIS Ákos - GELLÉRT Ádám. Erőszakutató Intézet, 2024. 349-394.

KIELAR, Wieslaw: *A 290. számú auschwitzi fogoly*. Bp: Kossuth Könyvkiadó, 1981. 264.

KUBICA, Helens - SETKIEWICZ, Piotr: *The Last Stage of The Functioning of the Zigeunerlager in the Birkenau Camp*. In: *Memoria*, 2018. 10. sz.

https://www.auschwitz.org/gfx/auschwitz/userfiles/_public/memoria/en/pdf/memoria10en.pdf (utolsó letöltés: 2024. október 15.)

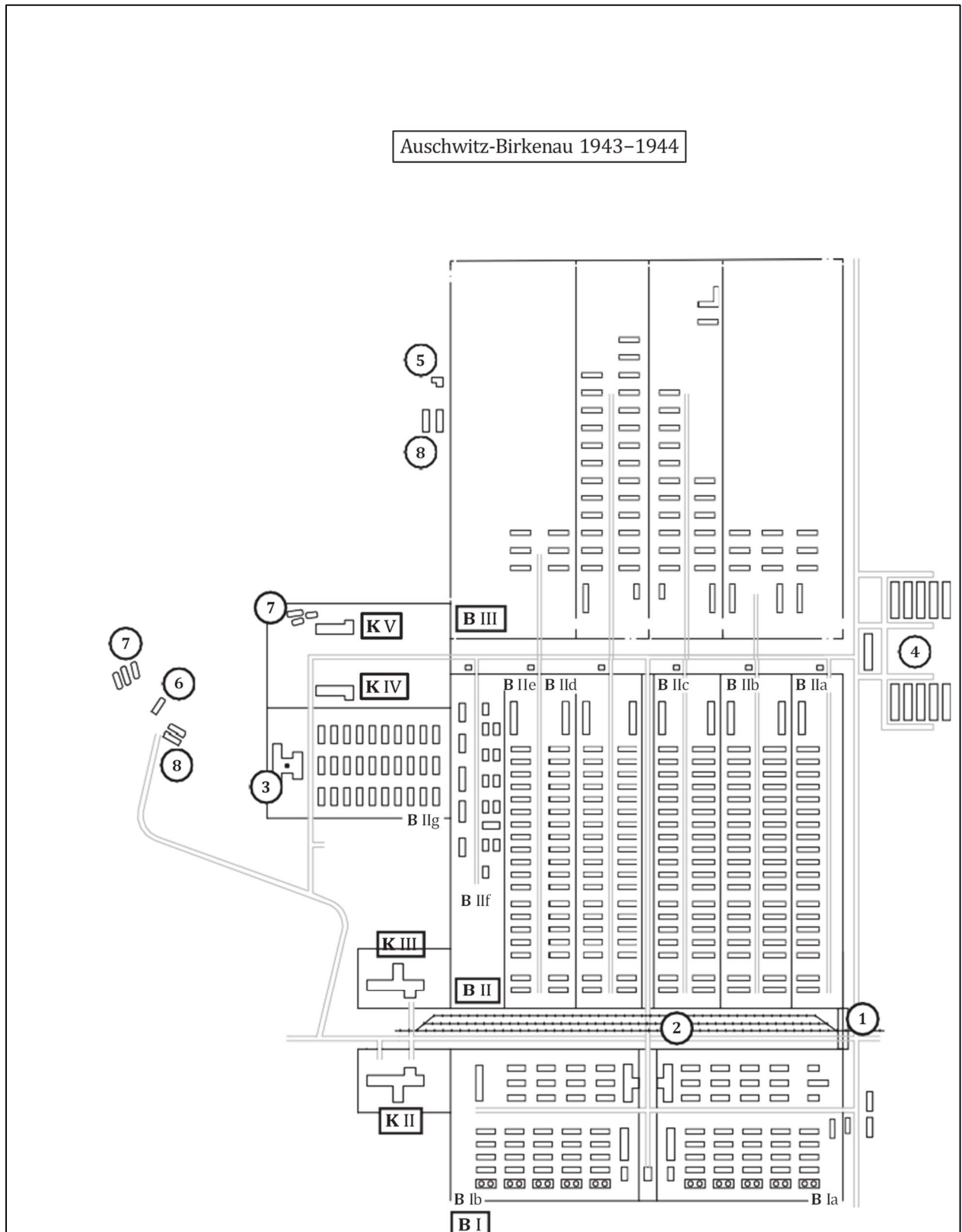
NYISZLI Miklós: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban*. Bp.: Magvető Kiadó, 2020. 30-34.

SZITA Szabolcs: *Magyar sorsok Auschwitzban*. Bp.: Noran Libro Kft. 2018.

VÁGI Zoltán: *Az orvos tragédiája: Nyiszli Miklós és a birkenai Sonderkommando*. In: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban*. Bp.: Magvető Kiadó, 2020. 7-82.

WEISS András: *A kezdet I-IV. rész*. In: *Életünk*, 2014. 5-8. szám

FÜGGELÉK

NYISZLI Miklós: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban.*
Bp.: Magvető Kiadó, 2023. 82-83. (A térképet a szerkesztők engedélyével használjuk.)

1. Az ún. „Halálkapu”, a birkenai tábor (Auschwitz II) főbejárata
2. Az ún. „zsidórámpa”, 1944 májusában a magyar zsidó tömegtranszportok érkezésekor befejezett vasúti rakodó
3. „Központi Szauna”, a munkaképes foglyokat itt fürdették, borotválták, fertőtlenítették.
4. A birkenai táborparancsnokság és az SS-ek barakkjai
- BI:** A birkenai tábor első táborrésze
- BIIa:** Női tábor (FKL) 1942 augusztusa és 1944 novembere között zsidó és nem zsidó női foglyok számára
- BIIb:** 1942 márciusa és 1943 júliusa között férfitábor, majd 1944 novemberéig női tábor (FKL)
- BIIc:** A birkenai tábor második táborrésze
- BIIa:** Férfi karanténtábor 1943 augusztusától
- BIIb:** Cseh családi tábor 1943 szeptembere és 1944 júliusa között
- BIIc:** Női tranzittábor, 1944 júniusától főleg magyar zsidó nők ezreit helyezték itt el.
- BIIc:** Férfitábor 1943 júliusa és 1945 januárja között, elsősorban zsidó férfiak számára
- BIIe:** Cigány családi tábor 1943 februárja és 1944 augusztusa között; 1944 nyarán sok barakkban még regisztrálatlan magyar zsidókat helyeztek el.
- BIIe:** Kórházi táborsektor 1943 júliusa és 1945 januárja között
- BIIg:** „Kanada”, azaz a raktártábor, itt szortírozták és tárolták a deportáltak holmiját.
- BIII:** „Mexikó”, a birkenai tábor befejezetlen harmadik táborrésze, 1944 nyarán mintegy 30 ezer nem regisztrált magyar zsidó nő tranzittábor
- KII:** Nyiszli munkahelye, II. krematórium, az ikerszisztémában elkészült birkenai nagyobb krematóriumok közül elsőként, 1943. március 31-én helyezték üzembe. Az épületben föld alatti vetkőzőt és gázkamrát alakítottak ki, a holttesteket lifttel szállították a földszinti égetőterembe; az SS 1945 januárjában felrobbantotta.
- KIII:** III. krematórium; a II. számúval szinte teljesen azonos struktúrájú nagyobb krematóriumot hivatalosan 1943. június 25-én adták át, 1944 novemberében leszerelték, később felrobbantották.
- KIV:** Az 1943 márciusában üzembe helyezett kisebb, IV. krematórium; az egyszintes épület a Sonderkommando 1944. október 7-i lázadása során leégett.
- KV:** V. krematórium; a IV. krematóriumhoz hasonló struktúrájú épületet 1943. április 4-től használták. Az épület mögötti, sövénykerítéssel lezárt területen 1944 nyarán hatalmas gödrökben égették a hullákat. 1945. január 26-án az SS felrobbantotta.
5. Bunker 1, az ún. „kis vörös ház”, 1942 tavaszától itt működött az ideiglenes gázkamrává átépített parasztház, 1943-ban lebontották.
6. Bunker 2, az ún. „kis fehér ház”, 1942 nyarától ideiglenes gázkamrává átépített parasztház, 1943 nyarától nem használták; 1944 májusában a magyar transzportok érkezésekor újra használatba vették.
7. Halottégető gödrök (a különböző időszakokban számuk változott)
8. A bunkerekhez küldött munkaképtelenek vetkőzőbarakkjai

Nagy András:

Egy zsidó arisztokrata kiadatlan auschwitzi lágernaplója

*Dr. habil Nagy András Imre egyetemi tanár
Pannon Egyetem - Kőszeg Kampus*

A család, amelyiknek egy tagjáról szó lesz, egyik ágon az örményesi Hirsch-nemzetség leszármazottja volt, férjhez menetele után pedig a hévizgyörki Héderváryakhoz tartozott. Nemesi előneveik ekkor már nem jártak birtokadományokkal, de címmel és ranggal igen, amit a leszármazottak is büszkén használtak, akárcsak azt a viselkedésformát, amit sietve és sokszor stílusosan felvettek, de nem örökölték. Az asszimilálódó és nemesi rangra emelt zsidóságról szólva az arisztokrácia terminusa történetileg persze túlzás, „leíró” értelemben azonban aligha. A címben említett, kiadatlan lágernapló¹ szerzője ugyanis tagja volt mind a szellemi, mind a művészi, részben pedig a pénzarisztokráciának családja, tehetsége, képzettsége révén és így azt a drámai „örségváltást” képviselte ő is, ami a születési arisztokrácia kiszorulásával járt, sajátos és felemás helycserével; ha a történelem nem avatkozik közbe, tragikusan.

Héderváryné Radó Klára műve, ami a haláltábor mindennapjainak leírása mellett az Auschwitzhoz vezető utat, az ottani életet, majd a tábor felszabadulását követően a hazaindulást is megörökítette, lánya, Claire de Hedervary irathagyatékából került elő². A mindig elegáns, arisztokratikus gesztusaival elbűvölő, enyhén raccsoló egykori ENSZ-tisztviselő brüsszeli lakásában II. János Pál pápával való közös fényképe éppúgy látható volt, mint fotói a japán császárral, akit az ENSZ főtitkára megbízottjaként keresett fel. Bár Claire de Hedervary-val való ismeretségem évtizedekre nyúlt vissza, de egyszer sem említette édesanyja iratait, sem a vele készített Oral History során, sem a róla szóló dokumentumfilm felvétele idején.³

Fontos előrebocsátani, hogy bár zsidó felmenőkkel rendelkeztek, de anya és lánya is hívő keresztények voltak, identitásuknak ezt a „genetikus” vonását gondosan, és nem kevésbé beszédesen fedték el. Ezt Radó Klára annál könnyebben tehette, hogy – egyebek mellett – Auschwitzba sem marhavagonban érkezett, hanem szalonkocsin, mivel nem származása miatt

¹ A napló természetesen nem Auschwitzban, hanem a visszatérés után született, de feltehetően röviddel a tábor felszabadulása után kezdte papírra vetni emlékeit a szerző, olyan pontosak, frissek, elevenek a vonatkozó részletek. Ezt erősíti az is, hogy a naplót is tartalmazó irathagyatékban számos egyéb, hasonló dokumentum is található, egyebek mellett a szerző interjúja Heinrich Höss-szel, az auschwitzi lágernparancsnokkal, amit varsói börtönében készített.

² Claire de Hedervary, született Héderváry Klára (1920-2020) halála után iratai unokahúgához, Hirsch Katalinhoz kerültek, aki megőrzésre és feldolgozásra átadta a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézetének.

³ Az Oral History-t az 1956-os Intézet megbízásából készítettem, mivel Claire de Hedervary az 1956-os magyar forradalmat vizsgáló ENSZ-bizottság munkatársa volt, később a Különmegbízottak munkáját segítette. Az ENSZ-vizsgálat során keletkezett iratokat gondosan megőrizte, jelenleg ezek az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában találhatóak. Magam a forradalom nemzetközi visszhangjáról folytatott kutatásom során kerültem vele kapcsolatba. A róla készült dokumentumfilm (amelynek ugyancsak munkatársa voltam): <https://www.youtube.com/watch?v=Wpi3yWEIq-Y>
leírása: http://www.rev.hu/ords/f?p=101:6:0::NO::P6_FILM_ID:146 (utolsó letöltés 2024.11.04.)

került a haláltáborba, hanem a belga antifasiszta ellenállás támogatása nyomán.⁴ Így joggal érezhette, hogy választott sors volt az övé, szemben azokéval, akik sorsukat ugyanekkor nem választhatták.

Mindez a táborban már nem jelentett különbséget, a lágernapló éppen annak drámai dokumentuma, ahogy a szenvedés és kiszolgáltatottság terében homogenizálódik a sokféle sors, a különféle karakterek és az eltérő neveltetés, kultúra, nyelv, szokásrendszer; voltaképpen minden, ami a legnyersebb és legredukáltabb létezésre rakódott az évek, pontosabban generációk során. Ezért lesz – rendhagyó módon – egzisztenciális és nem utolsó sorban antropológiai látlelet a napló, nem annyira történeti vagy politikai dokumentum, bár az utóbbiak narratívája döntő szerepet játszik a műben. Mindez azonban mintha csak alkalmat teremtené arra, hogy ezt a végletes „condition humaine”-t feltárja a szerző, azt keresve, hogy a szenvedés, megaláztatás és kétségbeesés örvénylésének van-e mélypontja, s ebben a folyamatban mi az emberi lény differentia specifica-ja?

Identitásának és ekként sorsa választásában nem csak annak volt része, hogy Radó Klára története merész, nem egyszer vakmerő döntései nyomán alakult atipikusan, de főként hajlamának és jellemének is. Korai érdeklődése a filozófiához és az etikához vonzotta a szerzőt, aki Radó Sámuelnek, a Magyar Távirati Iroda vezérigazgatójának és Hirsch Nelli festőművésznek, Székely Bertalan tanítványának gyerekeként látta meg a napvilágot, önéletrajza szerint 1900-ban, egyéb források ugyan 1895-re utalnak. Az Osztrák-Magyar Monarchia aranykorában, majd válsága idején élte nagypolgári gyerekkorát, melyet követően – már ekkor „atipikusan” – filozófiai tanulmányokra iratkozott be a pesti egyetemen, akkor, amikor nők még nemigen jutottak el a felsőoktatásig, filozófiát pedig szinte csak férfiak hallgattak. Tanulmányai összegzéseként, igen fiatalon könyvet írt a 19. század etikai irányzatairól⁵, amit a Franklin Társaság adott ki 1918-ban. Ennek a cégnek 1912-ig Hirsch Lipót, a szerző anyai nagyapja volt az igazgatója, aki korábban sikeresen modernizálta a kiadót, amelynek szerzőgárdájához a századforduló magyar szellemi életének java tartozott. Radó Klára etikai érzékenysége és filozófiai jártassága a későbbiekben is döntő szerepet játszott.

A tehetséges fiatal lány nem csak a szellemi arisztokrácia közelségéből indult, de hamar bekerült a politikai elit vonzáskörébe is, amelyben ekkor még döntő szerepet játszott és viselkedésmintát kínált a történeti arisztokrácia. Apját, a Rothfeld Salamonként született, Bécsben jogot végzett, és a magyar szellemi életben cikkeivel, színműveivel, polémiáival is jelentős rangot kivívó Radó Sámuel báró losonczi Bánffy Dezső kérte fel a Magyar Távirati Iroda rendbetételére, amit sikeresen kivezetett a válságból, majd tulajdonosként és vezérigazgatóként irányított az első világháború végéig.⁶ Az 1918-as forradalom idején, a cég államosítása nyomán megbízását a hozzá levélben forduló gróf nagykárolyi Károlyi Mihálynak

⁴ Ennek jelentőségét jól érzékelteti, hogy 1953. december 30-án, 1940-1945 közötti tevékenységéért „Décoration Civique” elismerésben részesült a belga uralkodótól, amit a washingtoni belga követ adott át az akkor már Amerikában élő asszonynak.

⁵ RADÓ Klára: *A múlt század második felének etikai irányai*. Budapest, Franklin, 1918.

⁶ Radó írt egyebek mellett a Nyugatba (1912/18. „A bankokrácia.” 1913/2. Vita Herczeg Ferencsel. 1918/1. Tisza Istvánról), továbbá színdarabok, novellák is megjelentek tőle. Igazgató-főszerkesztő, királyi tanácsos volt.

visszaadta, egy levele tanúsága szerint lányát, Radó Klárát javasolta volna utódjának.⁷ Felesége, Hirsch Nelli sikeres grafikusként egyebek mellett a Parlament alakuló üléséről készített rajzokat, benne a főnemesség portréival, Gyulai Pál műveinek díszkiadását illusztrálta és a Múcsarnokban mutatta be műveit, amelyek között a politikai élet nagyjainak arcképei is szerepeltek, akiket a *Vasárnapi Újság* számára is megörökített, s minden bizonnyal közeli kapcsolatban volt velük.

Klára párválasztását is meghatározta neveltetése és indíttatása, férje, Héderváry Lehel előbb párbajhősként, újságíróként volt ismert⁸, aki korábban Kossuth Ferenc híveként csatlakozott a Függetlenségi Párthoz, amelynek képviselője is volt⁹, majd a polgári modernizáció vezetőjéhez, Károlyi Mihályhoz pártolt. 1919-es házasságkötésük előtt megjárta a francia internálótáborot, mivel Károlyi Mihállyal tett amerikai utazásukról hazatérve, az első világháború kirobbanása nyomán a franciák letartóztatták.¹⁰ Hogy a politikai aktivitás, sőt a kockázatvállalás már ekkor sem volt idegen Klárától, az a friss házások nászútját is meghatározta, akik a Tanácsköztársaság elől repülővel Bécsbe menekültek, ahol a Sacherben töltött mézeshetek idején részt vettek a magyar követségre a kommunisták által kicsempészett vagyon lefoglalásában, elrablásában.

Az asszony autonómiáját és sorsa fölötti uralmát pontosan jellemzi, hogy házasságuk kihülése nyomán külföldre utazott, újságíróként jelentős – konzervatív és liberális – lapokat tudósított Párizsból, Brüsszelből és később Amerikából, még fordítóként is dolgozott.¹¹ Később Belgiumban telepedett le, ahova a Gyermekvédő Liga segítségével számos magyar gyerek érkezett nyaraltatásra, feltáplálásra, köztük saját lánya, a korábban a Sacre Coeur-ben nevelkedő, „kis Klári” is, aki ezt követően már nem tért vissza Magyarországra.

A fasizmus előretörésével érezte mind fontosabbnak, hogy cikkeiben felvesse a nemzetközi jog, a liberalizmus, a szociális kérdés megoldhatóságának, a nőemancipációnak a kérdését, valamint a szabad médiáét, éppen akkor, amikor Európa jelentős részén mindez veszélybe került. Belgium 1940-es lerohanása drámai fordulatot jelentett, Radó Klára előbb Amerikába küldte lányát – nem kevésbé kalandos utazás révén¹² –, majd pedig bekapcsolódott a kibontakozó antifasiszta ellenállásba. A több nyelven kifogástalanul beszélő, külföldi útlevéllel utazó, csinos és keresztény úrnő nem keltett gyanút, amikor hozta-vitte a hamis papírokat, katonaszökevények számára közvetített hamisított menleveleket, ezekkel segítve a hadköteleseket, hogy átjussanak Angliába és ott készüljenek fel a fasizmus elleni harcra.

⁷ ANDREIDES Gábor: *Az államosítás és a Magyar Távirati Iroda működése a Tanácsköztársaság alatt*. In: Médiakutató, 2009. Tél.

⁸ A *Kőszeg és vidéke* (1913. július 8. 2. p.) számolt be a képviselőházi botránnyról, amikor Héderváry Lehel az őrség kapitányára támadt (Gerő Vilmos) szitokkal vagy revolverrel, aki kardjával többször a képviselőre sújtott. Hévízgyörki Héderváry Lehel felmenői 1881-ig a Hadl nevet viselték, a család zsidó származású volt.

⁹ 1901-ben Somlósárhelyen indul 48-as programmal, de alulmarad Pekár Gyulával szemben. 1905-6-ban Gödöllő képviselőjévé választották.

¹⁰ A későbbiekben azonban szakított Károlyival, majd szembefordult vele. Ennek indokai szerteágazóak lehettek, politikai nézetkülönbség mellett személyes motívumok is közrejátszhattak. (Claire de Hedervary 2010. június 7-i szóbeli közlése szerint saját biológiai apja valójában a gróf.)

¹¹ A *Pesti Hírlapban*, az *Új Időkben* jelentek meg cikkei, de magyarra ültette a genti egyetem nemzetközi jogász professzorának a nemzeti kisebbségek ügyéről szóló tanulmányát, ami a *Külgügyi Szemlében* jelent meg, 1932-ben. További kutatást igényel, hogy a Courths-Mahler sikerkönyvek fordítója ő volt-e.

¹² Claire de Hedervary emlékei szerint (mint az Oral History-interjúban elmondta), néhány Napóleon-aranya volt, továbbá „tennis-raquette”-je. Útja Franciaországon, majd Spanyolországon és Portugálián át Amerikába vezetett.

Amikor a Gestapo tudomást szerzett tevékenységéről, sietve hazatért Magyarországra, ahol egészen a német megszállásig élte a felső-középosztály szorongásoktól nem mentes, de még élhető életét.¹³ 1944. március 19. után azonban sorsa drámai fordulatot vett és a napló ettől kezdődően örökíti meg az eseményeket. Előbb a veszélyeztetettség érzését, majd a veszély konkréttá válását a német fegyveresek, a Gestapo és Eichmann érkezésével. Rövidesen letartóztatták, majd túszként fogva tartották, ezután Kistarcsára internálták, végül a Fő utcában, majd a hírhedt svábhegyi villában vallatták. Részleteket nem ismerünk meg¹⁴, de a kiszolgáltatottság szerkezetét, a rabok egymásra utaltságának dilemmáit, a börtönörök módszereit igen, ráadásul tragikus alternatívákban: Radó Klára cellatársa volt ugyanis Szenes Hanna,¹⁵ de a börtönben La Guardia (New York polgármestere) sógornőjével, Hatvany Erzsébettel és Zichy grófnővel osztozott cellán és sorson.

Az Auschwitzba való deportálás mégsem jelentett halálos ítéletet és Radó Klára utazása is nélkülözötte azokat a borzalmakat, amelyekben százezrek keresztülmentek, mivel a politikai fogolyként tekintett asszony nem marhavagonban, hanem szalonkocsiban tette meg az utat. A lágerbe érkezés, majd a lágerélet azonban hamar elmosta a különbséget a saját tevékenysége vagy a származása révén odakerültek között, ahogy arisztokrata és földönfutó, kikeresztelkedett vagy ortodox zsidó is hasonlítani kezdett egymáshoz. Nem csak külsejükben, hanem a túlélés tagolatlan vágyában, és ennek redukált reflexeiben, gesztusaiban, mentalitásában, ahogy mindez a naplóíró szeme előtt megmutatkozott. Klára sorsát beárnyékolta, hogy idősnek számított a rabok között, ráadásul a megpróbáltatások nyomán rövidesen egyik lába elfertőződött, a sántikáló és őszülő asszony esélyei egyre csökkentek a túlélésre. A női barakk lakóit egy szovjet orvosnő kezelte, aki mindenképpen amputálni akarta a beteg lábat, amire csaknem sor is került, a barakkba olykor ellátogató Mengele nyilván nem akadályozta volna meg a műtétet, ám Klára fél lábbal aligha állhatott volna az órákig tartó Appelen.

A napló a láger „mikro-történelmének” megannyi mozzanatát pontosan rögzíti: a kápók hatalmaskodását, a kiszolgáltatottak szolidaritásának vagy éppen deszolidaritásának epizódjait, a szembenézést a szenvedéssel és a halállal, az elfásulást és a reménytelen tenniakarást, az éhezés hatását a pszichére és a végletekig legyengült fizikumra; különleges szemszögű körpanorámáját látjuk Auschwitz női barakkjának, s ezen keresztül a tábor egészének. Markáns lány- és asszonyarc képek éppúgy szerepelnek a szövegben, mint kétségbeejtő és tragikus epizódok, az ezekre adott, drámai válaszokkal, legyen az közöny, halálvágy vagy önfeláldozás. A belgákkal való közösségvállalás, a magyarok otthonosságot sugalló jelenléte, a francia foglyok különös viselkedése, a lengyel és ukrán kápók kegyetlenkedése, a titkos akciók és a német őrség borzalmas jelenléte mind-mind megformálódik a szövegben, erőteljesen, tömören,

¹³ Ebben az időben egyebek mellett a családi érdekeltségbe – is – tartozó Herendi Porcelángyár művészeti vezetőjeként működött. (Lásd: SZÜTS István Gergely: *A Herendi Porcelángyár története a 20. század első felében*. Doktori értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2017. <https://disszertacio.ppke.hu/id/eprint/128/> (Utolsó letöltés: 2024. október 7.)

¹⁴ További kutatás tárhatja fel, mit tudott és honnan a Gestapo, mi szerepelt Radó Klára vallomásában, milyen módszerekkel vallatták és miért döntöttek végül deportálása mellett.

¹⁵ Özvegy Héderváry Lehelné letartóztatásáról szó van a Szenes Hannáról szóló könyvben is: SZENESH Hannah: *Her Life and Diary*. Jewish Lights Publishing, Woodstock, Vermont, 2007.

és empatikusan, a többféle identitással rendelkező szerző kifinomult érzékenysége révén, amit a lágerélet ellenére is megőrzött.

Mindaz, amit a napló elmond, a Holokauszt-narratívákból többségében ismert mozzanat. Ami mégis egyedivé teszi Radó Klára visszaemlékezését, az a bölcséletileg képzett, etikailag érzékeny, méltóságát féltve őrző és világot látott asszony tekintete, amivel a jelenség mögé lát, míg maga is ezeknek a jelenségeknek a sodrában igyekszik túlélni. És míg árnyalt képet mutat a lágerbeli elnyomásról, elnyomottakról és a viselkedési alternatívákról, túlélési stratégiákról,¹⁶ külön sajátossága a női érzékenység és meggyötört vitalitás következetes érvényesülése a narratívában. Radó Klára látásmódja annyiban is eltér a Holokausztról szóló írások többségétől, hogy az ő életét nem a zsidó sorsközösség kényszer-kohéziója determinálta, hanem szuverén döntéseinek következménye volt és bár zsidó származása erőteljesen befolyásolta identitását, a szerző másként tekint önmagára és mindarra, ami vele történt, mint az egykori „hitsorsosok”. Ugyanakkor a lágerben a túlélés parancsa háttérbe szorított szinte minden mást: korábbi szocializációja, az arisztokráciától átvett viselkedéskultúra, az újságíró autonómiája rettenetes leckét kapott az éhezők, tetvesek és kiszolgáltatottak között. Kálváriája elején, kistarcsai internálása során Klára még viszolygott a sváb örök piszkos körmétől, elviselhetetlennek érezte, hogy nem kapott Bibliát Mária mennybemenetelének napján; itt már semmiféle egyéb szempont nem lehetett, mint hogy megérje a másnapot, elrejtse beteg lábát és kibírja a végtelenségig tartó Appelt, az éhezést, a fájdalmat, a hideget és a többi rabot.

A napló pontosan érzékelteti a láger belső dinamikájának változását a szovjetek előrenyomulása során, amit a tábor őreinek rögtönzött öldöklését követő sietős távozása is sugallt, majd szinte átláthatatlan anarchia következett; amit a bevonuló szovjetek tanácsalansága váltott fel a borzalmak láttán. A naplóban ez a folyamat maradandó közelképekben formálódik meg, amelyek azt mutatják, ahogy a végletes szorongást miként váltották fel újfajta szorongások, a győztesektől, az otthoniak sorsával kapcsolatban, míg a felszabadulás öröme, a túlélés eufóriája érvényesülni kezdett.

Radó Klára azonban az első adandó alkalommal eltávozott a lágerből, és a közeli kisvárosba sietett, amelynek templomában végre imádkozhatott, hiszen erre Auschwitzban nem volt módja. Előbb krakkói szerzeteseknél talált menedéket, majd találkozott azzal a pappal, aki hitetlenkedve hallgatta, mi történt velük néhány kilométerrel arrébb; tudatlansága őszintének tűnt, akárcsak jóindulata: segített Klárának a hazatérésben.

A történet itt azonban nem ér véget és ez lehet a napló, illetve szerzője életének tanulsága, hogy a láger története sem ér véget a láger elhagyásával. Mert ettől kezdődően szinte mindaz, ami az elkövetkező évtizedekben történt vele, ahogy az is, ami nem történt, nem egyszer erre a végletes léthelyzetre utalt, hiszen szabadulása ellenére sem lehetett többé szabad. Emlékei, élményei nem engedték szabadon. Mert bár a Holokauszt közvetlen borzalmi az „egyesült nemzetek”¹⁷ győzelmével lezárultak, de következményei ekkor mutatták meg magukat mindabban, amit a

¹⁶ Ennek legpontosabb, analitikus és dokumentumokra alapuló leírását lásd: BORHI László: *A túlélés stratégiái – élet és halál a náci és kommunista diktatúrákban*. Hun-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2022.

¹⁷ Az Egyesült Nemzetek, vagyis „United Nations” azokat az országokat jelentette, amelyek felvették a harcot a náciizmussal. Ennek intézményesülése lett az Egyesült Nemzetek Szervezete, ahol később Claire de Hedervary dolgozott.

lágerélet áthatott. Márpedig mindent áthatott. És ez akkor is így volt, ha Radó Klára nem csak a lágerből távozott, de később Magyarországról, végül pedig Európából is.

Budapestre hazatérve ugyanis azt találta, hogy egykori lakásában már mások laknak, hogy szerettei többségét elvesztette, és a naplóban megörökített szerelem – ami egy bizonyos „Philiphez” fűzte – a férfi megtévelyedésével, majd öngyilkosságával drámai véget ért. Nem volt mit keresnie többé idehaza, így Bécsbe sietett, de a traumatizált városban élő rokonok sem jelentettek befogadó közeget, így ment tovább Brüsszelbe. Ott pedig azzal kellett szembesülnie – mintegy a napló fináléjaként –, hogy a férfitől, akire vagyonát bízta, semmit nem kapott vissza. A kifosztás így vált teljessé, a felszabadulás nyomán véglegessé, mert mindaz, ami volt – városokban, emberekben, otthonosságban és tárgyakban –, végleg elveszett.

Akit korábban megmenteni kívánt, lányát, az lett végül a megmentője: az Amerikában élő, ekkor már huszonéves „kis Klári” hívta ki magához. Radó Klára ismerős volt az „Újvilágban,” részt vett az 1928-as Kossuth zarándoklaton, később felolvasókörtartott Amerikában, tudósította a *Chicago Tribunt*, ismerősei is voltak odakint. Lánya ekkorra már a Harvard női „filiáléjában”, a Radcliffe-en végezte a közgazdaságtudományi képzést, majd a Columbián folytatta nemzetközi tanulmányait. Mindezek közben, hogy fenntartsa magát, a Goodyear gumigyárban segédmunkásként dolgozott, és szabad óráiban milliomos csemetéket oktatót tenisze és franciára.

Amikor Claire de Hedervary-t felvették a frissen alakult ENSZ-be, anya és lánya Long Island-re, a világszervezet New York melletti kolóniájára költözött. Radó Klára itt szembesült azzal, hogy semmit nem tud tovább vinni abból, amit Auschwitz előtt megkezdett. Sem az újságírás, sem a fordítás, sem a karitatív tevékenység nem folytatódott; mintha hirtelen lobbant volna el mindennek az értelme azok nyomán, amit átélt.

Így nem volt más választása, mint hogy szembe nézzen azzal, amit átélt. Ennek alkalmát egy pályázati felhívás jelentette, amit a World Refugee Year Contest alkalmából a US Committee for Refugees és a Doubleday Kiadó együtt hirdetett meg, és az Amerikába szép számmal érkező menekülteket hívta fel emlékeik megörökítésére. Radó Klára „Broken Bridges”¹⁸ címmel írta meg 1944 és 1947 közötti emlékeit, amivel megnyerte az első díjat és a vele járó 500 dollárt. Az esemény sajtóhír volt,¹⁹ a díjazottat Eleanor Roosevelttel méltatta, de könyv nem lett a műből, noha Klára, majd ügynökei számtalan kiadót megkerestek, filmtervet készítettek a narratívából, olasz és brit kiadásról tárgyaltak, mindhiába.²⁰ A hagyatékban a napló francia, angol és magyar nyelvű szövege is fennmaradt, a számtalan elutasító levél mellett. Az indoklás többnyire az volt, hogy efféle emlékezéssel ekkoriban „telítve volt” a piac, vagy hogy ez a fajta dokumentum nem

¹⁸ A 147 gépelt oldalas kézirat legteljesebb változata az angol, amely a következő fejezetekre tagolódik: Arrest – Hostage – German Police prison – Auschwitz – Liberation – Return + Epilogue: 1949. A dátum arra utal, hogy a szöveg korábban keletkezett, de létezik a hagyatékban egy feltehetően későbbi, 250 oldalas változat, amit glosszárrium egészít ki.

¹⁹ Lásd a *New York Times* tudósítását 1960.07.07-én. Itt Klárára úgy utaltak, mint: „Hungarian-born Belgian citizen and an Auschwitz survivor”.

²⁰ Sem a *Broken Bridges*, sem a *Les ponts qui tombent á l'eau* nem jelent meg, csak egy kisebb írás németül 1971-ben: HÉDERVÁRY Klára: *Frau Dr. Winkler will Sie sprechen*. In: *Das Beste Readers Digest*, 1971. május.

fért a kiadó terveibe vagy profiljába. Nem lehetett tehát nyilvánosan megosztani az átélteket, Klára múltjának feldolgozására ilyen módon nem kerülhetett sor.

Mint tudjuk, a traumák öröklődnek és azok az igazán erőteljesek, amelyek feldolgozatlanul maradnak. Hogy lánya sorsát mennyiben határozta meg az elnémult és tehetetlenségre kényszerített anyáé, csak sejthető. Ahogy az is, hogy a transzgenerációs trauma nem csak kudarcokban mutatkozhat meg, hanem az életvezetés egészében, s akár az ezzel járó sikerekben is. Márpedig Claire de Hedervary sikeres volt: szép, intelligens és önálló. Csak éppen élete nem teljesedhetett ki, a jelentős ENSZ-tisztviselő, komoly szakember és elbűvölő társasági lény csakis anyjával osztotta meg napjait. És bár nem egy vonzalomról tudtak a világszervezet folyosóin, „kis Klári” nem lépett ki az anya-lánya kapcsolatból és maradéktalanul csak az ENSZ-nek adta oda magát. Ez a vonzalom viszonzott volt: Claire de Hedervary-nak fontos szerepe volt a „magyar ügyben” 1956 után, majd főosztályt vezetett, képviselte választott hazáját, Belgiumot a világszervezetben, míg később magát a főtitkárt is; aktív volt a nőemancipáció kérdésében éppúgy, mint a fiatalok nevelésében, visszavonulása nyomán csaknem hosszú élete végéig elnöke volt egy brüsszeli magánegyetemnek. Arisztokratikus gesztusai, impozáns megjelenése, a „felső körökben” való otthonossága elfedte zsidó származását, amiről csak a magyar titkosszolgálat tudott, amelyik sikertelenül próbálta beszervezni az 1960-as években.²¹ Anyja története sem volt ismert, a napló egy lédában porosodott hatvan éven át, mint egy csontváz a szekrényben. És ez a kikényszerített amnézia is arra utalhat, hogy sikeres és hosszú élete ellenére Claire de Hedervary ezt a terhet titokban cipelte és csak halálával tudta letenni.

²¹ Lásd az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának munkadossziéit: ÁBTL 3.2.4. K-482 és 3.2.3. MT-14/1.

Felhasznált irodalom

ANDREIDES Gábor: *Az államosítás és a Magyar Távirati Iroda működése a Tanácsköztársaság alatt Médiakutató*, 2009. Tél.

BORHI László: *A télélés stratégiái – élet és halál a náci és kommunista diktatúrákban*. Hun-
Ren Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2022.

BOZZAY Margit (szerk.): *Magyar asszonyok lexikona*. Budapest, 1931.

GULYÁS Pál: *Magyar írók élete*. Argumentum-MTA, Budapest, 1993.

HÉDERVÁRY Klára: *Frau Dr. Winkler will Sie sprechen*. In: *Das Beste Readers Digest*, 1971,
május

HÉDERVÁRY-RADÓ Klára: *Húsz év az MTI történetéből*. *A Sajtó*, 1931, november.

RADÓ Klára *A múlt század második felének etikai irányai*. Budapest, Franklin, 1918.

SZENESH, Hannah: *Her Life and Diary*. Jewish Lights Publishing, Woodstock, Vermont, 2007.

SZÚTS István Gergely: *A Herendi Porcelángyár története a 20. század első felében*. Doktori értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2017. <https://disszertacio.ppke.hu/id/eprint/128/>
(Utolsó letöltés: 2024. október 7.)

Goldmann Márta:

Az 'oral history' interjúk szerepe a 'golyók által elkövetett holokauszt' oktatásában

*Dr. Goldmann Márta holokauszt-oktatási szakértő
Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény
egyetemi docens
Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem*

A 'golyók által elkövetett holokauszt'¹ viszonylag újkeletű kifejezés, mely leginkább a Yahad in Unum francia kutatócsoport tevékenysége révén vált ismertté az oktatásban az elmúlt 20 év során. A csoportot Patrick Desbois katolikus pap hozta létre azzal a céllal, hogy az 1941-1944 közötti volt Szovjetunió területén a náci Németország halálosztagai (ún. Einsatzgruppen) által elkövetett tömeggyilkosságokat felderítse, mely során közel 2,2 millió zsidót öltek meg kézfegyverekkel, 'golyók által'. 2004-ben, 60 évvel a történetek és a feledés után, szinte az utolsó órában, Desbois csapatával útnak indult, hogy a még élő szemtanúktól megtudják, hogy pontosan hogyan is történtek a tömeges kivégzések, merre vannak a tömegsírok, majd a tőlük megszerzett információk alapján a helyszíneken emléket állítsanak az áldozatok tiszteletére, mielőtt a holokausztnak ez a kevésbé ismert tragédiája nyomtalanul eltűnik a homályban az emberiség tudomása nélkül.

Miért is fenyegette a holokausztnak ezt a rendkívüli volumenű népirtását az elfeledés? Ennek az 50-es évek közepéig részben a Szovjetunióban régóta jelen levő antiszemitizmus, másrészt Sztálin hozzáállása volt az oka. Bár a tömeggyilkosságok elkövetésének elején Sztálin még szorgalmazta a Zsidó Antifasiszta Bizottság felállítását és általuk a történetek rögzítését és széles körű nyilvánosságra hozatalát a zsidókat ért atrocitásokról az ún. *Fekete könyv*² című dokumentumgyűjtemény-'projekttel', mindez azonban a 40-es évek közepétől, az antikomopolita kampány megjelenésével az ellenkező irányba fordult át. Nevezetesen a II. világháború veszteségei közül nem emelték ki a zsidó áldozatokat, így a 'holokauszt' még Sztálin halála után évtizedekig sem képezte a tudományos diskurzus és a közbeszéd tárgyát. A *Fekete könyvet* a 90-es évekig betiltották, a Zsidó Antifasiszta Bizottság vezetőit Sztálinék kivégezték, a meggyilkolt zsidó áldozatok számára évtizedekig nem állítottak külön emlékművet.³ A feledéshez az is nagyban hozzájárult, hogy a téma igen korlátozott mértékben volt csak kutatható, hiszen a szovjet archívumok anyagai csak a kétezres évektől váltak hozzáférhetőkké, beutazásra is csak ekkor kerülhetett sor a Yahad in Unum kutatócsoport számára.

¹ *La Shoah par balles: La mort en plein jour* címmel 2007-ben jelent meg Patrick DESBOIS könyve

² magyarul *Az ismeretlen fekete könyv: szemtanúk vallomásai a szovjet zsidók tragédiájáról, 1941-1944:* egyetemi segédkönyv. Szerk. KRAUSZ Tamás. Budapest, Pannonica, címmel jelent meg 2005-ben

³ Mindezt a folyamatot KRAUSZ Tamás: *Antiszemitizmus-holokauszt-államszocializmus* című könyvében részletesen bemutatja és elemzi. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004.

A Yahad in Unum 20 éves fennállása során több mint 7000 interjút készített a térségben azokkal a 99%-ban nem zsidó emberekkel, akik gyerekként, 60-80 évvel ezelőtt szemtanúi voltak a tömeges kivégzéseknek, és hajlandóak voltak – megtörve a hosszú hallgatást – beszámolni gyerekkori traumatikus élményeikről.

A Yahad in Unum elkötelezett és kitartó erőfeszítésének köszönhetjük, hogy a német és a volt szovjet levéltári releváns dokumentumokat áttanulmányozva, szinte az utolsó órában, több mint 3000 helyszínen sikerült feltárniuk ezeknek a tömeges kivégzéseknek a történéseit. Az általuk alkalmazott 'oral history' módszerrel interjúik egyfelől nagyban hozzájárultak az addig kevésbé ismert téma tudományos feltárásához, másfelől az oktatás területén a holokauszt emberi, morális kérdéseinek szemléletes megvilágításához, megértéséhez.

Kutatásaik mellett tehát a szervezet rendkívül nagy hangsúlyt fektet az oktatásra, így több kiadásban is megjelentettek oktatási segédanyagot, mely számos nyelven, így magyarul is hozzáférhető⁴, 2024-től pedig online formában is elérhető. (<https://studyguide.yiu.ngo/HU>) A kiadvány történelmi áttekintésen, térképeken, a szervezet kutatási módszerének leírásán túl 10, illetve az online változat 12 'oral history' interjúrészletet tartalmaz, melyet a diákok által feldolgozandó kérdések, szöveget, a településről és az interjúalanyról szóló fontos információk egészítenek ki.

Kilenc éve szervezünk közösen nemzetközi tanárképzéseket a Holokauszt Emlékközpontban a Yahad in Unum szervezettel, melynek során a francia kutatócsoport kutatásait és oktatási anyagait magyar vonatkozásokkal igyekszünk kiegészíteni. Így nemcsak a Kamenyec-Podolszkij tömegmészárlásról, hanem a nyugati határvidéken történt munkaszolgálatosok tömeges kivégzéséről, a városmajori nyilas vérengzésekről és a roma holokausztról is beszélünk a résztvevőknek. A magyar vonatkozású témák tárgyalásánál az előadók tudományos prezentációit Kriza Borbála, a Yahad in Unum által alkalmazott 'oral history' módszerrel készített interjúival teszi igazán színessé és az oktatásban felhasználhatóvá a tanár résztvevők számára.

2024-ben egy nemzetközi holokausztoktatásról szóló konferencián, melyben a golyók által elkövetett holokauszt tanításának kihívásairól beszéltem, az egyik prominens szervezet vezetője kritikai megjegyzéssel élt. Meglátása szerint a Yahad in Unum szervezet által rögzített interjúk nem alkalmasak oktatási célra használni, mert az interjúalanyok elbeszéléseiben túl nagy hangsúlyt kap a tömeggyilkosság részleteinek naturalista leírása, mely elborzasztja és ijedelmet kelt a diákokban. Ebben a dolgotomban az előbbi állítással szemben érvelve azt szeretném bizonyítani, hogy a Yahad in Unum szervezet által készített 'oral history' interjúk oktatási célra kiválasztott részletei, valamint Patrick Desbois atya könyvében⁵ az interjúkészítésről és a kutatásaik során megtapasztalt élményeikről megfogalmazott gondolatai különösen alkalmassá teszik az általuk összegyűjtött és feltárt anyagot a mai fiatalok és a mai felnőtt társadalom oktatására a holokausztról, erkölcsi kérdések megvitatására, valamint a kritikai gondolkodásra való ösztönzésre.

⁴ DESBOIS, Patrick, BISCARAT, Pierre-Jérôme, UMANSZKY, Andrej: *Oktatási segédanyag. A golyók által elkövetett holokauszt felderítésére.* ford. Goldmann Márta Yahad in Unum, Saint-Quen, 2019

⁵ DESBOIS, Patrick könyve 2022-ben megjelent magyar fordításban is *A golyók általi holokauszt Halál fényes nappal* Jakab Attila jóvoltából a Holokauszt Emlékközpont kiadásában.

Állításomat négy kérdéskörben igyekszem körül járni:

1. a golyók általi holokauszt témájának ismeretlen mivolta,
2. a Yahad in Unum kutatócsoport által az 'oral history' módszerrel feltárt eredmények tudományosságának igazolása,
3. az interjúk szubjektív és emberközeli voltának megvilágítása, valamint Desbois történeteinek személyes, reflektáló és moralizáló megközelítése; alkalmazhatóságuk az oktatásban,
4. a téma aktualitása, mára vonatkozó üzenete.

1. A golyók általi holokauszt témája

A golyók általi holokauszt témája mindez idáig meglehetősen ismeretlennek és kevésbé tanított témakörnek számít a holokausztoktatásban. Az iskolákban és a tankönyvekben főleg a deportálásokra és az auschwitzi haláltáborra fókuszál a holokausztoktatás, hiszen a magyar zsidóságot leginkább az érintette. A legtöbb film és szépirodalmi mű, kötelező olvasmány is arról szól. Tapasztalataink szerint a keleti területeken folyó népirtásról csak halvány fogalmak vannak a történelemtanároknak, egy-egy szimbolikus helyet ismernek, például Babij Jart, illetve a Barbarossa-tervről tanítanak az iskolában. A zsidók tömeges kivégzésének pontos lefolyása azonban idáig fehér foltnak számított a történelemoktatásban annak ellenére, hogy a történéseknek jelentős magyar vonatkozásai is ismertek. (Például, a kamenyec-podolszkiji tömegmészárlás 1941. augusztus 27-28-án.) A volt szovjet területeken történt vérontásokról egyébként Timothy Snyder, amerikai történész 2010-es évektől magyarul is megjelent könyveiben olvashatnak az érdeklődők.⁶ A Yahad in Unum szervezet volt az, akik a 7000 rögzített szemtanúinterjút áttanulmányozva felderítették a tömeges kivégzések menetét, jellemzőit és részleteit. Kutatásaik eredményeként meghatározták a bűnelkövetés öt stádiumát, melyek a következők: a zsidók összegyűjtése, út a kivégzőhelyre, az áldozatok levetkőztetése, a kivégzés, majd a zsidók tulajdonának elkobzása, majd értékesítése⁷. A szervezet egyik legnagyobb vívmánya egy interaktív térkép megalkotása volt. Ezen a felületen az általuk bejárt 3000 települést piros pontok jelölik. E pontokra kattintva az adott településen rögzített interjúrészleteket, illetve az archívumokban fellelhető és az adott településre vonatkozó információkat találhatjuk meg: <https://yahadmap.org/#map/>. A téma és feldolgozása tehát unikális, de egyben hiánypótló is. Az általuk kutatott térség anyagait vizsgálva, például a Magyarországon elkövetett tömegmészárlások természetéről, lefolyásáról is sok mindenre következtethetünk, még akkor is, ha azok még nem szerepelnek az általuk vizsgált területen, és más körülmények között zajlottak le. (Például 1945 tavaszán a nyugati határvidéken munkaszolgálatosok tömegét végezték ki golyók által.)

⁶ SNYDER, Timothy: *Fekete föld – a múlt és fenyegető jövő*. Budapest, 21. század kiadó, 2016.

Véres övezet – Európa Sztálin és Hitler szorításában – Európa Hitler és Sztálin szorításában, Budapest, Park kiadó, 2022.

⁷ UMANSZKIJ, Andrej: *A Yahad in Unum kutatási módszertana és historiográfiai újításai*. In: DESBOIS, Patrick, BISCARAT, Pierre-Jérôme, UMANSZKY, Andrej: *Oktatási segédanyag. A golyók által elkövetett holokauszt felderítésére*. ford. Goldmann Márta Yahad in Unum, Saint-Quen, 2019. 12-15.

2. A Yahad in Unum kutatócsoport munkássága

A szervezetet kezdetben sok kritika érte amiatt, mert alapvetően a szemtanúkkal készült interjúk álltak a vizsgálódásaik középpontjában. Több történész meglehetősen szkeptikus az 'oral history' interjúk ténybeli hitelességével kapcsolatban, melyeket emiatt történelmi forrásnak nem tudják elfogadni. Természetes, hogy a 60-80 évvel az esemény után visszaemlékező idős emberektől nem lehet számon kérni, hogy minden adatra pontosan emlékezzenek, gyakran előfordul, hogy az időpontokra, nevekre pontatlanul utalnak vissza. Mindezt figyelembe véve így is óriási, idáig ismeretlen tényanyag nyerhető általuk. Ugyan gyerekként voltak szemtanúik a tömeges kivégzéseknek, amikről sok esetben 60-80 évig senkinek sem beszéltek, mégis kiderül, hogy rendkívül sok fontos mozzanatot élesen megőriztek az emlékezetükben. Például a kivégzőhelyeket a szemtanúk segítségével sikerül rendszerint megtalálni és beazonosítani.

Emellett a szervezet az interjúkat minden esetben levéltári kutatásokkal veti egybe, melyek a német és a volt szovjet levéltárakban lelhetőek fel. Legfontosabb német forrásaik az Einsatzgruppen-jelentések, melyek minden egyes településén részletesen beszámoltak nemcsak a kivégzésekről, hanem a helyi lakosságról, az ott uralkodó közhangulatról, a település gazdasági viszonyairól, így ezekből a dokumentumokból pontos adatokat lehet szerezni az áldozatok számát illetően. A második forrásuk a ludwigsburgi szövetségi levéltárban (Bundesarchiv) található iratok a háborút követő büntetőpererekről, melyek számtalan tanúvallomást tartalmaznak az elkövetőktől, a túlélőktől és a szemtanúktól. Mindezek azért is különösen értékesek, mert a nácik a háború végén javarészt megsemmisítették saját dokumentumaikat⁸. A volt szovjet források közül pedig a német uralom alóli felszabadulásakor létrehozott Rendkívüli Állami Bizottság dokumentumai bizonyulnak nélkülözhetetlenek számukra, mivel ezek többek között szemtanúkkal készült interjúkat és listákat tartalmaznak az áldozatokról, melyek akkor is hasznosak, ha nem teljeseek, hiszen nem minden holttestet tudtak azonosítani. A másik fontos szovjet forrás pedig a KGB perek során dokumentált nácik és kollaboránsaik tanúvallomásainak dokumentumai, melyben a helyi rendőrség szerepéről és működéséről is sok információt találnak⁹.

⁸ UMANSZKIJ, Andrej: *A Yahad in Unum kutatási módszertana és historiográfiai újításai*. In: DESBOIS, Patrick, BISCARAT, Pierre-Jérôme, UMANSZKY, Andrej: *Oktatási segédanyag. A golyók által elkövetett holokauszt felderítésére*. ford. Goldmann Márta Yahad in Unum, Saint-Quen, 2019 13.

⁹ UMANSZKIJ, Andrej: *A Yahad in Unum kutatási módszertana és historiográfiai újításai*. In: DESBOIS, Patrick, BISCARAT, Pierre-Jérôme, UMANSZKY, Andrej: *Oktatási segédanyag. A golyók által elkövetett holokauszt felderítésére*. ford. Goldmann Márta Yahad in Unum, Saint-Quen, 2019 14.

3. Az interjúk szubjektív és emberközeli voltának megvilágítása

A Yahad in Unum által oktatási célra feldolgozott 'oral history' interjúrészleteket az a kritika érte, hogy a szemtanúk által leírt kivégzések naturalista részletei miatt azok pedagógiai szempontból alkalmatlanok, mert a diákokat felzaklatják a borzalmas jelenetek, melyek elvonják a figyelmüket arról, hogy mélyebb, morális problémákat lehessen velük megvitatni a holokauszttal kapcsolatban. Kétségtelen, hogy a golyók által elkövetett holokauszt az áldozatok és a zsidókkal együtt élő lakosság szempontjából is kegyetlenebb és embertelenebb kivégzési mód volt, mint a haláltáborokban, hiszen a tömeges kivégzések fényes nappal zajlottak, a gyilkosokkal szembe nézve, a lakoságnak a kivégzések lebonyolításában való aktív közreműködésével és szeme láttára. Mindennek elmondása és feldolgozása felfoghatatlan a nyugat-európai ember számára, ahol ehhez hasonló brutális tömeggyilkosságok kevésbé fordultak elő ilyen méretekben. És az is igaz, hogy pedagógiai szempontból erről beszélni csak bizonyos korosztályok számára ajánlott, mint azt a Jad Vasem oktatási elvei is megfogalmazzák, mely szerint a holokausztoktatás célja nem a sokkolás. Azok, akik azt hiszik, hogy a Yahad in Unum interjúk ezt a cél szolgálják, felületesen ismerik a szervezet oktatási módszereit és Desbois atya megközelítését. A szervezet 'oral history' interjúinak oktatásban való alkalmasságát három magyarázattal szeretném szemléltetni.

Először, az 'oral history' interjúk műfaji sajátosságaival és az abból eredő pedagógiai lehetőségekkel szeretnék érvelni. Ahogy azt Kriza Borbála, a Washingtoni Holocaust Múzeum munkatársa, képzéseink rendszeres előadója, aki több száz holokauszt szemtanú- és túlélőinterjút készített Magyarországon és más országokban, legutóbbi tanárképzésünkön Pannonhalmán kifejtette¹⁰, az interjúkból nyert tudás túlmegy az interjúalanyok által szolgáltatott információkon. Fontos megtudni, hogy miként zajlott a kivégzés menete, a zsidók összegyűjtése stb., de legalább olyan fontos, ha nem még fontosabb, a videó interjúkon megvizsgálni mindazt, amit az interjúalany attitűdjéből lesűrhetünk. Érdekes megfigyelni például a szemtanú hozzáállását, együttérzését, illetve annak hiányát, amely kifejeződik verbális vagy nonverbális módon. Ez a megközelítés rendkívüli lehetőséget biztosíthat pedagógiai szempontból arra, hogy a történeteket szubjektívvé, átélhetővé tegyük a diákok számára. Mindez különösen érvényes a golyók általi holokauszt esetében, ahol a szemtanúk adott esetben nem csak csendes szemlélők, hanem a németek vagy a helyi előljárók által rekvirált egyének voltak. Előfordulhatott, hogy maguk vagy családtagjaik aktívan részt vettek a kivégzések során különböző feladatokban: árok megásása, zsidók szállítása a kivégzőhelyre, tömegsírok betemetése, ruhák eladása, német elkövetők élelemmel ellátása stb. Ezekből az interjúkból számos morális kérdést meg lehet vitatni a diákokkal a szemtanúk bűnelkövetéshez való hozzáállásáról. Megtudhatjuk, hogy képesek-e szembenézni tetteikkel, vagy esetleg elhárítják, elfojtják érzéseiket. Megérthetjük, hogy az emberek miként hoztak döntést, viselkedtek szélsőséges szituációkban akár közeli ismerőseikkel, barátaikkal szemben.

¹⁰ KRIZA Borbála: *A Südostwall építése: a szemtanúk emlékezete* c. előadása. "Golyók általi holokauszt" továbbképzés tanároknak. Yahad-In Unum-HDKE. Pannonhalma, 2024. szeptember 14.

Másodszor, a szervezet alapítójának Patrick Desbois atyának a mélyen emberi és moralizáló hozzáállását szeretném röviden ismertetni, aki *A golyók általi holokauszt Halál fényes nappal*¹¹ című könyvében nem egyszerűen több évtizedes terepen töltött kutatási tapasztalatairól számol be, hanem ezekre a felkavaró élményekre kifejezetten nevelő szándékkal reflektál. Könyvét a gyilkolási gépezetben részt vevő személyek feladatai, szerepei alapján osztotta fejezetekre időrendi sorrendben, pl. a tervező, a zsidókat szállító, a foltozónő stb. Saját szerepét afféle detektívéhez hasonlítja, aki ádáz küzdelemmel próbálja kideríteni a bűnelkövetés során elhallgatott részleteket és meglátni mögötte az embert, aki egy nehéz helyzetben kényszerül döntést hozni. Desbois úgy véli, hogy valamennyi elkészített interjú és megszerzett levéltári adat után marad egy bizonyos 10 százalék hiány, amit homály fed. Minderről könyvének elején így ír: „A hiányok és a memóriazavarok, amikor azok több szemtanú esetében is visszatérőek, gyakran fontos rejtélyre utalnak. A csendek ismétlődése néha olyan ismeretlenre utal, amire senki sem akar emlékezni.”¹² Könyve nem objektív tényfeltárás, hanem moralizáló, szubjektív, gondolkodásra készítő reflexió, melyet csak utólag enged meg magának, hiszen az interjúkészítés során a szervezetének legfontosabb alapelve a teljes ítéletmentesség. Tehát igyekeznek semlegesek lenni, arra törekednek, hogy ne fejezzenek ki érzelmeket, miközben a legfelkavaróbb vallomásokot hallják, és ne ítéelkezzenek az elmondottakkal kapcsolatban még akkor sem, ha valaki emberek meggyilkolásáról vall. Hiszen ha ezt megtennék, akkor bezárulnának az ajtók és nem tudnák rögzíteni az interjúkat, mert senki sem lenne hajlandó megnyílni számukra. (Ezt persze Efraim Zuroff, a Simon Wiesenthal nácivadász intézet jeruzsálemi vezetője nem feltétlenül nézi jó szemmel.) Desbois atya célja nem a törvényi igazságszolgáltatás, hanem a történet és a mögötte meghúzódó emberek tetteinek, motivációinak felderítése és megértése. Míg az interjúkészítés alatt tehát érzelem- és ítéletmentesen viselkednek, addig Desbois atya könyvében az interjúkra reflektálva saját véleményének és érzelmeinek szabad utat enged: „Igen, megpróbálok a szemükbe nézni azoknak a férfiaknak és nőknek, akik ástak, a maguk ambivalenciájával, néha pedig a kérdéseikkel. Egyben pedig megismerni a népirtás egybefonódását a hétköznapi falusi élettel. Személyes okokból ez a fejezet talán, sőt biztosan, nehéz számomra.”¹³

Könyvében emberi döntéseket, élethelyzeteket jelenít meg a bűnelkövetés különböző stádiumaiban. Az egyik fejezetben, például, amikor a rekvirált emberekről ír, két ellentétes ember viselkedését mutatja be, mindketten egykorúak és Ukrajnában éltek. Míg az egyik szenttelenül kirabolja, sőt feljelenti a zsidó bajbajutottat és együttérzés nélkül végignézi kivégzését, addig a másik mély együttérzéssel beszéli el történetét, melyben beszámol két zsidó nő megmentéséről, mellyel saját és családja életét sodorta veszélybe. Desbois ezután felteszi a kérdést: „Állíthatjuk-e, hogy a rekviráltak a bűnöző emberi gépezethez való tartozása nem szünteti meg sem a személyiségét, sem pedig a felelősségét? Ezt csak megállapítani tudom. A rekvirált éppúgy lehet gyilkos, mint megmentő.”¹⁴

¹¹ DESBOIS, Patrick: *A golyók általi holokauszt Halál fényes nappal*. Budapest, HDKE, 2022. ford. Jakab Attila

¹² DESBOIS, Patrick: *A golyók általi holokauszt Halál fényes nappal*. Budapest, HDKE, 2022. ford. Jakab Attila 23.

¹³ DESBOIS, Patrick: *A golyók általi holokauszt Halál fényes nappal*. Budapest, HDKE, 2022. ford. Jakab Attila 48.

¹⁴ DESBOIS, Patrick: *A golyók általi holokauszt Halál fényes nappal*. Budapest, HDKE, 2022. 46.

Miközben Desbois ezekről a kiélezett és feldolgozhatatlan helyzetekről ír. Előfordul, hogy valaki a szomszédja gyilkosává válik, vagy legalábbis részt kell vennie a meggyilkolásának lebonyolításában. Desbois ezekben a helyzetekben állandóan kérdéseket fogalmaz meg az emberségről, vagy annak hiányáról, kiszól a jelenbeni olvasóhoz, embertársaihoz. Történeteiben megjelennek kutatótársai és a külvilág, egy-egy nyugati nagyváros, ahol éppen igyekszik felidézni és papírra vetni élményeit, gondolatait. Könyvének minden egyes fejezete egy tanóra, ahol olyan dilemmákat, sorshelyzeteket jelenít meg, amikben nem a történet borzalmas részletei a hangsúlyos elemek, hanem az erkölcsi dilemma, a számtalan általa feltett kérdés, melynek megválaszolására az olvasó tanárt és diákjait invitálja.

Összefoglalásul tehát megállapítom, hogy Patrick Desbois a szervezet elnökeként könyveivel és a hozzáállásával egy olyan emberközpontú, morális és nevelő szellemiséget képvisel, ami messze túlmegegy azon, hogy az interjúk elrettentő részletei maradjanak meg bennünk.

Harmadik aspektusként pedig a szervezet oktatási tevékenységének néhány példáját szeretném bemutatni, melyek azt igazolják, hogy az oktatás céljára feldolgozott interjúrészletek rendszerint bonyolult morális problémákat járnak körül, melyek a diákokat komoly dilemmák elé állítják. Az egyik ilyen esettanulmányra épülő foglalkozásuk például egy Klára nevű zsidó lány megmentéséről és az embermentés hihetetlen komplexitásáról szól. Klára a meginterjúvottak azon 1 százalékához tartozik, akinek édesanyjával sikerül a kivégzésre menetelve megmenekülniük a nem zsidó közösség összefogásának és a szerencsének köszönhetően. A közösség ugyanis visszatartja az zsidó oszlopban vonuló Klarákat, majd hátra maradva segítenek nekik elvegyülni a helyi lakosok között, akiket a kivégzés végignézésére vezényelnek ki. Ez a látszólag sikertörténetnek tűnő történet azonban a későbbiek során igen komoly és nehéz fordulatot vesz, hiszen Kelet-Európában az embermentés nem egészen úgy zajlott, mint Nyugaton. Azok, akik zsidót mentettek, vagy zsidók magukhoz befogadtak, egyrészt a saját és családjuk életét kockáztatták, hiszen életükkel kellett fizetniük, ha tetten érték őket. Másrészt a befogadó lakosság mérhetetlen szegénységben élt, és nem tudtak magukon kívül másokat eltartani. Klára tömeges kivégzéstől való megmenekülése után rettenetes kínokat él át, utcán kell kéregetnie, anyját brutálisan megölik, durván kihasználják, éheznek, fagyoskodnak, szenved. Néhányan rövid időre befogadják, de rendszerint nem önzetlenül. Az esettanulmányban Klára bujkálásának több etapját dolgozzák fel a diákok az interjú egy-egy részletével, és ehhez kapcsolódó leírással. Minden egyes feladat egy morális problémára keresi a választ az embermentés különféle eseteire vonatkozóan, melyek a következők: Az adott részlet alapján és a tudomásod szerint, az embermentés vajon mindig önzetlen tett? Egy zsidó személy rövid ideig tartó segítése embermentésnek minősül? Milyen döntési lehetősége van a szemtanúnak, és milyen túlélési stratégiával kell szembenéznie? Mivel jár az embermentés azok számára, akik közvetlenül benne vannak és a kívülállókra milyen hatással van? Milyen módon traumatizálja a megmentés a megmentett személyt és a körülötte élőket?¹⁵

¹⁵Yahad in Unum–HDKE tanárképző szemináriumán 2024. szeptember 12-én Lou-Anne Le Graët által bemutatott foglalkozásból <https://vimeo.com/user/121987870/folder/21803724?isPrivate=false> (utolsó letöltés: 2024. október 11.)

Miután a diákok beszámolnak a kérdéseikre adott válaszukkal, a megbeszélés során egy igen összetett kép rajzolódik ki a résztvevők számára az embermentés bonyolultságáról. Nincsenek fehér-fekete helyzetek megmentő és megmentett között, nincs teljes önzetlenség a megmentő részéről, hiszen valamennyien kiszolgáltatott helyzetben vannak. Ki így, ki úgy. Minden szempontot mérlegelve a diákok a valóság sokrétűségét, a nehéz helyzetek megoldhatatlanságát élik át.

A Yahad in Unum oktatási programjának részeként francia, amerikai és más külföldi egyetemeken rendszeresen tartanak előadásokat kutatásaikról, és mutatják be az általuk felvett interjúkat. Az egyik érdekes projektjük részeként egyetemista csoportokat több féléves elméleti felkészítés után ún. terepgyakorlatra visznek, ahol lehetőséget biztosítanak számukra, hogy önmaguk is részt vehessenek a szemtanúkkal történő interjúkészítésben. Mindez ritka és különleges lehetőséget jelent számukra, hiszen megélhetik azt, ahogy a történelem élővé válik, ahogy a személyes történeteken és élethelyzeteken keresztül megelevenedik mindaz, amiről korábban csak olvastak, tanultak. Erről a páratlan élményről és ennek oktatási hatásáról, lehetőségeiről számolnak be az Institut National Universitaire Champollion, Albi tanárai tanulmányukban. A szerzők írásukban amellet érvelnek, hogy a diákok a terepmunka során szembesülnek azzal, hogy egy esemény milyen sokféle módon és szemszögből élhető át, és tapasztalható meg. Az interjúalanyokkal való beszélgetés és a szemtanú helyzetének átélése arra készíti őket, hogy empatikussá váljanak az áldozatok iránt, és körültekintőek mások sorsának megítélésében. A különböző helyzetek, emberek elbeszélései pedig fejlesztik kritikai látásmódjukat, hiszen rádöbbennek a valóság összetettségére. Többek között arra, hogy egyik forrás vagy interjú sem ad teljes képet és magyarázatot a valóság történéseire. Értelmezésükhöz közös beszélgetés, együttműködés és gondolkodás szükséges.¹⁶

¹⁶ COURCELLE, Thibault, FIJALKOW, Ygal and VICTOR, Sandrine: *Introducing Research Through Oral Surveys: French Students Meet Witnesses of the Holocaust by Bullets*. In: *De Gruyter. Est. Eur. Holocaust Stud.* 2024. 2- 95-110. <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/eehs-2023-0015/html> (utolsó letöltés 2024.10.10)

4. A téma aktualitása, mára vonatkozó üzenete

Végezetül és konklúzióként a Yahad in Unum küldetésére utalnék, mely a legfontosabb nevelő, tanító szándékú üzenetet fogalmazza meg. „Azáltal, hogy a múltból tanulunk és a jelenben tanítunk, azon dolgozunk, hogy megakadályozzuk a népirtásokat és a tömeges kivégzéseket a jövőben.”¹⁷ A szervezet ugyanis amellett, hogy a kelet-európai zsidók és romák népirtását kutatja, hasonló szemtanúinterjúkat rögzít a világ más tájain napjainkban is zajló tömeges kivégzésekről, így Irakban, Guatemalában, és Ukrajnában is. Sajnos az emberiség nehezen tanul, és a legszörnyűbb tragédiák a holokauszt óta is megtörténnek. Patrick Desbois és a Yahad in Unum azáltal, hogy felderíti és nyilvánosságra hozza a történelmünk egyik legsötétebb és legelhatalmatottabb bűntényének bizonyítékait, és megszólaltatja a bizonyítékok szolgáltatókat az utolsó órában, nagyon sokat tesz azért, hogy ebből tanulhassunk és diákjainkkal a tragédiák és dilemmák emberi vonatkozásait megbeszélhessük.

¹⁷ Yahad in Unum. <https://www.yiu.ngo/en/about-us/ourmission> (utolsó letöltés 2024.10.11)

Felhasznált irodalom

Az ismeretlen fekete könyv: szemtanúk vallomásai a szovjet zsidók tragédiájáról, 1941-1944: egyetemi segédkönyv. Szerk. KRAUSZ Tamás. Budapest, Pannonica, 2005.

COURCELLE, Thibault, FIJALKOW, Ygal and VICTOR, Sandrine: Introducing Research Through Oral Surveys: French Students Meet Witnesses of the Holocaust by Bullets. In: *De Gruyter. Est. Eur. Holocaust Stud.* 2024. 2- 95-110. <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/eehs-2023-0015/html> (utolsó letöltés 2024.10.10.)

DESBOIS, Patrick, BISCARAT, Pierre-Jérôme, UMANSZKY, Andrej: *Oktatási segédanyag. A golyók által elkövetett holokauszt felderítésére.* ford. Goldmann Márta Yahad in Unum, Saint-Quen, 2019.

DESBOIS, Patrick: *A golyók általi holokauszt Halál fényes nappal.* ford. Jakab Attila. Budapest, HDKE, 2022.

DESBOIS, Patrick: *La Shoah par balles: La mort en plein jour.* Michel Lafon, 2007.

KRAUSZ Tamás: *Antiszemitizmus-holokauszt-államszocializmus.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004.

KRIZA Borbála: A Südostwall építése: a szemtanúk emlékezete c. előadása. "Golyók általi holokauszt" továbbképzés tanároknak. Yahad-In Unum-HDKE. Pannonhalma, 2024. szeptember 14.

LE GRAËT, Lou-Anne előadása a Yahad in Unum–HDKE tanárképző szemináriumán 2024. szeptember 12-én <https://vimeo.com/user/121987870/folder/21803724?isPrivate=false> (utolsó letöltés: 2024. október 11.)

SNYDER, Timothy: *Fekete föld – a múlt és fenyegető jövő.* Budapest, 21. század kiadó, 2016.

UMANSZKIJ, Andrej. A Yahad in Unum kutatási módszertana és historiográfiai újításai. In: DESBOIS, Patrick, BISCARAT, Pierre-Jérôme, UMANSZKY, Andrej: *Oktatási segédanyag. A golyók által elkövetett holokauszt felderítésére.* ford. Goldmann Márta Yahad in Unum, Saint-Quen, 2019. 12-15.

Véres övezet – Európa Sztálin és Hitler szorításában – Európa Hitler és Sztálin szorításában, Budapest, Park kiadó, 2022.

Balázs Edit:

Elpusztított zsidó közösségek Vas megyében

*Szántóné dr. Balázs Edit történész
Szombathelyi Magyar-Izraeli Baráti Társaság
Országos Rabbiképző - Zsidó Egyetem*

*„Emlékük ma már csak fájó hiány, de emlékük áldássá,
a mai Magyarország kultúráját is gazdagító réteggé válhat, ha megismerjük”
(Toronyi Zsuzsa)¹*

A holokausztkutatás és az eredmények publikálása több évtizeden keresztül elsősorban az általános magyarországi történésekre koncentrált, a fő témák a gettósítás, Auschwitz, a tömeggyilkosságok, a munkaszolgálat, a cigány holokauszt, a zsidók jogi diszkriminációja és vagyoni kifosztása, az 1944-es deportálás döntési mechanizmusa, a holokauszt emlékezete, a zsidómentők, valamint a háború utáni számonkérések voltak.² Természetesen a köztörténet sem nélkülözhetette a helytörténeti forrásokat, az oral historyt, vagy a korábban még elérhető túlélőket. De a vidéki zsidóság története és holokausztja csak az utóbbi években került a tudományos érdeklődés fókuszába.³ Hozzájárult ehhez, hogy a soá alatt a hitközségek levéltárainak többsége elpusztult, nagyon kevés kortárs zsidó forrás maradt ránk. Ha elsősorban csak a róluk kialakított források állnak rendelkezésre a kutatáshoz, akkor pedig az eredmény is egyoldalú lehet.⁴ A vidéki zsidóság holokausztjának kutatása irányította arra is a figyelmet, hogy mennyi a feltáratlan terület a soá előtti történetükről, ami az esetek többségében 1944-45-ben véglegesen megszakadt.

A fentiek miatt is pótolhatatlan értéket képviselnek azok a történetíró rabbik, akik a Rabbiképzőből kikerülve, Kaufmann Dávid ösztönzésére megírták a működési helyük zsidóságának történetét. Ők még tanulmányozhatták az azóta megsemmisült iratokat. A Vas megyei zsidóság vonatkozásában ilyen Dr. Bernstein Béla rabbinak (1868-1944) a Magyar Zsidó Szemlében 1912 és 1915 között folytatásokban megjelent „A zsidók története Vas megyében tanulmánya”,⁵ melyet a Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Történelem Tanszéke adott ki 1998 -ban.

¹ Az idézet forrása: <https://mazsike.hu/kiadvanyok/cseh-viktor-zsido-orokseg-videki-zsido-hitkozsegek-magyarorszagon/>

² GYÁNI Gábor: *Holokausztkutatás és emlékezetpolitika Magyarországon* In: Jakab Attila szerk. „Más faj, más vallás, más sors” A magyar holokauszt története. (Tanulmánykötet) Bp. 2024. 36.

³ Lásd például Toronyi Zsuzsanna (szerk.): *Zsidó közösségek öröksége - Magyar Zsidó Levéltári Füzetek 7.* Budapest, 2010, Cseh Viktor: *Zsidó örökség – Vidéki zsidó hitközségek Magyarországon.* Bp. 2021. MAZSIKE

⁴ KATONA Attila: *Zsidóság és zsidókérdés Vas vármegyében 1910 – 1938.* <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/16143/katona-attila-phd-2009.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (utolsó letöltés: 2024.11.04.)

⁵ BERNSTEIN Béla: *A zsidók története Vas megyében.* = MzsSz, 1912. 251-266. , 1913. 161-205. , 243-274., 1914. 17-49., 105-121., 265-279., 1915. 9-24., 89-99. BERNSTEIN Béla: *A zsidók története Vas megyében* In: Bernstein emlékkönyv 25- 213.

Szombathelyen már az 1990-es évektől megindult elsősorban a helyi, de a megyei zsidóság történetének kutatása. Itt is mindenekelőtt a főiskola történész oktatóit, illetve a Vas megyei Levéltár néhány kutatóját kell megemlíteni.⁶ A források feltárása, a megjelent tanulmányok előkészítették egy, a szombathelyi zsidóság történetét bemutató monográfiát megírását.

1919 és 1944 között a tíz legnagyobb, zsidók által lakott település a két rendezett tanácsú városon (Szombathely, Kőszeg) túl a járási székhelyeket jelentette, valamint Jánosházát, Nagysimonyit, illetve a Celldömölk szomszédságában lévő akkor még önálló községet, Alsóságot. Az 1944-es összeírás adatai szerint a megye 7291 fős zsidóságának létszáma járásokra és járási székhelyekre lebontva az alábbiak szerint alakult (1. táblázat).⁷

1. táblázat: Az 1944-es összeírás adatai

Járási	Zsidók száma a járásban (fő)	Zsidók száma a járási székhelyen (fő)
Celldömölki	830	451
Körmendi	78	389
Kőszegi	40	131
Sárvári	228	790
Szentgotthárdi	85	178
Szombathelyi	147	3482
Vasvári	239	223
Összesen	1647	5644

A felekezeten belüli irányzatok szerinti megoszlás a következő volt: VIII. Kongresszusi község kerülethez tartozott Szombathely, Celldömölk, Körmend, Kőszeg, Sárvár, Szentgotthárd, Vasvár. Ortodox hitközségek voltak Szombathelyen, Jánosházán, Sárváron, Nagysimonyiban, Celldömölkön. Az egyetlen statusquo hitközség Rábahídvégen működött.

A mai megyében a háború előtt 14 zsinagóga, 8 imaház és 7 imaszoba működött. Ma egy imaterem funkcionál Szombathelyen.

A soában a szombathelyi hitközséget kivéve az összes egykori zsidó közösség elpusztult. Ezeknek az elpusztított közösségeknek a története még nincs kikutatva, feldolgozva. A kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete kiadta a körmendi zsidó község történetét.⁸ A magyar zsidó hitközségek monográfiái sorozatban 1974-ben megjelent Harsányi Lászlónak a kőszegi zsidókról írt alapos munkájához képest is sok fontos új forrás került elő.⁹

Ennek a tanulmánynak a keretei között nem lehetséges az összes vasi zsidó közösséget felidézni.

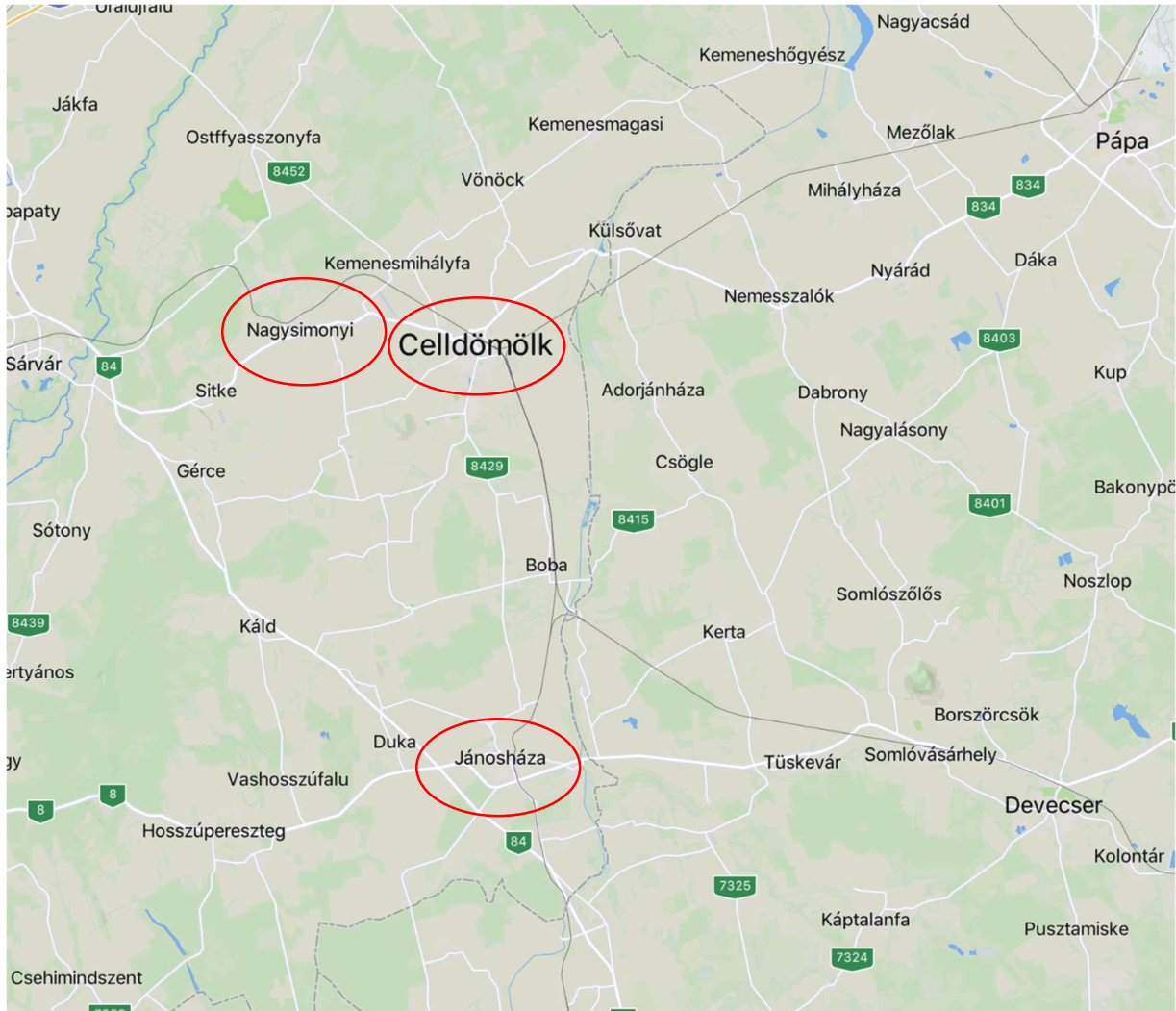
⁶ Lásd Tilcsik György, Simon Péter, Katona Attila, Mayer László, Bajzik Zsolt, Balázs Edit publikációit.

⁷ Járási székhelyre telepítik a zsidóságot. *Dunántúli Néplap*, 1944. ápr. 22. 5. In: Források 13.

⁸ BALÁZS Edit: *Pannon értékek nyomában*. A körmendi zsidó közösség, Kőszeg, 2021. 223. Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete

⁹ HARSÁNYI László: *A kőszegi zsidók*. Bp. 1974. Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete

Vas megyében a legtöbb izraelita a megyeszékhely után a Celldömölki járásban élt, harmadik helyen a Sárvári járás állt. Ezért most azt választottuk, hogy a Kemenesalja (1. kép) zsidóságáról mutatjuk be, mit tudunk a közösségekről, egyúttal kijelölve a kutatás további irányait.

1. kép: Kemenesalja térképrészlet¹⁰

¹⁰ A térkép forrása: MAPCARTA. <https://mapcarta.com/Celld%C3%B6m%C3%B6lk> (Utolsó letöltés: 2024.11.04.)

Nagysimonyi

1720 körül alapították a zsidó községet. Akörül építették a templomukat is, amit többször renováltak.¹¹ Bernstein szerint legalább ötször leégtek a község épületei és temploma¹², amit 1892-ben újjáépítették. Az ortodox imaházát 1964-ben a Celldömölki Járási Tanács kisajátította a magyar állam részére,¹³ a helyén ma posta van. (2. kép)

2. kép: A nagysimonyi zsinagóga

A gyülekezetnek két temetője is volt. Az újabb – Bernstein Béla 1915-ben írt munkáját figyelembe véve – több mint 200 éves. A temetőt kőfal veszi körül. Kis vasajton lehet belépni, mellette a nagy kapus épület szertartási építmény. Itt hozták be a halottat. A sírokat sírkövek jelölik, a régi időben álló kőlapok voltak. Felirat a külső oldalukra került. A régi köveken csak héber szöveg van. A magyar vagy német feliratok a 19. század második felétől jelentek meg. A kövek a kerítés közelében sorakoznak.

1877-ben itt tartották az első magyar nyelvű zsidó egyházi beszédet a megyében.¹⁴

A első világháború alatt a szomszédos osttyasszonyfai fogolytáborban levő zsidó katonákat és foglyokat a hitközség tagjai rituális koszttal látták el. Weisz Simon főrabbi érdeme, hogy a táborban elhalt zsidókat elkülönített helyre temették és mindegyiknek sírkövet állítottak.

¹¹ ÚJVÁRI Péter: *Zsidó Lexikon*. Budapest, 1929. 634.

¹² BERNSTEIN, uo. 197.

¹³ BRAHAM, Randolph: *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Budapest, 2007. 1271.

¹⁴ BERNSTEIN, uo. 197.

25-en vettek részt a nagy háborúban, 6 halott áldozatuk volt.¹⁵ Az első világháborús emlékművét 1926-ban, a második világháborúst 1990-ben állították.

A korábban két tanítóval működő iskolájuk 1921-ben megszűnt.

Rabbijaik nevét 1795-től ismerjük¹⁶:

1795-ben Hirsch Zeev

Schwartzstein Zanvel (meghalt 1850 körül)

Schwartzstein József Sámuel (1816-1852)

Schwartzstein Ábrahám Leó (1880-ig)

Wolf Kohen

Friedmann Mordecháj (1894-ig)

Weisz Sabtaj Simon (Simonyi Rabbi) 1894-1944

Rav Mordechaj (Weisz Sabtaj Simon fia), meghalt a munkaszolgálatban.

A rabbik közül kiemelkedik a „simonyi rebbe”, Weisz Sabtaj Simon. Iskoláit hírneves jesívákban végezte. Előbb kereskedő volt, majd 1894-től – kerek 50 esztendeig – töltötte be a rabbiállást. Jóindulatú, bölcs és megértő vezető volt. Annak ellenére, hogy egy kis, eldugott faluban élt, nevét ismertté tette a zsidó közéletben, különösen pedig a magyar ortodoxiában, tagja volt a központi rabbitanácsnak. A lelki elmélyülés és mély vallásosság megértővé és bölccsé tette az élet dolgaiban, együttértett a szenvedőkkel, és enyhítést szerzett a lesújtottaknak. Jó emberismerő volt. Különösen a megpróbáltatás éveiben tömegesen zarándokoltak hozzá tanácsért és vigasztalásért. Így került „csodatévő” hírébe, ami ellen elsősorban maga tiltakozott volna, életszemléleténél és közismert szerénységénél fogva is. Még a holokauszt előtt, 1944 januárjában meghalt, ezért lehet a sírja a simonyi temetőben. Temetése a dunántúli és a magyarországi ortodoxia utolsó nagy seregszemléje volt. Ezrek jelentek meg a kis falusi templomában megtartott végső tiszteletadásán.¹⁷ Sírját ma is cédulákkal látják el az odazarándokolók (kvitlik), melyre kívánságaikat jegyzik fel. (3. és 4. kép)

¹⁵ *Aranyalbum*, 1941.

¹⁶ BERNSTEIN, uo. 197-98.

¹⁷ *A vasi zsidók*. 177-178.

3. kép: Weisz Sabtaj Simon (1894-1944) síremléke

4. kép: A kvitli helye a „Simonyi Rebe” sírjánál

Nagysimonyi anyakönyvi kerületéhez tartoztak Ostffyasszonyfa, Csönge, Kenyeri, Kecskéd, Pápoc, Kemenesmagasi, Kemenessömjén és Kemenesmihályfa községek. 1930 körül már csak 28 család élt 108 lélekkel. Az utolsó hitközségi összeírásakor, 1944-ben 395 lelket számoltak, 77 adózóval.¹⁸

¹⁸ Hitközségi összeírás 1944.

Celldömölk

A legfiatalabb zsidó település a megyében. A Nemesdömölk és Kiscell egyesítésével 1903-ban létrejött település a Celldömölk nevet kapta. Nemesdömölkön 1746 óta éltek zsidók, ha nem is nagy létszámban. Kiscell viszont 1840-ig nem engedte be a zsidókat. A város zsidó lakossága lassan nőtt, de sokáig nem alkotott önálló hitközséget, hanem a simonyi községhez tartoztak. Az ellentétek azonban hamar kialakultak a hagyományokhoz ragaszkodók és a bizonyos változtatásokat elfogadók között. Ennek lett a következménye, hogy az Egyetemes Gyűlés után bekövetkező szakadéskor a kiscelliek 1870-ben önálló községet alakítottak a kongresszusi szabályok szerint.¹⁹ 1874-ben pedig földet vásároltak a temető részére, és megalakult a Chevra Kadisa²⁰ is. Amikor a község önálló lett, az 51 család 1882-ben új templomot építtetett, a szombathelyi zsinagóga tervezője, a bécsi építész, Ludvig Schöne tervei alapján. (5. kép) A zsinagógát március 21-én avatta fel az Országos Rabbiképző Intézet növendéke, a későbbi nagykanizsai rabbi Dr. Neumann Ede, akkor még rabbijelölt.

5. kép: A celldömölki zsinagóga

¹⁹ Az 1867/68 -ban összeülő Egyetemes Gyűlésen a magyarországi zsidóság egy felekezeten belül 3 részre szakadt: a hagyományokhoz ragaszkodó ortodox, a kongresszusi szabályzatokat elfogadó u.n. kongresszusi (neológ) és az Egyetemes Gyűlés előtti állapotokat fenntartó státusz quo ante irányzatokra.

²⁰ Szent Egylet, feladata eredetileg a halottakkal kapcsolatos kegyelet gyakorlása, a halott körüli rituális teendők ellátása, a sír megásása és a temetés körüli teendők biztosítása azok számára is, akik nem rendelkeztek hozzátartozóval. Teendői a 19. századra lényegesen kibővültek, kiszélesedett emberbaráti és szociális funkciója: súlyos betegek, szegények és más vagyontalanok gondozásával, gyógyszerek biztosításával.

Ez volt a megyében az egyetlen zsinagóga, amelyiknek nem volt női karzata, hanem a földszint két oldalán, kissé felemelt helyen ültek a nők és vettek részt az orgonás istentiszteleten. 1900 körül azonban a környező falvakból konzervatívabb zsidók költöztek Celldömölkre, és megépítették a női karzatot. Az orgonát is ki akarták vetetni, de ezt már nem tette meg a közösség, ezért az elégedetlenek 1902-ben megalapították az ortodox hitközséget. 1908-ban kis templomot építettek maguknak, és csak az iskolát és a temetőt használták közösen a neológokkal. Ma már egyik zsinagóga sem áll.

A neológ elnökök közt volt Lázár Ferenc, a Ság hegyi bazaltbánya tulajdonosa, majd a fia, Lázár Jenő (archeológus és műgyűjtő).

Az első beköltözők között volt Pick Zsigmond, aki sokat tett a városért. Nemesdömölki Pick Zsigmond apja Zakariás, 1830-ban Simonyiban élt, Zsigmond 1841-ben költözött Kiscellbe. A hatvanas évektől a kilencvenes évekig az önálló községgé alakulásig fiával, Henrikkel együtt részt vett a község gazdasági és közéletében. Zsigmondot 1869-ben községi bírónak választották meg. Ebben a minőségében fogadtatta el a képviselőtestülettel azt a határozatot, miszerint nem lehet zsuppal, csak cseréppel építkezni. Ugyancsak ő kezdeményezte az első petróleumvilágítást a településen. 1888-ban Ferenc József Pick Zsigmond kiscelli kereskedőnek és földbirtokosnak nemesdömölki előnévvel nemességet és címet adományozott "az ipar és közügyek terén, valamint a közjótékonyosság és közcélok előmozdítása körül kifejtett buzgó és sikeres tevékenysége által szerzett érdemeiért." Nevezetesen azért, hogy a magyar faipar fejlesztése s annak külföldi megismertetése terén tevékenykedett. Birtokán mint kegyúr bőkezűen támogatta a katolikus egyházat. Segélyezte a vármegye árvaházát és több emberbaráti intézetet. A Vasvármegyei Gazdasági Egyesületnek alapító tagja volt. Fia, Henrik építette az első modernnek számító szállodát, az emeletes Pápai utcai Hungária Szállodát.²¹

Pick Henrik társa volt a zsidó szempontból is jelentős politikai karriert befutott Rosenberg Gyula apja. Szatócsboltosként kezdte, de hamarosan nagy karriert futottak be, mindketten nemesi rangig emelkedtek. Rosenberg Gyula 1856. szeptember 22-én született Kisczellben. Előbb Szombathelyen, majd Győrben elvégezte középiskoláit, ezt követően budapesti és külföldi egyetemeken hallgatott jogot, 1877-ben pedig doktorált. 1880-ban szerzett ügyvédi oklevelet, egy évig volt Vas vármegye tiszteletbeli jegyzője. Országos hírnévre egy párbaj kapcsán tett szert 1883 októberében, ellenfelét gr. Batthyány Istvánt úgy megsebesítette, hogy nemsokkal később belehalt sérüléseibe. Kilenc hónapi államfogházra ítélték, de csak három hónapot ült le. Tisza Kálmán emberének tartották, az Adria Tengerhajózási Társaságnál vállalt jogi tanácsadói feladatot, ügyészi munkát, hogy aztán a társaság igazgatója legyen. Ettől a tisztségétől 1901-ben vált meg. Közben sikeres házasságot kötött itáliai zsidó feleségével, Teixeira de Mattos Karolinával, aki jelentős vagyont hozott a frigybe. Ennek segítségével a Palágyi családtól 160.000 forintért megvásárolta a táplánfai birtokot a kastéllyal együtt, vagy pontosabban kivásárolta a testvéreitől. 1892-ben Németújvárott lett szabadelvű programmal képviselő, a következő választáson még megőrizte mandátumát. Táplánfai birtokosként a vármegyei virilisek közé is bekerült. Zsidó közügyekben is folyamatosan megnyilvánult. 1893-ban a királyt köszöntő küldöttség tagja volt. Tíz éven keresztül (1904-1914) haláláig volt a VIII. községkerület elnöke. Azon dolgozott, hogy visszaállítsa a felekezeti egységét. Huszonöt évi

²¹ *Zsidó emlékhelyek*, 153.

boldog házasság fűzte az itáliai származású feleségéhez, gyermekük azonban nem volt. Hosszú betegeskedés után Budapesten hunyt el. Búcsúztatása igazi társadalmi esemény lett a fővárosban; dr. Hevesi Simon főrabbi, Mezey Mór az Országos Iroda helyettese, valamint Dániel Gábor báró méltatta érdemeit, de ott volt a vármegye vezetősége is. Örök nyugalomra birtokán Táplánfán helyezték el.²²

Dr. nemesdömölki Pick Ernő, az olasz és német színpadokon működő énekes volt Pick Zsigmond unokája, akinek Művészvilágban címmel könyve jelent meg.

Az ortodox közösségben jelen volt a cionizmus, támogatták például a jeruzsálemi Mear Serimet. Néhány tekintélyes kereskedő család (Segáll Vilmos, a Singer fivérek) és különösen a fiatalok között volt népszerű a gondolat. Ebben jelentős szerepe volt Löbl Oszkár tanítónak, aki már akkor bevezette az iskolában rendes tantárgyként az ivrit nyelvet.

Az 1919-es forradalmak idején antiszemita megmozdulásokra került sor, különösen a jánosházi események hírére. Augusztus 23-án Cellben délután egy népgyűlést tartottak, ami még rendben le is folyt, de éjjel fél tizenkettőkor egy csapat bezörgetett Hoffmann Miksa kereskedő házába azzal, hogy itt van a rendőrség. A gyanútlan ajtót nyitott, beáramlott a tömeg és agyba-főbe verték. Hasonló sors jutott a szomszédos szobából segítségére siető vejének, Glücknek is, akit úgy fejbe vágta, hogy elájult. Majd a csapat folytatta az útját Ungár magánzóhoz is, ahová hasonló trükkel jutottak be, eltörték a kezét és beverték a fejét. Fleischer Márton tartalékos százados következett, akit szintén halálra vertek, miként Német Márkusz rőföst és Weisz István hadnagyot is. A két Heimler testvért addig verték, míg meg nem haltak. A sort Schöntag tojáskereskedőnél zárták, ahol hat gyermeke láttára vágta le a fejét és dobták ki a szemédtombra. A gyilkosokat elfogták; a győri tábla ítélete szerint tettüket „hazafias felbuzdulásban” követték el és felmentették őket.²³

Ilyen körülmények között, aki tudott elmenekülni a vidékről, sok jánosházi, sárvári és celli kereskedő Sopronba utazott. Az 1944. évi utolsó hitközségi összeírás szerint a celldömölki kongresszusi hitközséghez 214, az ortodoxhoz 285 fő tartozott. 394 fő került a jánosházi gettóba és deportálásra. A 81 túlélő a háború után vegyes hitközséget alkotott, utolsó imatermük a Szentháromság téren volt. A két temetőt (ortodox és neológ) a háború alatt és után többször (1964, 1966, 1970) feldúlták.²⁴

²² BALÁZS Edit-KATONA Attila: Csillóság és katasztrófa kézirat

²³ uo. 64.

²⁴ *Zsidó emlékhelyek*, 155.

Jánosháza

A község keletkezési ideje a 18. századra tehető. A temető legkorábbi sírköve 1782-re datálható. 1749-ben Jánosháza egyike volt a 6 járási székhelynek, mely a türelmi adót elosztotta a zsidók között. A század végére rabbival és metszővel is rendelkeztek. Egy 1795-ös összeírás említ egy "Stern Jechezkiel Léb Rabbinus in Jánosháza" nevet.

1836-ban alakult meg az önálló hitközség 20-22 taggal. Addig feltehetően a rohonci hitközség fiúja lehetett. Közvetlenül az alapítás után templomot építettek önerőből. A község lélekszáma 1870 és 1930 között kis mértékben növekedett 391 főről 466 főre. A legmagasabb lélekszám 1881-ben volt, 531 lélek. A község növekedésével 1897-ben új templomot építettek a régi helyén, 30 000 korona költséggel. (6. kép) A telket és a téglákat gróf Erdődy Ferenc adományozta, míg a többi kiadást kölcsönből fedezte a közösség. A templom mellett, a Temető utcában állt a két tantermes iskola, udvarán a község tanácstermével, a kántorlakással és a fürdővel.

6. kép: A jánosházi zsinagóga

A hitközség tagjai gazdálkodók, bérlők, iparosok, kereskedők voltak. Sándor Jenő gőzmalmot, Sándor Imre téglagyárat alapított. 12 község tartozott hozzá, egy-egy falusi boltos, kocsmáros vagy iparos. A legnagyobb szórvány Boba volt, ahol zsidó volt az állomásfőnök és egy minján²⁵ is összejött.

A vándorkereskedőt, a szekérével házaló zsidó alakját idézi több nóta is a korban. A handlé faluról falura járt, füttyült, és azt kiabálta: handlé, handlé!²⁶

„Túlsó soron
Jánosházán füttyül a zsidó,
azt kérdezi mi van eladó?
Rossz zsák nincs más,
csak egy kicsi rossz zsák.”

vagy

„Megjött a búcsú zsidó
van nála pirosító
Kinek rücskös a pofája
rakjon pirosítót rája
hét, hét, hét darabja csak hét.”²⁷

A házalást szigorú szabályok betartásához és engedélyhez kötötték. Csak olyan személyek kaphatták meg az engedélyt, akik harmincévesek elmúltak, magyar állampolgárok, testi fogyatékoságtól mentesek, valamint fedhetlen és büntetlen előéletűek voltak. Az engedélyhez egy házalási könyv tartozott, amely egy évig volt érvényes és csak az használhatta, akinek a nevére kiállították. A házaló kereskedők tevékenységét nehezítette, hogy nem kereskedhettek mindenféle áruval, bizonyos korlátozások voltak érvényben. Nem kereskedhettek például fűszerekkel, cukorral, csokoládéval, gyógyszerekkel, drágakövekkel, egyházi kegytárgyakkal, fegyverekkel, könyvekkel. Abban az esetben, ha valamilyen kihágást követett el a házaló kereskedő, akkor pénzbüntetésre ítélték.²⁸

1860 körül Schlesinger Mordecháj egy általános jellegű jesiva-intézményt hozott létre Jánosházán, melynek fenntartását az országosan szervezett tagok évi hozzájárulás formájában vállalták. Ezen felül természetesen a jánosházi tagok vállalták az oroslánrészt a messzi vidékről összesereglett bóherek (növendékek) élelmezésével, mert jöttek az ország minden részéből, Beregből, Ungból, Ugocsából, az Alföldről és a nyugati végekről. Kiss József költő tizenhárom évesen „vándordiáknak” állt, és több zsidó tanházban, jesivában is megfordult. Közülük az egyik a jánosházi volt, ahol néhány hónapot, legfeljebb egy fél évet

²⁵ Minján: 10 felnőtt zsidó férfire van szükség az imádkozáshoz

²⁶ KISS József: *Zsidó dalok Jánosházáról – A zsidó közösséget a holokauszt megsemmisítette a városban.* In: Vas Népe Online, 2020. május 9. <https://www.vaol.hu/hetvege/2020/05/zsido-dalok-janoshazarol> (Utolsó letöltés: 2024.11.04.)

²⁷ KODÁLY Zoltán: Antiszemita dalok. In: https://www.youtube.com/watch?v=5K3lbWY_S50

²⁸ BALÁZS Edit-KATONA Attila: In: *Csillogás és katasztrófa* kézirat

tölthetett el.²⁹ Az alapító Almán Jiszrael³⁰ nevet adta az iskolának, mely kb. fél évszázadon át működött. Neves elődök után 1902-ben rabbi Menachem Sámuel neves talmudtudós vette át a jesíva vezetését. Keze alól kiváló képességű vallási vezetők kerültek ki.

A hitközség jól megszervezve, mindvégig ortodox jelleggel működött. Az alapító régi családok egy része ott folytatta életét. Vezetésében részt vállaltak a Zollner, Salzberger, Beisinger, Stern (Sándor), Hoffmann családok.

1874-ben a Jánosháza melletti Nemesszalókon született Stern Samu, akit 1929-ben a Pesti Izraelita Hitközség elnökévé választottak, és a két világháború között a magyarországi zsidóság vezető egyéniségévé vált.

Szenes Hanna anyja, Szenes Béláné jánosházi Salzberger lány volt, 1896-ban született, elemi és középiskoláit is ott végezte.

Csornán anyakönyvezték, de jánosházi volt Gestettner Dávid, aki feltalálta a stencil-gépet.

A körzeti falvak egyikéből származott Káldi Jenő, a pesti kék-taxi vállalat tulajdonosa, aki évről évre jelentős összeget utalt át a nagyünnepek előtt a hitközség szegényei számára.

A község oszlopos tagja volt reb Avraham Hoffmann talmudtudós, egyébként bőrkereskedő, akinek jó mondásai közzsájon forogtak.

Itt élt és a környék betegeit 50 éven át gyógyította dr. Götzl Gyula körorvos.

Közel 90 évet élt Féderer Jakab, aki élő történelem volt és kifogyhatatlan a hitközségi anekdotákban.³¹

Jánosháza szülötte volt Salgó Ernő, született Stern Éliás, orvos, újságíró, műfordító. Stern József és Kohn Mária fiaként született Jánosházán 1873-ban. Stern családi nevét 1902-ben változtatta Salgóra. Budapesten szerzett doktorátust és ezt követően Párizsban és Berlinben dolgozott orvosként. Később hazaköltözött és orvosi tevékenysége mellett különböző folyóiratokba (Egyetértés, Független Magyarország, Pesti Napló, Magyarország) irodalmi bírálatokat és színházi kritikákat írt. Számos külföldi regényt és színművet fordított magyarra. Írók és színdarabok című kritikagyűjteménye nyomtatásban is megjelent 1916-ban. Budapesten halt meg 1945-ben.³²

Reb Naftáli Reiner három évtizeden át volt a templom gabeja (pénztáros) és a Chevra elnöke, egészen a deportálásig. Sopronkeresztúrról származott, de magyarul soha nem tanult meg jól.

A hitközségnek hosszú időn át volt elnöke Kohn Ignác, halk szavú, úri modorú ember. Fivére, Arnold, a kohániták karénekének vezetője volt. Ugyanő intézte a szegény gyermekek ruhasegélyét is.

²⁹ Lásd: 26., uo.

³⁰ A kifejezés Jeremiás 51,5-ből származik, ahol úgy áll: "lo álmán Jiszrael" = nem hagyta magára Izraelt és Júdat Istenük. (Balogh István)

³¹ MIRON Eszter: *Jánosháza*. In: Vasi zsidók, 42-43.

³² SALGÓ Ernő. In: Arcanum. Magyar életrajzi lexikon. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/s-778D5/salgo-erno-77906/>

A hitközség kántora volt Blaszc Sámuel, példás zsidó nevelő és közszeretnek örvendő, jóhangú kántor, aki később Egerbe távozott és ott érte a zsidó mártírok sorsa. Utóda Jiszrael Chaim Weisz volt, kinek hat fia képezte a kórust és a jótékonyság terén páratlan készséggel rendelkezett.³³

Fennmaradt a jánosházi Chevra Kadisa (lásd a 20. sz. jegyzetet) könyv, ami a kevés illusztrált Chevra könyvek egyike. A tanulmány írása közben került elő a kiscelli és a nagysimonyi Chevra könyv is a Magyar Zsidó Levéltárban.

Jánosházán már a 19. század végén megjelent az antiszemitizmus. 1882. április 1-jén Tiszaeszláron eltűnt egy 14 éves keresztény cseléd lány. Hamar lábra kapott a pletyka, hogy Solymosi Esztert a zsidók ölték meg, hogy vérét vegyék húsvéti szertartásaikhoz. Az ügy tehát rég túlnőtt a konkrét eset részletein és gyújtópontja lett az antiszemiták és a velük szembenállók vitáinak. Az 1881-1884-es zavargás- és pogromhullám lényegében az egész országra kiterjedt. A jánosházaiak egy része elhatározta, hogy megöli a zsidókat. Végül beérték kilenc ember összeverésével. 1882 nyarán elterjedt a hír, hogy a tiszaeszlári ügy miatt megrémült helyi zsidók az alispánhoz fordultak katonaság kirendelését kérve, aminek költségeit a helyi lakosoknak kell majd állniuk. Egy júliusi este a kocsma vendégei ezért elhatározták, hogy agyonütik az összes zsidót. A zsinagóga elé vonultak és betörték az ablakait. Néhányan felmásztak a tetőre, hogy földig rombolják a templomot. Egy másik csoport zsidó lakásokba hatolt be. Kilenc zsidót megvertek, egyiküket különösen brutálisan. A helyszínre érkező községi előljárásnak sikerült némileg lecsillapítania az indulatokat. Ennek ellenére a rendzavarások még két napig is folytatódtak. 14 tettest letartóztattak.³⁴

Az első világháborúban – ebből az aránylag kis körzetből – 132-en vettek részt, közülük 11-en elestek a harctéren.³⁵

1918 novembere után nagyfokú bizonytalanság alakult ki Kemenesalján. A szociáldemokraták nem tudták megvetni a lábukat sem a Károlyi-köztársaság, sem a kommunista rendszer idején. Nem tudtak elfogadható politikai megbízottat delegálni a településre. Már a kommün bukásakor zavargások robbantak ki, amelyek elfajulását még sikerült megakadályozni, de az incidensek mindennaposak maradtak. A vasutasok közötti ellentét külön problémát jelentett, a Vasvármegye úgy ítélte meg, még sok a bolsevik hajlamú személy a vasútnál. Ehhez az izgatott hangulathoz hozzájárult a keresztényszocialista nagygyűlés meghirdetése, és Kűhár Flóris³⁶ erős antiszemita agitációja.

1918. november 3-án Jánosházán a háborúból hazatért katonák és a helyi lakosok egy csoportja zászlókkal vonult végig az utcákon, és bevverte a zsidók ablakait. A készülő pogrom hírére a

³³ BERNSTEIN, uo.177.

³⁴ Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont: Antiszemita pogromok, zsidóellenes zavargások: vidék 1881-1884. http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=331:antiszemita-pogromok-zsidóellenes-zavargások-vidék-1881-1884&catid=39:dka-hatter&Itemid=203 (utolsó letöltés: 2024.11.04.)

³⁵ *Hadviselt zsidók*, Életrajzok 4.

³⁶ KÜHÁR Flóris (Pártosfalva, 1893, júl. 5. – Budapest, 1943. nov. 23.) vallástörténész. A bencés rendbe lépett, pappá szentelték 1916-ban. 1917-től plébános Celldömölkön <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/k-760F2/kuhar-floris-7680D/> (utolsó letöltés: 2024.11.04.)

környékbeli falvak lakosai is betódultak Jánosházára. A pár ezer főre duzzadt tömeg este fosztogatni kezdett. Steiner Ignác, Hoffmann Adolf, Roth Bernát és három másik zsidó házat teljesen kirabolták. Amit nem tudtak elvinni, azt összetörték. A csendőrség meg sem kísérelte a beavatkozást. Másnap Győről katonák érkeztek a rend helyreállítására, és sok rablott holmit felkutattak. Hamarosan megalakult a polgárőrség, helyreállt a nyugalom.³⁷

A gátszakadásra mégis Jánosházán került sor. 1919. augusztus 22-én Kemény Simon tanítót akarták agyonverní. Egy zsidó lakos rálőtt a templomból kilépő káplánra, mire kirobbant a verekedés. Jánosházán augusztus 9-én a Lővy Dávid kocsmában a Szellemi Munkások Egyesülete tartott bankettet, majd tüntetést rendezett a zsidóság ellen, amit a községi főbíró és a csendőrség feloszlattott. Aztán az a hír terjedt el, hogy augusztus 20-án zsidóverés lesz, de a csendőrség bízott az erejében. Délután a vasútállomáson két zsidót, Sámuel Emánuel és Hoffmann Dávidot már nagyon megverték, majd a vörös katonákból álló tömeg házról házra járta a zsidókat, betörték Rosner Józsefhez, megverték, miként a segítségére siető pápai Lővy Kálmánt is, aki agrárzkódást kapott. Zollnert Izidort menekülése közben verték félholtra. A részeg katonák Őri József házat kirabolták. Másnap reggel visszavonultak, de az események folytatódtak. Stern Jenőt és Kohn Sándort félholtra verték 21-én, Kemény Simon tanítót pedig egy taglóval annyira megütötték, hogy belehalt a sérüléseibe. A csendőrség emberei úgy nyilatkoztak, hogy nekik azt mondták, nem kell beavatkozniuk. A parancsnok azt hangoztatta, hogy ő keresztény vért a zsidókért nem fog áldozni. Éjjel a Celldömölkéről kiszállt karhatalom helyreállította a rendet.³⁸

A két háború között a hitközség már hanyatlóban volt. A fő közlekedési útvonalak elkerülték Jánosházát, a forgalom más irányt vett. A kereskedelem jóformán a szerdai hetivásárra szorítkozott, a hét többi napja élettelen volt. Mindezt betetézte a második világháború áruhiánya, majd később az iparjogi megvonások és a könyörtelen munkaszolgálat.

A németek bevonulása után a zsidók helyzete katasztrófálisra fordult. A jánosházi gettót a Széchenyi, a Mátyás király és az Apponyi Albert utca által határolt területen hozták létre. 1944. május 9-10-én 343 főt költöztettek össze. 10-én és 11-én Celldömölkéről és a többi településről is behozták a zsidókat, így a gettó létszáma 1129-re emelkedett. 1944. június 17-én a gettó lakóit két részletben a sárvári gyűjtőtáborba szállították. A jánosházi áldozatok száma 350 fő volt, köztük Rubinstein József főrabbiával. 1949-ben még 40 fő volt a hitközség tagjainak száma. Ma nem él zsidó a településen, a zsinagóga sincs meg. A posta mögötti épületben volt a Talmud Tóra tanterme, ez az épület még ma is megvan.³⁹

³⁷ Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont: „A forradalom szenvedései.” Egyenlőség, 1918. 11. 23., 2–3.
http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=137:antiszemita-erszak-a-polgari-forradalom-es-a-tanacskozarsasag-idszakaban&catid=16:esetek (utolsó letöltés: 2024.11.04.)

³⁸ „A magyar zsidók mártíriuma.” Egyenlőség, 1919. 09. 11., 4–6.

³⁹ Zsidó emlékhelyek, 157.

A fenti összefoglalókból is kiderül, hogy még milyen keveset tudunk ezekről a ma már nem létező közösségekről. A tudásunk is egyenetlen, mint ahogyan a források is esetlegesek. A helyi holokauszt kutatásában a 24. órán is túl vagyunk, hiszen a túlélők már elhaltak. Szerencsések azok a települések, ahol még időben felvették a visszaemlékezéseket. Az általunk tárgyalt települések esetében ez nagyon kevés; ilyen például a celldömölki Deutsch Dezső visszaemlékezése⁴⁰ vagy Czirók András tanulmánya (Sági Pálné, Budai Béla, Bruckner Imre)⁴¹, Jánosháza esetében Ozorai Jánosné⁴² és Fehér Józsefné⁴³ visszaemlékezései.

A szerzőnek még sikerült ismernie és együtt dolgoznia a jánosházi Miron Eszterrel. Miron Eszter 1923-ban született Jánosházán ortodox zsidó családban. Később történész-levéltárosként többször szülőfalujának példáján mutatta be a holokauszt borzalmait. Budapesten tanult, ahol kapcsolatba került a nácikkal szembeni ellenállással és a kommunista mozgalommal, ezért előbb Kistarcsára internálták, majd onnan Auschwitzba deportálták. A halál- és munkatáborokat túlélte, majd a második világháború után a frissen megalakult Izraelt választotta hazájának. Előbb Haifában, majd Jeruzsálemben telepedett le. Történettudományi tanulmányait követően a jeruzsálemi cionista levéltárban helyezkedett el, ahol számos, Izraelben kutató magyar szakember munkáját segítette, és maga is tudományos munkát végzett. Jeruzsálemben a helyi magyarajkú közösség vezetője volt, és évekig a túlélők érdekképviselőjének feladatait is ellátta, önkéntes munkával segítette a Yad Vasem munkáját.⁴⁴

A kutatások további irányai a korabeli helyi sajtó és a levéltári források lehetnek. Ezek feltárásával szélesebb kontextusba, a településtörténetbe helyezhetjük a helyi zsidóság történetét.

⁴⁰ Centropa Archívum

<https://www.centropa.org/hu/biography/deutsch-dezso>

⁴¹ CZIRÓK András: *A celldömölki holokauszt története a visszaemlékezések és a helyi sajtó tükrében*. Kemenesaljai Digitális Könyvtár

http://cellbibl-digit.cellkabel.hu/czirok_celldomolki_holocaust.pdf

⁴² Centropa Archívum

<https://www.centropa.org/hu/biography/ozorai-sandorne>

⁴³ Centropa Archívum

<https://www.centropa.org/hu/biography/feher-jozsefne>

⁴⁴ BODNÁR Judit Lola: *Meghalt Miron Eszter történész, holokauszt túlélő*. In: <https://24.hu/kultura/2023/06/26/meghalt-miron-eszter-tortenesz-izrael-holokauszt/> (Utolsó letöltés: 2024.11.04.)

Rövidítések

Aranyalbum = *A magyar hadviselt zsidók aranyalbuma*. Szerk.: Hegedüs Márton, Bp., 1941. Hungária Nyomda Rt.

Baljós = *Baljós a menny felettem. Vallomások a szombathelyi zsidóságról és a soáról*. Szerk.: Balázs Edit, Katona Attila, Szombathely, 2001.

Bernstein = BERNSTEIN Béla: *A zsidók története Vas megyében*. In: Bernstein Béla emlékkönyv. Szombathely, 1998. *Partes populorum minores alienigenae*.

Források = *Források a szombathelyi gettó történetéhez 1944. április 15 - 1944. július 30.* Összeállította Mayer László, Szombathely, 1994. Vas megyei levéltári füzetek 7.

MZsSz = *Magyarországi Zsidó Hitközségek 1944. április*. Közzétette Schweitzer József Bp. 1944.

Vasi zsidók = *A vasi zsidók emlékére a mártírhalált szenvedett Vas megyei zsidóságnak*. Szerkesztő: Löwinger Ábrahám Albert. Jeruzsálem, 1974.

Zsidó emlékhelyek = *Zsidó emlékhelyek a Nyugat-Pannon Eurégióban*. Szerk. Balázs Edit, Szombathely 2008.

Zsidó Lexikon = *Zsidó lexikon*. Szerk.: Újvári Péter, Budapest, 1929.

Források és szakirodalom

Baljós a menny felettem. Vallomások a szombathelyi zsidóságról és a soáról. Szerk.: Balázs Edit, Katona Attila. Szombathely, Berzsényi Dániel Főiskola, 2001.

BERNSTEIN Béla: *A zsidók története Vas megyében.* In: Bernstein Béla emlékkönyv. Szombathely, Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, 1998. Partes populorum minores alienigenae.

BRAHAM, Randolph L.: *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája.* Bp., Park Kiadó, 2007.

Források a szombathelyi gettó történetéhez 1944. április 15 – 1944. július 30. Összeállította Mayer László. Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 1994. Vas megyei levéltári füzetek 7.

A magyar hadviselt zsidók aranyalbuma. Szerk.: Hegedüs Márton. Bp., Hungária Nyomda, 1941.

Magyarországi Zsidó Hitközségek 1944. április. Közzétette Schweitzer József. Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1944.

A vasi zsidók emlékére a mártírhalált szenvedett Vasmegyei zsidóságnak. Szerkesztő: Löwinger Ábrahám Albert. Jeruzsálem, Tel Aviv Jaffa, 1974.

Zsidó emlékhelyek a Nyugat-Pannon Eurégióban. Szerk. Balázs Edit. Szombathely, Magyar-Izraeli Baráti Társaság, 2008.

Zsidó lexikon. Szerk.: Újvári Péter. Budapest, Pallas, 1929.

Jakab Attila:

A gettósítás Magyarországon 1944-ben és a szombathelyi gettó a korabeli sajtóban

*Dr. Jakab Attila történész
Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény*

1944. március 19-én a náci Németország hadserege „megszállta” Magyarországot.¹ Ez a „megszállás” azonban az ország politikai, gazdasági és társadalmi életében semmiféle fennakadást nem okozott; az élet ment tovább a maga megszokott medrében.

„Tasnádi Nagy András, a képviselőház elnöke Kossuth Lajos halálának ötvenedik évfordulója alkalmából hétfőn délután [vagyis március 20-án, miközben a Wehrmacht masírozott be az országba] egy órakor a képviselőház számos tagja kíséretében megjelent az országház előtti Kossuth-szobornál, amelynek talapzatára elhelyezte a képviselőház koszoruját, majd kiment a Fiumei-úti temetőbe és Kossuth Lajos sírjánál is koszorút helyezett el.”²

Az addigra a magyar társadalom peremére szorított és jogfosztott³ hazai zsidóság számára azonban minden gyökeresen megváltozott: kezdetét vette a fizikai megsemmisítés előkészítése. Első lépésként megszületett az 1944. március 31-én kiadott 1240/1944. M.E. rendelet „a zsidók megkülönböztető jelzéséről”, amely kimondta, hogy:

„1. §. (1) A jelen rendelet hatálybalépésétől kezdődően minden hatodik életévét betöltött zsidó személy – nemre való tekintet nélkül – köteles házon kívül felső ruhadarabjának bal mellrészén, jól láthatóan, 10x10 cm átmérőjű szövet-, selyem-, vagy bársonyanyagból készült, kanárisárga színű, hatágú csillagot viselni.

(2) Az előbbi bekezdésben említett megkülönböztető jelei könnyen el nem távolítható módon kell a ruhára – varrással – ráerősíteni.

2. §. Annak a megállapításában, hogy a jelen rendelet alkalmazása szempontjából ki a nemzsidó és ki a zsidó, az 1941:XV. tc. 9. és 16. §-ának rendelkezései az irányadók azzal, hogy nemzsidó az olyan személy is, aki származására és vallására nézve az említett 9. § utolsó bekezdésében foglalt meghatározásnak megfelel, feltéve hogy nem kötött, illetőleg mindaddig, amíg nem köt házasságot zsidóval, vagy olyan nemzsidóval, akinek egy vagy két nagyszülője az izraelita hitfelekezet tagjaként született.”⁴

¹ Lásd Rubicon, 2024. 5–6.sz. (Megszállás 1944).

² Az országgyűlés két Házának elnökei megkoszorúzták Kossuth Lajos szobrát és sírját. In: Nemzeti Újság, 1944. március 21. 3.

³ Lásd JAKAB Attila: „Az ország békéjét és nyugalomát és biztonságát szolgálja” A magyarországi egyházi sajtó a zsidótörvények idején (1938–1942), Bp., Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, Budapest, 2021.

⁴ Rendeletek tára 1944. 263.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1944/?pg=262&layout=s&query=1240 (Utolsó letöltés: 2024.10.07).

1944. április 4-én jelent meg az 1.450/1944 M.E. rendelet „a zsidók megkülönböztető jelzéséről szóló 1.240/1944. M. E. számú rendelet 3. §-ának kiegészítéséről” amely a megkülönböztető jelzés viselése alól felmentettek kategóriáit határozta meg. Mindenképpen figyelemre érdemes az 1. § (1) bekezdés 4. pontja, amely gyakorlatilag a vegyes házasságban élők szinte felfoghatatlan családi tragédiáját alapozta meg. Eszerint a korábbi rendelkezés nem terjedt ki a „nemzsidó személynek vele együttélő, keresztény vallásfelekezethez tartozó házastársára, továbbá nemzsidó személynek keresztény vallásfelekezethez tartozó özvegyére”; viszonyt „amennyiben a házasságból gyermek” született úgy a „kivételezés mindkét esetben csak akkor áll[t] fenn, ha a gyermek nemzsidó” volt!⁵

Jaross Andor 1944. április 4-én kelt – és a csendőrség *Nyomozati Értesítő*-jében április 5-én közzétett – 6136/1944. VII. res. rendelete „április 8-i határidővel írta elő a zsidók összeírását”.
A belügyminiszter

„a polgármestereket és a községi elöljáróságokat arra utasította, hogy a helybéli zsidó »szervezetekkel« állítassanak össze »az összes zsidó személyekről és családtagjaikról« négy példányban egy névjegyzéket, amelynek tartalmaznia kell az összeírt személyek lakhelyét és anyjának a nevét. A rendelet az összeírás célját nem határozta meg, miként azt sem, hogy kik azok a személyek, akik zsidónak tekintendők. A rendelet alapján a névjegyzék egyik példányát a rendőrhatóságnak (azaz a városokban az államrendőrség kapitányságának, a járásokban a járási főszolgabírónak), a másikat az illetékes csendőrpáncsnokságnak, a harmadikat a belügyminiszternek továbbították, míg a negyedik helyben maradt, az elöljáróság vagy a polgármesteri hivatal irattárában.”⁶

Ami magát a gettósítást illeti, azt Bakó László belügyi államtitkár 1944. április 7-i 6136/1944 B. M. VII számú bizalmas rendelete határozta meg, amelyet különböző csatornákon keresztül (távirat, telefon, futár) juttattak el az illetékesekhez. Ez világosan és egyértelműen kimondta, hogy

„a m. kir. kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól. A tisztogatást területrészenként rendelem el, melynek eredményeként a zsidóságot nemre és korra való tekintet nélkül a kijelölt gyűjtőtáborokba kell szállítani. Városokban és nagyobb községekben később a zsidóság egy része a rendészeti hatóságok által kijelölt zsidó épületekben, illetőleg gettóknak nyer elhelyezést.

⁵ *Rendeletek tára 1944.* 392–393.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1944/?pg=391&layout=s&query=1%2C450. (Utolsó letöltés: 2024.10.07).

⁶ *Jaross-listák.* In: *Múlt-kor. Történelmi magazin*, 2004. <https://m.mult-kor.hu/cikk.php?id=849> (Utolsó letöltés: 2024.10.07); GECSÉNYI Lajos: *A „Jaross-listák” nyomában.* In: *História*, 2004. 26. évf. 2–3.sz. 14–20; VARGA László: *A „Jaross-listák”. Történelmi áttekintés.* In: *Tanulmányok a Holokausztról IV.* Szerk. BRAHAM, Randolph L. Bp., Presscon, 2006. 141–161. A névlistákat illetően lásd <https://archives.milev.hu/index.php/vi-csendorkerulet-nevlistak;isad>; <https://jewish-bekescsaba.com/hu/jewish-census/> (Utolsó letöltés: 2024.10.07). A szombathelyi zsidók névjegyzékét illetően lásd MAYER László (összeállította): *Források a szombathelyi gettó történetéhez.* Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 1994. 57–320. Körmenyi zsidók névjegyzéke uo., 325–338.

Kivételt képeznek a hadifontosságú üzemekben, bányáknál és nagyobb vállalatoknál, földbirtokoknál alkalmazott azon szakképzett zsidók, akiknek azonnali felváltása az üzem termelését megakadályozná. A nem hadifontosságú üzemeknél, bányáknál és vállalatoknál azonban a felváltást azonnal végre kell hajtani... (...)

A zsidók összeszedését a területileg illetékes rendőrség és m. kir. csendőrség végzi.

Szükség esetén a csendőrség városokban a m. kir. rendőrségnek karhatalmi segítséget nyújt. A német biztonsági rendőrség tanácsadó szervként a helyszínre ki fog szállni, akikkel a zavartalan együttműködésre különös súlyt kell helyezni.

A vármegyei törvényhatóságok a zsidóság számarányához viszonyítva a megfelelő helyen és számban azonnal létesítsenek gyűjtőtáborokat. Azok helyét a közbiztonsági államtitkárnak jelentsék be. (...)

A zsidók összegyűjtésével és elszállításával egyidejűleg a helyi hatóságok bizottságokat jelöljenek ki, amelyek a zsidók lakásait és üzleteit az eljáró rendőri és csendőri közegekkel együtt lezárják, és külön-külön azonnal lepecsételik. A kulcsokat a zsidó nevével és pontos lakcímével ellátott és lepecsételt borítékban az eljáró közegek a gyűjtőtábor parancsnokságának adják át. (...)

Az elszállítás fogolyként vonaton, szükség esetén városi, illetve községi előljáróságok által kirendelt előfogatokon történjék. Az elszállítandó zsidók csak a rajtuk lévő ruházatot, legfeljebb két váltás fehérneműt és fejenként legalább 14 napi élelmet, továbbá legfeljebb 50 kg-os poggyászt, amelyben az ágyneműk, takarók, matracok súlya is benne foglaltatnak, vihetnek magukkal. Pénzt, ékszereket, arany- és más értéktárgyakat nem. A zsidók összeszedését az alábbi sorrendben kell foganatosítani: kassai, marosvásárhelyi, kolozsvári, miskolci, debreceni, szegedi, pécsi, szombathelyi, székesfehérvári és budapesti csendőrkerületek, illetve ezek területén fekvő rendőrhatóságok felügyeleti területe, legvégül Budapest székesfőváros.

Az illetékes csendőrkerületi parancsnokságok és rendőrség rendelkezésére állnak az összes karhatalmi századok és a nekik alárendelt tanalakulatok. Karhatalmak igénylésénél legyenek figyelemmel arra, hogy a kerület határának lezárása addig kell tartson, amíg a zsidók összeszedése a szomszéd kerületekben is megtörténik. Az összeszedésre vonatkozólag a csendőrkerületi parancsnokságok és rendőrhatóságok lépjenek egymással szoros érintkezésbe, hogy a tisztogatási akció együtt, egy időben és közösen történjen. (...)

Felhívom a hatóságok figyelmét arra is, hogy az idegen államok területéről idemenekült összes zsidók, kivétel nélkül, a kommunistákkal egyenlő elbánás alá esnek, tehát kivétel nélkül gyűjtőtáborban helyezendők el. (...)

Jelen rendeletem szigorúan bizalmasan kezelendő, és a hatóságok, illetőleg parancsnokságok vezetői felelősek azért, hogy erről senki a tisztogatási akció megkezdése előtt tudomást ne szerezzen.”⁷

1944. április 28-án, mintegy a gettósítás elrendelésének folyamányaként jelent meg a Sztójay Döme miniszterelnök által jegyzett 1.610/1944 M. E. rendelet „a zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról”, amely kimondta, hogy a zsidók lakásai kiigényelhetőek, lakhatásra, illetve „közhivatalok és közérdekű intézmények elhelyezése céljából”, mivel a zsidók „átköltözésre kötelezettek” (8. §. (2) bekezdés) a számukra kijelölt város- és községrészbe (10. §). Ebből azonban az is egyértelműen kiviláglott, hogy a magyar hatóságok egyáltalán nem számoltak azzal, hogy a gettósításra ítélt zsidók valaha is visszatérnek eredeti lakhelyükre, a jogos tulajdonukba. Teljesen világos, hogy ekkor már pontosan tudták, hogy záros határidőn belül deportálják őket; vagyis „zsidótlanítják” az országot.

Sztójay Döme miniszterelnök úgy fogalmazott, hogy a „rendelet rendelkezéseit nem kell alkalmazni arra a zsidóra, aki az 1.240/1944. M. E. számú rendeletben (Rt, 1914. 263. o.) meghatározott megkülönböztető jelzés viselésére nem köteles”. (14. §)⁸

A rendelet szerint a 6 év alatti zsidó gyermekeket tehát nem kellett volna gettósítani, mivel rájuk nem vonatkozott a sárga csillag viselésének kötelezettsége (1240/1944. M.E. rendelet 1. §. (1) bekezdés). A magyar hatóságok azonban a saját rendeletüket sem tartották be!

Endre László, belügyi államtitkár május 10-én táviratban utasította az illetékes hatóságokat, hogy „mindazon városokban és községekben, ahol a zsidóknak gettókba való tömörítése valamilyen ok miatt akadálytalanul nem hajtható végre, azzal a Belügyminisztériumból kiküldött tanácsadók megérkezéséig várni kell”.⁹

Mivel „Kárpátalját és az erdélyi határvidéket hadműveleti területté nyilvánították”,¹⁰ és ezért április 1-től különleges közigazgatási szabályok léptek életbe, Északkelet-Magyarországon és Kárpátalján már 1944. április 16-án megkezdődött az első gettók felállítása. Májusban – Budapest kivételével – ez az egész országot érintette, majd 1944. május 14. és július 9. között – csendőrkerületenként megszervezve és zónákra felosztva – sor került a teljes vidéki zsidóság deportálására.¹¹ Ez több mint 437 ezer embert érintett, köztük több tízezer fajilag zsidónak minősített keresztényt, akik érdekében az egyházak gyakorlatilag nem tettek semmit.¹² Akkor miért is tettek volna bármit is az izraelita felekezetükért?!

⁷ BENOSCHFSKY Ilona – KARSAI Elek (szerk.): *Vádirat a nácizmus ellen*. I. Bp., A Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete Kiadása, 1958. 124–127.

⁸ *Rendeletek tára 1944.* 475–479. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1944/?pg=477&layout=s (Utolsó letöltés: 2021.10.07).

⁹ Lásd Csongrád Megyei Levéltár – Hódmezővásárhely, hódmezővásárhelyi polgármesteri iratok, 121/1944. eln. Lásd még Molnár 1995: 110–111. Idézi FROJIMOVICS Kinga: *Gettósítás a vidéki Magyarországon 1944-ben*. In: *Hurbán* 2. évf. 2.sz.

¹⁰ *Nemzeti Ujság*, 1944. április 15, 7.

¹¹ Lásd BRAHAM, Randolph L.: *A népiertás politikája. A Holocaust Magyarországon*. 3. bővített és átdolgozott kiadás. Budapest, Park, 2015.

¹² Lásd JAKAB Attila: *Fajilag zsidónak minősített keresztények és gettósítás 1944-ben*. In: *Hurbán. Együttélés, összeomlás, újrakezdés*, 2024. 2. évf. 2.sz.

Miért történt mindez? A *Dunántúl* pécsi napilap szerint azért „hogy erősebb, szebb, tisztultabb legyen a magyar élet. Ez az élet pedig ma nem más, mint egyetlen roppant erőfeszítés a győzelmes jövőért. Ez a jövő a mienk lesz és soha többé nem az övék”, vagyis nem a zsidóké – írta a lap –, akik a liberalizmus és az emberi szabadság helytelen értelmezése következtében mihelyt a gettóból „kivülre, a nagy keresztény közösségbe kerültek, máris megindult a földalatti vakondok munka, hogy egyre újabb és újabb alagutját vájják a keresztény társadalom, a nemzeti élet alapjai megbomlasztásához. Azután, ahogy egyre inkább a felszínre merészkedtek, gondoskodtak róla, hogy megváltoztassák a világ róluk való felfogását. A sajtó, az irodalom, a művészet, a szabadkőműves páholyok, Galilei körök, a szabadgondolkodók klubja és még egy sereg nyíltan, vagy titokban rágcsáló, züllesztő, bomlasztó, lélek- és szellemgyilkoló fellegvár a többi mind maradék nélkül elvégezte a számukra. Nem kellett hozzá több alig egy évszázadnál és már övék volt a földvagyon nagy része, övék a kereskedelem, a gazdasági élet irányítása és a sajtóban, művészetben, irodalomban, a szellemi élet majd minden vonalán úgy táncolt mindenki, hogy ők füttyültek. Ilyen félelmetes arzenállal nem csoda, hogy ami pénz, vagyon, jólét, habzsoló élnivagyás, prepotensség, nagy hang, az minden, de minden az övék volt. Először a falvakban, majd a városokban, végül az ország szívében, a fővárosban is maradék nélkül végrehajtották ezt a totális honfoglalást. Már ott tartottak, hogy miután a nemzet életenergiáit kiszívták, magának a nemzetnek a sorsát is irányítani merészelték.”¹³ A cikkíró szerint tehát a gettósítás tulajdonképpen nem volt más, mint védekezés a magyarság részéről!

1944. május közepén a Zagyvarékás község díszpolgárává választott Baky László belügyi államtitkár a díszpolgári oklevél átvételekor kijelentette, hogy a „magyar élet” kialakulása érdekében

*„meg kell tisztítani a magyar népet a zsidóságtól. A zsidóság elkülönítése részben már megtörtént, részben folyamatban van. Végeredményben az országból minden zsidót ki fogunk telepíteni, nem marad itt közülük hírmondó sem. A Tiszántúl keleti részén eddig 320.000 zsidót szállítottunk gyűjtőtáborokba. Állíthatom, hogy a magyar nép élete szempontjából ez olyan jelentős esemény, amilyenre évszázadok óta nem volt példa.”*¹⁴

Szombathely (mint a III. csendőrkerület) az V. deportálási zónába tartozott. Frojimovics Kinga szerint ebben a

„városban a gettósítás sok szempontból tipikusnak tekinthető módon zajlott. Az ország német megszállását követően a városba bevonuló németek utasítására napokon belül létrehozták a Zsidó Tanácsot, melynek élére Vályi Manó került, aki első világháborús érdemei miatt ún. mentesített zsidó volt.¹⁵ Heinz von Arndt SS-tiszt, az Eichmann Sonderkommando helyi vezetője Vályival nem volt hajlandó tárgyalni, ezért új elnököt jelölt ki, dr. Wesel Imre ügyvéd személyében. Őt azonban hamarosan április 24-én, letartóztatták, mivel a Zsidó Tanács megtagadta a folyamatosan áramló német igénylisták további teljesítését. Von Arndt ezért április 25-én átszervezte a Zsidó

¹³ A gettó. In: *Dunántúl*, 1944. május 11. 1.

¹⁴ Baki László nyilatkozik a zsidókérdésről. In: *Nyírvidék* 1944. május 17. 1.

¹⁵ Lásd VESZPRÉMY László Bernát: *Kik vezették a vidéki zsidó tanácsokat?* In: *Múlt és Jövő* 2021. 32. évf. 1.sz. 113.

Tanácsot, elnökévé Zalán Ferencet nevezte ki, akinek már a németek munkaerővel kapcsolatos követeléseit is teljesítenie kellett.

Dr. Tulok József alispán 1944. május 6-án adta ki Vas megye gettósítási rendeletét (7431/1944. sz. rendelet), melyben kijelölte azokat a településeket, ahol gettókat kellett létrehozni, valamint május 12-ben állapította meg a beköltözés végső dátumát. Az alispán utasítására a szombathelyi gettó helyét dr. Mészáros Hugó polgármester jelölte ki május 8-án. A belvárosban, a zsinagógák körül létrehozott gettóba május 9-12 között költöztek be a szombathelyi és a környékbeli zsidók. A városból 926 zsidó család (2615 fő), a szomszédos településekről pedig még további 16 család (103 fő) volt kénytelen beköltözni a gettóba.”¹⁶

Frojimovics Kinga megállapítása, hogy Nyíregyházával ellentétben, ahol a zsidókat embertelen körülmények közé kényszerítették, a szombathelyi közigazgatás irányítói, „a kirívó kegyetlenkedést kerülve pontosan végrehajtották a rendeleteket és városukat néhány hét leforgása alatt »zsidómentessé« tették”.¹⁷

Vajon hogyan zajlott a társadalomból való kirekesztés, a gettósítás és a deportálás, mit tudott mindarról a lakosság, ami zsidó honfitársaikkal történik? Milyen tudósítások jelentek meg a korabeli sajtóban?

1944. április 15-én a *Dunántúli Néplap* „Szombatzsinór mögé a zsidókkal?” című írása már a zsidók gettósítását követelte.¹⁸ Április 22-én tényként közölte, hogy „Járási székhelyekre telepítik a zsidóságot”.¹⁹

A szombathelyi hatóságok minden bizonnyal mindennemű együttérzést a zsidók irányába igyekeztek csírájában elfojtani. Erre enged következtetni a kassai *Felvidéki Ujság* 1944. április végén közölt híradása, miszerint

„A rendőrkapitányságra előállították Horváth Anna 21 éves kiszolgálónőt, aki ellen azt a vádat emelték, hogy világos nappal, a szombathelyi utcákon tüntetően karonfogva sétált egy sárga csillag viselésére kötelezett idős asszonnyal. A rendőrségen a leány sem tagadta, hogy valóban karonfogva sétált az öreg zsidóasszonnyal. A rendőrség internálási eljárást indított a leány ellen, akivel szemben ki is mondták az internálást.”²⁰

1944. május elején a zsidó üzleteket már bezárták, és leltároztak, illetve a zsidók mozgási szabadságát korlátozták.²¹ Ennek során „meglepő leletek pattantak ki”, írta a *Függetlenség*.

¹⁶FROJIMOVICS Kinga: i. m.

¹⁷Uo.

¹⁸MAYER László: i. m., 11–12.

¹⁹Uo., 12–13.

²⁰*Internáltak Szombathelyen egy keresztény leányt, mert sárga csillagos nővel sétált karonfogva az utcán. I: Felvidéki Ujság 1944. április 29. 6.*

²¹MAYER László: i. m., 14.

Miközben a zsidók „állandóan áruhiány miatt jajongtak, most mégis 101 mázsa héjas és két mázsa tisztított dióbelet találtak, a másik raktárban meg 555 férfi télikabát várta eltitkolva a zugban való kiárusítást”. Ugyanakkor „a szombathelyi rendőrség elrendelte, hogy csillagos zsidó nem járhat moziba, labdarugómérkőzésre és általában nyilvános szórakozóhelyre”.²²

A városházán ekkor

*„már kidolgozták azt a tervet, aminek alapján a Dávid-csillagot viselő zsidókat gettószerűen helyezik el. A város vezetőségének elgondolása szerint a 4000 zsidó jelentős részét a Thököly Imre-utcában helyezik el. Ez az utca eddig is majdnem tiszta zsidó utca volt és a város ezt találja a legalkalmasabbnak az egyik gettó kijelölésére. A szórványosan lakó zsidókat, beleértve a Kőszegi-utcaiakat, is, a vasuton túli, vagy a Perinten túli városrészben helyezik el és itt alakulna meg a második szombathelyi gettó. A szombathelyi városházán az áttelepítés tervével már elkészültek és csak a vármegye alispánjának a döntését várják a végrehajtáshoz.”*²³

*A szombathelyi Légoltalmi Liga a város légoltalmi parancsnokságának rendeletére most adta ki azt a rendelkezést, hogy mindazokban a házakban, ahol a zsidók szórványosan élnek vegyesen keresztényekkel, nem lehetnek a jövőben házi légoltalmi őrségparancsnokok. A zsidók ilyenirányú megbízását a napokban megvonják és a jövőben a zsidók csak a gettóban lehetnek légoltalmi őrségparancsnokok.”*²⁴

A gettó kijelölését követően a *Függetlenség* tájékoztatta olvasóit, hogy

*„Szombathelyen kijelölték a gettó területét, melynek kijáróit három méter magas kerítéssel kell elválasztani a város többi részétől. A gettónak a fő útvonalakra néző ablakait a zsidóknak elsötétítő berendezéssel kell ellátni és azokon nem nézhetnek ki. A kapukat állandóan zárva kell tartani. A gettó területén belül a kikeresztelt zsidóknak külön épületet kell kijelölni. Az átköltözésnek és a teljes elkülönülésnek május 12-éig be kell fejeződnie. A zsidó orvosok egyelőre megtarthatják a városban levő rendelőiket és lakásukat. (...) A zsidók részére kijelölt városrészből kitelepített keresztény családok a zsidók által elhagyott otthonokban nyerne elhelyezést.”*²⁵

1944. május 15-én a *Dunántúli Hétfő* arról tájékoztatta olvasóit, hogy „Eltűnt a sárgacsillag a szombathelyi utcákról”. A cikkíró szerint „a zsidók elkülönítésével a cél éppen az volt, hogy a zsidókat elválasszák a keresztény lakosságtól, az érintkezést lehetetlenné tegyék velük”.²⁶

A gettósítással párhuzamosan zajlott a zsidó földtulajdonok szétosztása is. Az alispán jelentése szerint „a vármegyében 206 öt holdon aluli zsidó ingatlanok közül 93 ingatlant már keresztény kisemberek kezére juttattak, míg 63 zsidó ingatlan árverés alatt áll, 16 pedig jelenleg van juttatás alatt”.²⁷

²² *Függetlenség*, 1944. május 6. 6.

²³ Ez a döntés május 6-án megszületett. Lásd MAYER László: i. m., 15–17.

²⁴ *Szombathelyen két gettóban helyezik el a zsidókat*. In: *Magyarország*, 1944. május 6. 8.

²⁵ *A vidéki zsidók elkülönítése*. In: *Függetlenség*, 1944. május 11. 6.

²⁶ Lásd MAYER László: i. m., 31–32.

²⁷ *Vármegyében eddig 93 ötholdon aluli zsidó ingatlan került keresztény tulajdonba*. In: *Uj Nemzedék*, 1944. május 15. 8.

Az *Esti Ujság* 1944. május 20-án arról számolt be, hogy egy „rejtélyes autós” férfi megszóktette a dúsgazdag néhai Rosenstingi régiségkereskedő két lányát – Elzát és Vilmát –, akiket még nem tudtak a gettóban elhelyezni. Mindez olyan gyorsan történt,

„hogy a házbelieknek sem volt idejük rendőrt hívni. Mire a rendőr megérkezett, a két nő az autóval elrobogott. A rendőrség a rejtélyes szöktetés ügyében széleskörű nyomozást indított nemcsak annak kiderítésére, hogy hova szöktette az ismeretlen autós férfi a két idősebb zsidó nőt, hanem annak a megállapítására is, ki volt az ismeretlen férfi, aki ezt a szöktetést végrehajtotta. (...) A szombathelyi kapitányság az ügyben egyébként országos körözést is adott ki.”²⁸

Ez a szöktetés annyira rendkívülinek bizonyult, hogy május 17-én a *Zalai Magyar Élet*,²⁹ illetve a *Vasvármegye*,³⁰ 23-án pedig a *Pesti Hirlap* is lehozta a hírt.³¹

A két hölgy és titokzatos szöktetőjük egészen biztosan tudhatott valamit arról, hogy mi várhat rájuk. A szökésük időszakában – május 17-én – haladt át Szombathelyen az a deportáló vonat, amely a nagykanizsai zsidók második csoportját (1217 fő) szállította Auschwitzba.³² Ezzel kapcsolatban a *Zalai Magyar Élet* beszámolt három nagykanizsai idős zsidó asszony haláláról:

„A szombathelyi vasútállomáson keresztülszállított nagykanizsai zsidók közül három asszony meghalt az állomáson. Mind a három a legmagasabb kort érte el, mert közülök a legöregebb 104, a legfiatalabb pedig 90 éves volt. Halálukat tüdőgyulladás, szívbaj, illetve végelgyengülés okozta.”³³

Az 1944. május 16-án meghozott gettórendelet³⁴ értelmében Szombathelyen a zsidók nem utazhattak többé villamoson.³⁵

A gettósítás nem akasztotta meg a folyamatban levő bírósági ügyeket. Így 1944. június elején a szombathelyi törvényszék olyan „zsidó árdrágító” láncolóra szabott ki börtönbüntetést, akiknek az ügye 1943 végén kezdődött. Az *Esti Ujság* tudósítása szerint

„Jakubovics József 58 éves szombathelyi zsidó gyümölcskereskedő árdrágító társaságot szervezett és a társaság tagjaival hatalmas textil-láncolást folytat. A cel[d]dömölki járásban és Szombathelyen összevásárolták a textiltanúkat, egyideig azokat rejtegették, majd mikor kedvező alkalom kínálkozott, Zala és Somogy megyékben háromszoros-négyszeres felárral adták tovább. Többi között egy-egy méter békebeli ágynemű

²⁸ *Rejtélyes autós zsidószöktetés Szombathelyen. In: Esti Ujság, 1944. május 20. 7.*

²⁹ „Szombathelyen rejtélyes körülmények között vasárnap késő délután egy áramvonalas nagyobb magángépkocsin megszóktettek két gazdag zsidó nőt, Rosenstingl Elza és Vilma, volt szombathelyi régiségkereskedő leányait.” *Zalai Magyar Élet, 1944. május 17. 3.*

³⁰ Lásd MAYER László: i. m., 30–31.

³¹ *Gépkocsin megszóktettek Szombathelyről két sárgacsillagos nőt. In: Pesti Hirlap, 1944. május 23. 4.*

³² <https://kanizsamedia.haz.hu/hir/202006/a-nagykanizsai-zsidóság-tortenete-1920-1944-es-beszeld-el-fiadnak> (Utolsó letöltés: 2021.10.07).

³³ *Három nagykanizsai asszony halála a szombathelyi állomáson. Zalai Magyar Élet, 1944. május 22. 4.*

³⁴ Lásd MAYER László: i. m., 33–35.

³⁵ *Zsidók nem látogathatnak korlátlanul vendéglőket és nyilvános szórakozóhelyeket. In: Esti Ujság, 1944. május 20. 7.* A szombathelyi zsidókat érintő korlátozó intézkedések híre 1944. november 14-én jelent meg a *Délamerikai Magyarság* lapban (*Ismeretlen újabb részletek a magyarországi zsidók üldözéséről*, 4).

vászonért, aminek 13 pengő volt a hatóságilag megállapított ára, méterenként 35–40 pengőt fiztettek.

A láncolók legnagyobb része zsidó volt, akik más foglalkozást nem is folytattak, csak árdrágítással és láncolással foglalkoztak.

A főtárgyaláson négy vádlott kivételével, akik tagadták bűnösségüket, a többiek beismerték a láncolást és ehhez képest a bíróság meg is állapította velük szemben úgy az árrelrejtés, mint az árdrágítás büntetését és vétségét. Jakubovits József szombathelyi zsidó gyümölcskereskedőt 8 hónapi börtönre és 5 évi politikai és jogvesztésre, Kohn Ede volt szombathelyi zsidó magántisztviselőt 6 hónapi börtönre, 2000 pengő mellékbüntetésre és 1000 pengő vagyoni elégtételadásra, Kohn Edéné szombathelyi zsidóasszonyt 1 hónapi fogházra és 500 pengő mellékbüntetésre, Hercz Adolfné pápai zsidóasszonyt 1 hónapi fogházra, Porgesz Józsefné szombathelyi zsidóasszonyt 3 heti, Neustadt Jenő celldömölki zsidó rőfőskereskedőt 10 napi fogházbüntetésre, Deutsch György szombathelyi zsidó gyárimunkást, Kiricsi Mária szombathelyi gyárimunkásnőt fejenként 100–100, Kacburg Salamonné szombathelyi zsidóasszonyt 200 és Tóth Ferenc szombathelyi ószerest 150 pengő pénzbüntetésre ítélték.³⁶

A törvényszéki ítéletről való tájékoztatás mellett az *Esti Ujság* tudósításának arra is volt gondja, hogy jelezze az olvasói felé, hogy a szombathelyi

„zsidók gettóba kerülésével egyszeribe megszűnt a város lakásgondja. Szombathelyen a zsidók kiűritettek 780 lakást összesen 1950 lakószobával, amivel szemben a gettóból mindössze 165 keresztény családnak kellett volt lakásából kiköltözni. A gettó felállításával a szombathelyi lakáshivatal 560 lakást utalt ki eddig, több lakás kiutalása még folyamatban van. Egykét héten belül ez is megtörténik és vele egyszerre teljesen megszűnt a szombathelyi lakáshiány.”³⁷

A gettóba kényszerített szombathelyi zsidóknak nem volt nyugalmuk a hatóságoktól. Nem sokkal a kényszerű beköltözés után, május 22-én, részben bizalmas feljelentések alapján

„A közellátási ellenőrök nagyobbzsabásu razziát tartottak a szombathelyi gettóban. Még nagyon sok zsidó család ágyban volt, amikor az ellenőrök egy-egy rendőr kíséretében lakásról-lakásra járva elvégezték a házkutatást. Több métermázsa élelmiszert, rejtett textilanyag és számos aranytárgy került elő. Volt olyan lakás, ahol közel egy mázsa zsírt tartogattak.”³⁸

³⁶ Zsidó árdrágító láncolókat ítélt börtönre a szombathelyi törvényszék. In: *Esti Ujság*, 1944. június 5. 7. Kacburg Salamonné kivételével a többi szombathelyi zsidó személy szerepel a névjegyzékben.

³⁷ Uo. Lásd még *Szombathelyen a zsidók kitelepítésével 780 lakás üresedett meg*, In: *Uj Nemzedék*, 1944. június 6. 4; MAYER László: i. m., 50–52.

³⁸ A közellátási ellenőrök nagyobbzsabásu razziát tartottak a szombathelyi gettóban. In: *Zalai Magyar Élet*, 1944. május 23. 1. Hacker Iván a visszaemlékezésében ezt a razziát nem részletezi, azt viszont megtudjuk, hogy a nagykanizsai deportáló vonatról az orvosokat, állatorvosokat, mérnököket és gyógyszerészeket Szombathelyen visszatartották. Lásd HACKER Iván: *Auschwitz előtti napok*. In: *Baljós a menny felettem*. Szerk. BALÁZS Edit – KATONA Attila. Szombathely, Berzsenyi Dániel Főiskola Történelem Tanszéke – Magyar Izraeli Baráti Társaság, 2001. 77–79.

A valóságban azonban a hatóságok mindent vittek – mondhatni válogatás nélkül, mint például Popper Jenőné vérszegény, beteges fia 3 doboz Ovomaltinját!³⁹

A razziaról a *Dunántúli Hétfő* június 5-én számolt be.⁴⁰ Két héttel később a *Függetlenség* is írt róla. Tudósítása szerint Szombathely javadalmi ellenőrei és a rendőrség váratlan ellenőrzést tartott a gettóban, aminek eredményeképpen rengeteg elrejtett élelmiszer „és más egyéb érték került elő”. Előkerült például 14 métermázsas sertés és libaszír, „amikor jegynélkül Szombathely keresztény társadalma egy deka zsírt sem tud[ott] szerezni”. Hasonlóképpen 160 kg füstölt szalonna, hús és sonka, 10 métermázsas fejadagon felüli liszt, 5 métermázsas kukorica, 483 méter szövet, 2900 méter vászon, 434 méter selyem, 250 méter karton, 12 öltözet ruhára való bélésáru, 8 kg orosz tea, 12 kg nyers szemeskávét, 2500 pengő értékű dohányáru, megszámlálhatatlan öngyújtó, két métermázsas pipereszappan, 143 pár harisnya, 250 orsó cérna és rengeteg más holmi. Mindez azt volt hivatott érzékeltetni, hogy a zsidók még a gettóban is dőzsölnek, miközben a keresztény magyar társadalom nélkülözik. Azt azonban a sajtóhíradás nem közölte, hogy ekkor már mintegy 3000 ember zsúfolódott össze a gettóban. Ez azt is jelentette, hogy a 160 kg lefoglalt füstölt áru fejenként kevesebb, mint 60 grammot jelentett.

„Egy zsidónál 10.000 pengőt találtak, amit nem jelentett be, egy lakás előszobájában pedig »gazdátlan« perzsaszőnyeget és 30-40 pár ezüst evőeszközt találtak. Másik helyen női gumi sárcipőben 30 darab ezüst kést, kanalat és villát fedeztek fel, egy volt óras és ékszerész pedig 5 darab aranyórát és 24 értékes ébresztő órát rejtgetett.

A rendőrségen megállapították, hogy még mindig akadnak keresztények, akik láncolnak a gettóba és visszaélnék a lehetőségekkel. Előfordult, hogy egyesek 2-3 pengős cigarettadohány csomagját 50–60 pengőért csempészték be, a zsidók pedig boldogan fizették meg ezt az árat is. Most a rendőrség rendelkezése szerint kereszténynek is csak külön rendőrhatalommal közelíthetik meg a gettót [sic].”⁴¹

Vélelmezhető, hogy a *Függetlenség* a szombathelyi Javadalmi Hivatal június 14-i akciójáról⁴² szerezhetett tudomást, de mivel arról nem rendelkezett konkrét információval, így a tudósítását a *Dunántúli Hétfő* június 5-i beszámolójára alapozta, amelyet kivonatolt.

A sajtóból az is kiderül, hogy egyes zsidó személyek milyen egyéni stratégiákkal igyekeztek kibújni a kirekesztő és életüket veszélyeztető rendelkezések hatálya alól. Schwarzwald Ede pécsi festő például a Szombathelyen elhunyt bátyja irataival igyekezett megmenekülni, pedig vélelmezhetően sokkal előnyösebb lett volna számára, ha engedi, hogy kiutasítsák Romániába.

„A pécsi rendőrség még a gettó felállítása előtt razziát tartott a pécsi uccákon. A járókelők között igazoltatták Schwarzwald Ede pécsi festőművészt is. Schwarzwald a nemrégiben Szombathelyen elhalt bátyja elsikkasztott irataival akarta magát igazolni. Mint most a pécsi törvényszéken kiderült, a kiutasítás elől akart a halott neve mögé bújni. Ő ugyanis mint román állampolgár nem maradhatott volna az országban. A zsidó festő

³⁹Lásd MAYER László: i. m., 49–50.

⁴⁰Uo., 35–38.

⁴¹Tizennégy mázsa zsír került elő a szombathelyi gettóból. In: *Függetlenség*, 1944. június 20. 6.

⁴²Lásd MAYER László: i. m., 38–44. Hasonlóképpen HACKER Iván: i. m., 85–86.

*bátyja személyi lapját, vásárlási könyvét és letelepedési engedélyét hordta magánál. Schwarzwald Edét nem jogerősen 8 hónapi börtönre ítélték.*⁴³

A szombathelyi gettóból megszökött Spillmann Sándor⁴⁴ mészáros hamis papírokkal igyekezett Győrben megbújni – sajnos sikertelenül. Miért? Mert, ahogy az az *Uj Magyarság* híradásából kiderül, „erősen zsidó” külseje miatt felhívták rá a győri rendőrség figyelmét.⁴⁵ Ez azt is bizonyítja, hogy a keresztény magyar lakosság éberren figyelt a rejtőzködni próbáló zsidó honfitársaira!

*„Az egyik győri gyárban napszámosmunkára vétette fel magát egy magát Simon Sándornak mondó ember. Gyanúsnak találták s a győri rendőrség a nyomozás során megállapította, hogy az illető Spillmann Sándor 49 éves szombathelyi zsidó mészárossal azonos, Spillmann különböző bűncselekmények miatt körözték s a szombathelyi gettóból szökött meg. Győrött hamis iratokkal, mint keresztény bujkált. Letartóztatták és Szombathelyre szállították.*⁴⁶

A szombathelyi zsidók deportálása 1944. július 4-én és 6-án zajlott. Mintegy 3000 embert, köztük 613 gyermeket szállítottak Auschwitzba. Július 9-én a Vasvármegye tájékoztatta olvasóit, hogy „Elvitték a sárgacsillagos zsidókat Szombathelyről. A gettóban 2 millió 720.000 pengő értéket találtak”.⁴⁷ Június 30-án pedig a következőket írta a keresztény politikai napilap:

*„A gettóélet nem tartott sokáig, nem egészen kéthónapi helyi összeköltöztetés után a zsidókat elvitték. A gettóéletnek ezek a nyomai azonban még itt maradtak. A Szenczy utca már visszanyerte régi képét, azok a keresztények pedig, akiket a gettónak most is lezárt részéből kitelepítettek, bizonyára nem is szándékoznak visszamenni. Nagyobb, jobb lakást kaptak máshol, az egykori kényelmes zsidólakásokban.*⁴⁸

A deportált zsidók javai természetesen hátra maradtak, hatalmas kísértést jelentve a helybeli lakosság számára. Júliusban már büntetőeljárások folytak olyan személyek ellen, akik zsidó javakat tulajdonítottak el.

„A szombathelyi törvényszék büntetőbírája most ítélkezett először olyanok felett, akik hozzányúltak az őrzésükre bízott, lefoglalt zsidóvagyonhoz.

Kóhl Medard 43 éves sárvári kereskedősegédet és Németh Imre 36 éves sárvári gyárimunkást hivatalosan megbízták az üresen maradt sárvári gettó őrzésével és azzal az utasítással, hogy onnan senkinek se engedjenek kivinni semmit.

Az örök azonban visszaéltek a bizalommal: ők maguk akartak »emlékbe« elvinni több értékes do[l]got az ott maradt zsidó vagyonokból. Mielőtt azonban tetteiket végrehajthatták volna, leleplezték őket, mindkettőt letartóztatták és mindketten most kerültek a szombathelyi törvényszék elé.

⁴³ *Meghalt bátyja irataival akarta igazolni magát. In: Reggeli Magyarország, 1944. június 10. 6.*

⁴⁴ Nem szerepel a névjegyzékben.

⁴⁵ *Gettóból szökött zsidókat fogtak Győrben. In: Uj Magyarság, 1944. június 25. 10.*

⁴⁶ *Megszökönek a gettóból. In: Uj Nemzedék, 1944. június 24. 6.*

⁴⁷ Lásd MAYER László: i. m., 348.

⁴⁸ Uo., 350.

Kóhl és Németh így védekeztek:

– Nem akartunk mi a zsidók itt maradt vagyonából ellopni semmit, csak emlékke szerettünk volna egy-egy csekélységet elvinni, hogy soha ne felejtjük el a zsidótörvényt.

A bíróság nem fogadta el a két »vagyonőr« furcsa védekezését, mindkettőt bűnösnek mondta ki a lopás kísérletében és ezért Kohl Medardot hathónapi börtönre, Németh Imrét pedig háromhónapi fogházbüntetésre ítélte – jogerősen.

A bíróság megállapította ítéletének indokolásában, hogy az államhatalom által lefoglalt zsidó vagyonok nem lehetnek senkinek sem szabad prédái, a zsidó vagyon nemzeti vagyon és azok sorsa felett kizárólag az államhatalom rendelkezhet. Mindkét ítélet jogerős.

Ugyanilyen bűncselekményért került a szombathelyi törvényszék elé Szemencos Pál 20 éves orosz internált, aki ugyancsak a sárvári gettóból akart magának szerezni ott maradt zsidó vagyont. A bíróság az orosz, internáltat kéthónapi börtönbüntetésre ítélte jogerősen.⁴⁹

Vélelmezhető, hogy a kiürített gettóbéli lopásokat nem sikerült teljes mértékben megakadályozni.⁵⁰ A szombathelyi gettót illetően még szeptemberben is előfordult lopási eset, ami azt is tükrözi, hogy a zsidó javak kezelése nehézkesen ment és az üresen maradt gettót továbbra is őrizni kellett.

„Szombathelyen is lopás történt a gettóból. Egy kocsis tányérokat, bögréket emelt el azzal a szándékkal, hogy eladja azokat. Terve azonban nem sikerült, mert mielőtt távozhatott volna, elfogták.”⁵¹

Természetesen felmerül a kérdés, hogy a magyar állam a jogfosztáson és a társadalomból való kirekesztésen túlmenően miért vállalt aktív szerepet a fajilag zsidónak minősített magyar állampolgárok – közöttük több tízezer keresztény – fizikai megsemmisítésének előkészítésében és megszervezésében? Erre a választ Vitéz Endre László belügyi államtitkár korabeli nyilatkozatai adják meg:

„A zsidóság Magyarországon egészen nyíltan a bolsevizmus szálláscsinálója lett. Az ország védelmének érdeke követelte meg, hogy eljárjunk velük szemben, mert a zsidók nemcsak belső bomlasztással szolgálták az ellenséget, hanem tevőleges kémkedéssel és szabotázsokkal is.”⁵²

„Mi a nemzet életét védelmezzük a zsidó mérge eltávolításával, önvédelmi intézkedéseket foganatosítunk, de ... mindig emberséges eszközökkel és azoknak az erkölcsi tényezőknek figyelembe tartásával, amelyek még ilyen intézkedésekkel is köteleznek egy művelt államot. (...) szigor és erély mellett gyűlölködés nélkül, keresztényi lélekkel végezzük kötelességünket.”⁵³

⁴⁹ Zsidóvagyonot akartak lopni az elhagyott gettóból, szigorú büntetést kaptak. In: Magyarország, 1944. július 13. 4.

⁵⁰ Lásd MAYER László: i. m., 46–48.

⁵¹ Zalai Magyar Élet, 1944. szeptember 23. 8.

⁵² Endre László nyilatkozata egy berlini lapban a zsidókérdésről. In: Felvidéki Ujság, 1944. május 17. 2.

⁵³ Vitéz Endre László nyilatkozata a zsidók elkülönítéséről. In: Felvidéki Ujság, 1944. május 22. 5.

Összegzőképpen elmondható, hogy a Vészkorszak idejét tekintve a korabeli sajtó – a visszaemlékezések és a levéltári iratok mellett – rendkívül fontos forrását jelenti az 1944-es magyar gettósítás és deportálás történetének. 1944-ben az újságolvasó lakosság és gyakorlatilag a teljes magyar társadalom – a személyes tapasztalatain túlmenően – pontosan nyomon követhette mindazt, amit a magyar államhatalom a fajilag zsidónak minősített állampolgáraival (izraelitákkal és keresztényekkel) elművelt. A zsidó javak eltulajdonítása és eltulajdoníthatósága pedig nyilvánvalóvá tette, hogy ezeknek az embereknek nincs visszavezető vagy hazavezető út. A hatóságok intézkedései ugyanis arra utaltak, hogy az elszállított személyek soha többé nem fognak visszatérni, hazatérni!

Felhasznált irodalom

„...nem marad itt közülük hírmondó sem.” *Vidéki gettók*. Szerk. BÍRÓ Hajnalka – NAGY Adél. Bp., Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2021.

A gettó. In: *Dunántúl*, 1944. május 11.

A közellátási ellenőrök nagyobb szabású razziát tartottak a szombathelyi gettóban. In: *Zalai Magyar Élet* 1944. május 23.

A vidéki zsidók elkülönítése. In: *Függetlenség*, 1944. május 11.

Az országgyűlés két Házának elnökei megkoszorúzták Kossuth Lajos szobrát és sirját. In: *Nemzeti Újság*, 1944. március 21.

Baki László nyilatkozik a zsidókérdésről. In: *Nyírvidék* 1944. május 17.

BENOSCHFSKY Ilona – KARSZAI Elek (szerk.): *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez I. 1944 március 19 – 1944 május 15. A német megszállástól a deportálás megkezdéséig*. Bp., A Magyar Izraeliták Országos Képviselete Kiadása, 1958.

BRAHAM, Randolph L.: *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*. 3. bővített és átdolgozott kiadás. Bp., Park, 2015.

Endre László nyilatkozata egy berlini lapban a zsidókérdésről. In: *Felvidéki Újság*, 1944. május 17.

FROJIMOVICS Kinga: *Gettósítás a vidéki Magyarországon 1944-ben*. In: *Hurbán. Együttélés, összeomlás, újrakezdés* 2. évf. 2.sz.

GECSÉNYI Lajos: *A „Jaross-listák” nyomában*. In: *História*, 2004. 26. évf. 2–3.sz. 14–20.

Gettóból szökött zsidókat fogtak Győrben. In: *Uj Magyarország*, 1944. június 25.

Gépkocsin megszöktettek Szombathelyről két sárgacsillagos nőt. In: *Pesti Hírlap* 1944. május 23.

HACKER Iván: *A szombathelyi gettó*. In: *Mondjátok el, mi történt! Dokumentumok, tanulmányok, elbeszélések, emlékezések*. Válogatta és szerkesztette RÁKOS Imre – SZITA Szabolcs – VERŐ Gábor. Bp., Ex Libris, 2004. 79–209.

HACKER Iván: *Auschwitz előtti napok*. In: *Baljós a menny felettem*. Szerk. BALÁZS Edit – KATONA Attila. Szombathely, Berzsenyi Dániel Főiskola Történelem Tanszéke – Magyar Izraeli Baráti Társaság, 2001. 19–131.

Három nagykanizsai asszony halála a szombathelyi állomáson. *Zalai Magyar Élet* 1944. május 22.

Internáltak Szombathelyen egy keresztény leányt, mert sárga csillagos nővel sétált karonfogva az utcán. In: *Felvidéki Újság* 1944. április 29.

JAKAB Attila: „Az ország békéjét és nyugalját és biztonságát szolgálja” *A magyarországi egyházi sajtó a zsidótörvények idején (1938–1942)*, Bp., Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2021.

JAKAB Attila: *A vidéki zsidóság elpusztításának kutatása, legújabb felismerések*. In: „A múlt emlékezete, a jövő formálása – Győr zsidó öröksége” A Zsidók Győri Gyökerei Alapítvány konferenciája, együttműködésben a Holocaust Dokumentációs és Emlékközponttal Győr, Famulus Hotel, 2024. július 5. <https://jewishgyor.org/en/remembering-the-past-shaping-the-future-gyors-jewish-heritage/> (Utolsó letöltés: 2024.10.07).

JAKAB Attila: *Fajilag zsidónak minősített keresztények és gettósítás 1944-ben*. In: *Hurbán. Együttélés, összeomlás, újrakezdés*, 2024. 2. évf. 2.sz.

Jaross-listák. In: *Múlt-kor. Történelmi magazin*, 2004. <https://m.mult-kor.hu/cikk.php?id=849> (Utolsó letöltés: 2024.10.07).

Meghalt bátyja irataival akarta igazolni magát. In: *Reggeli Magyarország*, 1944. június 10.

MAYER László (összeállította): *Források a szombathelyi gettó történetéhez. 1944. április 15 – 1944. július 30.* (Vas megyei levéltári füzetek, 7), Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 1994.

MOLNÁR Judit: *Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkerületben*. Bp., 1995.

NÁDOR Éva (válogatta, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta): *Csillagos házak. Emberek, házak, sorsok*. Bp., Nádor és Tsa, 2020.

Rendeleték tára 1944.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1944/?pg=0&layout=s0 (Utolsó letöltés: 2024.10.07).

Rejtélyes autós zsidósöktetés Szombathelyen. Egy ismeretlen férfi megsöktetett két gazdag zsidó nőt. In: *Esti Ujság*, 1944. május 20.

SULYOK Izabella: *Élelmezés a III. (szombathelyi) csendőrkerület gettóiban*. In: *A nagypolitikától a hétköznapokig. A magyar holokauszt 70 év távlatából. Tanulmányok. / From High Politics to Everyday Life. Studies on the Hungarian Holocaust after 70 years*. Szerk. MOLNÁR Judit. Bp., Balassi Kiadó, 2016. 261–272.

SZÁNTÓNÉ Dr. BALÁZS Edit: „...az egész zsidóság sorsdöntő érdekei fűződnek a pánikmentes hangulat fenntartásához...” *A Szombathelyi Zsidó Tanács tevékenysége*. In: *Keresztény–Zsidó Teológiai Évkönyv 2015*. Bp., Keresztény–Zsidó Társaság, 2015. 212–224.

Szombathelyen a zsidók kitelepítésével 780 lakás üresedett meg, In: *Uj Nemzedék* 1944. június 6.

Szombathelyen két gettóban helyezik el a zsidókat. A zsidók nem lehetnek házi légoltalmi őrségparancsnokok. In: *Magyarország* 1944. május 6.

Tizennégy mázsa zsír került elő a szombathelyi gettóból. In: *Függetlenség* 1944. június 20.

VARGA László: *A „Jaross-listák”. Történelmi áttekintés*. In: *Tanulmányok a Holokausztról IV*. Szerk. BRAHAM, Randolph L. Bp., Presscon, 2006. 141–161.

VESZPRÉMY László Bernát: *Kik vezették a vidéki zsidó tanácsokat?* In: *Múlt és Jövő* 2021. 32. évf. 1.sz. 101–117.

Vitéz Endre László nyilatkozata a zsidók elkülönítéséről. Harmincnégy városban tett körútjának tapasztalatairól nyilatkozott az államtitkár. In: *Felvidéki Ujság*, 1944. május 22.

Zsidó árdrágító láncolókat ítelt börtönre a szombathelyi törvényszék. In: *Esti Ujság*, 1944. június 5.

Zsidók nem látogathatnak korlátlanul vendéglőket és nyilvános szórakozóhelyeket. In: *Esti Ujság*, 1944. május 20.

Zsidóvagyonot akartak lopni az elhagyott gettóból, szigorú büntetést kaptak. A bíróság kimondta: a lefoglalt zsidó vagyon a nemzeté és nem lehet senkinek szabad prédája. In: *Magyarország*, 1944. július 13.

Kelbert Krisztina:

Levélbe/naplóba zárt szerelem és üldöztetés a holokauszt idején

*Kelbert Krisztina történész, muzeológus, osztályvezető
Savaria Múzeum*

Bevezetés

Tanulmányomban egy fiatal szerelmespár két tagjának egodokumentumaiban, azaz a Szombathelyen élő Vajda Györgyinek (1924–1945) a budapesti egyetemista kedveséhez, Schleiffer Gyulához (1922–1992) írt leveleiben, illetve Schleiffer Gyula e levelekre adott reflexióit és szerelmével kapcsolatos gondolatait megőrkítő naplóbejegyzéseiben vizsgálom a magyarországi zsidókérdés személyes vetületeit 1939 és 1945 között. Pontosabban azt elemzem, hogy a kérdéses időszakban épp a gyermek- és a felnőttkor küszöbét átlépő két intellektuálisan érzékeny fiatal milyen kihívásokkal szembesült és küzdött zsidósága miatt. E páratlan és ezidáig publikálatlan személyes dokumentumok betekintést engednek a hátország zsidótörvényektől és zsidóellenes rendeletektől szaggatott mindennapjaiba. A numerus clausus által sújtott zsidó gyermekek útkeresésébe, az egyetemi atrocitásokba, a munkaszolgálatos hozzátartozók miatti homályos szorongásba, a fiatalok életterének – kulturális igényeik sokszínűségét megtörő – beszűkülésébe, a zene eufória-buborékjába való menekülésbe, a tulajdon- és jogfosztásba, majd a végső megsemmisítés helyszínébe. Tanulmányomban kirajzolódik a zsidóüldözés megannyi állomása e két fiatal szerelmének árnyékában.

Levelek a holokauszt idején – historiográfiai áttekintés

A holokauszt történeti feldolgozásához rendkívüli értékes forrásként szolgálnak az egodokumentumok. Több tanulmány reflektált e forrástípusok fontosságára. Jelen tanulmány szempontjából különösen fontos a levelek és a naplók bevonása a holokauszt kutatásába.

Dalia Ofer *Personal Letters in Research and Education on the Holocaust* című 1989-es tanulmányában egy 1939 és 1941 között Jugoszláviában rekedt és végül a nácik által meggyilkolt zsidó menekültek egy csoportjának esettanulmányán keresztül azt mutatta be, hogy a személyes levelek szisztematikus és gondos felhasználása hogyan segítheti a történeti kutatást általában és különösen a holokauszt tanulmányozását. A cikk módszertani megközelítést javasolt az ilyen dokumentáció „vázlatos” jellegéből adódó problémára tekintettel. Ofer tanulmányában felhívta a figyelmet, hogy a levelek felhasználása az egyéni naplókkal együtt betekintést enged a történelmi szereplők, az áldozatok és mások mindennapi életébe, és ezáltal

lehetővé teszi mind a történészek, mind a hallgatók számára, hogy „a hősök nyomába eredjenek”, és emberi lényekként lássák őket, érzelmekkel, törekvésekkel és problémákkal.¹

Shirli Gilbert *A Cache of Family Letters and the Historiography of the Holocaust: Interpretive Reflections* című 2022-ben megjelent írásában konstataálta, hogy a holokauszttal foglalkozó kutatók már régóta felismerték, hogy a hétköznapi emberek beszámolóit, amelyek eleve szubjektívek és egyéniek, elmélyíthetik a népi tapasztalatainak és hatásainak megértését. A személyes levelek, különösen a több író közötti folyamatos levelezés gyűjteményeinek különleges értékét azonban a holokauszt-történetírás még nem értékelte vagy vizsgálta meg teljes mértékben. Az elmúlt évtizedben egyre több, a holokauszttal kapcsolatos személyes levelezés gyűjteménye került elő. A levelek sajátos értelmezési kihívások elé állították a tudósokat. Az biztos, hogy az elmúlt két évtizedben folyamatosan nőtt a levélírással foglalkozó kutatások száma. Különösen a történészek, köztük a zsidó történelemmel foglalkozó történészek írták meg a levelezés történetét, és más forrásanyagok mellett a levelekre is támaszkodtak beszámolóik megalkotásakor. A levelek mégis nagyobb kihívásnak bizonyultak, mint az életműírás más formái, ha a tudományos munkába mint önálló elemzést érdemlő forrásokat akarták integrálni. Ennek okait többféleképpen lehetett magyarázni. Talán az, amit az egyik tudós „salaknak” nevez, vagy amit egy másik úgy ír le, hogy „az egyéni élet sodrása”. A levelek a pillanatban íródnak és tele vannak az épp megélt élet élénk és triviális részleteivel, (általában) az utókorra való gondolkodás nélkül. Tartalmuk nagyon egyéni, ugyanakkor gondolataik gyakran közhelyesek, megfogalmazásuk pedig sablonos. A levelek viszonylagos elhanyagoltságának másik oka, hogy a levelek mint források nehezen hozzáférhetőek. Gyakran a levelezésnek csak az egyik oldala maradt fenn, vagy nem tudni, hogy egyes levelek elvesztek-e vagy kidobták őket. Nem mindenki ír levelet, és nem minden levél marad fenn, ami bonyolítja a reprezentativitás kérdését. Gyakran vannak hiányosságok és elhallgatások: olyan dolgok, amelyekről nem lehet beszélni, vagy talán nem is kell beszélni róluk, mert a levelezők közös kulturális vagy kontextuális ismeretekkel rendelkeznek. A cenzúra vagy az öncenzúra is jelentős probléma lehet. A történettudományban leggyakrabban történelmi elbeszélések illusztrálására, más adatokból levezetett általánosítások alátámasztására, vagy látszólag önmagukért beszéltek nagy, kevés elemzést tartalmazó összeállításokban, ahelyett, hogy önmagukért vizsgálták volna őket.²

Az elmúlt évek során a holokauszt áldozatainak leveleiből többféle kiadvány is megjelent, szerkesztett elsődleges forrás formájában, némelyik történelmi háttérrel vagy kommentárokkal. E sodorba tartozik Salamon Juliska *Levelek Nagyváradról 1935–1944. Zsidó családi sors* címmel 1996-ban sajtó alá rendezett levélhagyatéka. Az e kötetben közreadott 150 levelet Benedek Jenőné született Salamon Juliska írta gyermekeinek Nagyváradról Jeruzsálembé és Bukarestbe 1935 és 1944 között. Az anya és nagymama leveleit a gettóba költözés pillanatáig a derű és az optimizmus hatotta át.³ Ugyanakkor itt említhetjük a Hábel János válogatta és

¹ OFER, Dalia: *Personal Letters in Research and Education on the Holocaust*. In: *Holocaust and Genocide Studies*, 1989. No. 3. 341–355.

² GILBERT, Shirli: *A Cache of Family Letters and the Historiography of the Holocaust: Interpretive Reflections*. In: *The Journal of Holocaust Research*, 2022. No. 4. 283–285.

³ SALAMON Juliska: *Levelek Nagyváradról 1935–1944. Zsidó családi sors*. Sajtó alá rendezte és az előszót írta: SZABÓ Sándor. Bukarest, Polimark Kiadó, 1996.

szerkesztette *Pécsi levelek 1944-ből. Dokumentumok a „zsidókérdés” pécsi megoldásáról* című kötetet, amely 2014-ben látott napvilágot.⁴

Ugyanakkor számos leveleken alapuló elbeszélő történetírás jelent meg, néhányat – de korántsem mindet – családtagok készítettek. Kiemelkedő ezen a téren Helen Waldstein Wilkes *Letters from the Lost: A Memoir of Discovery* című, 2010-ben megjelent munkája, amelyben Helen a családjától örökölt hagyatékban – dobozban – található leveleket tette közzé, miközben saját történelmét és elpusztult családtagjait kereste.⁵

2015-ben Esther Jilovsky is a dédszülei által az üldöztetés idején nagyapjának írt levelek nyomába szegődött, igyekezvén feltárni a család holokausztban megélt történelmét. Jilovsky *Grandpa's Letters: Encountering Tangible Memories of the Holocaust* című tanulmányában arra a megállapításra jutott, hogy „A történészek számára a levelek elsődleges források. Amikor a holokausztról szóló levelekről van szó, úgy tűnik, hogy a történészeket elsősorban a tartalmuk, az általuk nyújtott történelmi pillanatfelvétel miatt érdeklik ezek a levelek, és talán kevésbé érdekli őket a levél mint kommunikációs eszköz és mint történelmi ereklye. A nagypapa levelei esetében a tartalom inkább a mikroszintű társadalomtörténet irányába mutat, mintsem hogy a korabeli eseményekről adnának tájékoztatást. A levelekben szereplő hírek nagyrészt a családtagokról, barátokról és ismerősökről szólnak; arról, hogy ki látogatott meg ebédre, vagy kivel futott össze az anyja az utcán; arról, hogy ki kér vízumot Amerikába, Ausztráliába, Ciprusra, Dél-Amerikába. [...] A levelek nagyon keveset tartalmaznak, ha egyáltalán tartalmaznak valamit a háborúról vagy a politikai helyzetről. Hogy ez a cenzúrától való félelem miatt van-e így, vagy azért, mert egyszerűen kevésbé fontosnak vagy feleslegesnek tartották, nem világos. Ezek mikrotörténelem, családtörténet, egy család tagjainak történelmi részletei, amelyek annak a nagy történelmi eseménynek a részeként történtek, amelyet holokausztnak nevezünk.”⁶ Jilovsky állítása szerint a történészeket tehát elsősorban a levelek tartalma érdekelte, annak ellenére, hogy a holokauszt idején íródott levelek viszonylag kevésbé reflektáltak a történelmi helyzetre.

Minden bizonnyal ennek is folyománya, hogy azon tanulmányok is sorra láttak napvilágot, amelyek a leveleket máskülönben nem elérhető empirikus információk forrásaként használták. Ide tartozik Leon Saltiel *Voices from the ghetto of Thessaloniki: mother–son correspondence as a source of Jewish everyday life under persecution* című, 2017-ben megjelent tanulmánya, amely három különböző, a thesszalóniki gettóban élő zsidó anya által írt 52 levél tartalmát tárgyalta, amelyeket a második világháború alatt Athénban élő fiaiknak küldtek. Ez a páratlanul részletes, eddig soha nem ismert anyag megvilágította a szaloniki gettóban élő zsidó polgárok életét.⁷

⁴ HÁBEL János (szerk.): *Pécsi levelek 1944-ből. Dokumentumok a „zsidókérdés” pécsi megoldásáról*. Pécs, Kronosz Kiadó, 2014.

⁵ WILKES, Helen Waldstein: *Letters from the Lost: A Memoir of Discovery*. Edmonton, Athabasca University Press, 2010.

⁶ JILOVSKY, Esther: *Grandpa's Letters: Encountering Tangible Memories of the Holocaust*. In: *In the Shadows of Memory. The Holocaust and the Third Generation*. Ed. JILOVSKY, Esther – SILVERSTEIN, Jordana – SLUCKI, David. London, Portland, Or, Vallentine Mitchell, 2015. 140–141.

⁷ SALTIEL, Leon: *Voices from the Ghetto of Thessaloniki: Mother–Son Correspondence as a Source of Jewish Everyday Life under Persecution*. In: *Southeast European and Black Sea Studies*, 2017. No. 2. 203–222.

Csupán néhány tanulmány, főként német tudósok által készített írások alkalmaztak elemzőbb megközelítést, kifejezetten a levelek mint történeti anyag módszertani kérdéseire összpontosítva, és a zsidó és nem zsidó áldozatok leveleit felhasználva vizsgálják többek között a háborús időkben szerzett egyéni és közös tapasztalatokkal, a cenzúra dinamikájával és a propaganda hatásával kapcsolatos kérdéseket.⁸ Kiemelkedő mű ezen a téren az Irmtrud Wojak és Lore Hepner közreműködésével megjelent »*Geliebte Kinder...«* *Briefe aus dem Amsterdamer Exil in die Neue Welt 1939–1943* című kötet, amelyek Adele és Wilhelm Halberstam leveleit tartalmazzák, amelyeket a Dél-Amerikába (Chile) kivándorolt leányuknak és családjának címeztek. E levelek fokozatosan tárták fel az Amszterdamban maradt szülők szűkülő életterét: az éhezést, a rémhírek közti vergődést, a szegregációt, a kijárási tilalmat, a teljes kifosztást, végül a koncentrációs táborban való pusztulást.⁹

A szombathelyi holokauszt vonatkozásában fontos kiemelni Katona Attila „... légy erős, mi azok vagyunk” *Levelek a szombathelyi gettóból* című 2006-os tanulmányát, amely a Szende László építészhez íródott leveleket tárta fel, amelyeket felesége, Bárdos Alice hegedűművésznő a gettóból, illetve fia, Szende Mihály a munkaszolgálatból írt számára.¹⁰

Az utóbbi évek érdeklődésének köszönhetően – a tanulmányköteteken és monográfiákon túl – számos kiállítás és katalógus tárgyát is képezték a személyes hangvételű levelek.¹¹ 2015 októbere és 2016 márciusa között a bécsi Jüdisches Museum Wienben és a Muzeum Tradycji Niepodległościowych w Łodziban megrendezett *POST 41. Berichte aus dem Getto Litzmannstadt/Reports from Litzmannstadt Ghetto* című kiállítás és annak katalógusa a köré a több ezer képeslap köré épült, amelyeket a lódzi gettóból kívántak elküldeni a zsidó deportáltak. Egy osztrák és lengyel kutatókból álló csapat egy bécsi és egy lódzi kiállítást és egy emlékkönyvet szentelt annak az 5000 zsidónőnek és zsidónak, akiket 1941 októberében és novemberében a bécsi Aspangbahnhofról a lódzi Radegast pályaudvarra, majd onnan a litzmannstadti gettóba deportáltak az úgynevezett „nyugati zsidó transzportok” részeként. A „*Post 41*” a litzmannstadti gettóból származó tanúvallomások dokumentációja. A kiállítás és az emlékkönyv először tette hozzáférhetővé a nyilvánosság számára a bécsi deportáltak képeslapjait, amelyeket a gettó adminisztrációja 1941-ben visszatartott. Az 1941–42 telén Bécsben és más európai városokban élő rokonoknak, barátoknak és szomszédoknak írt mintegy 3400 képeslap a lódzi állami levéltárban található. A publikált képeslapok bepillantást engednek a gettóba deportáltak kétségbeesett körülményeibe, a bécsi rokonok és barátok iránti aggodalmukba, valamint a bécsi foglyok között létező társadalmi kapcsolati hálóba.¹²

⁸ GILBERT, Shirli: *A Cache of Family Letters and the Historiography of the Holocaust: Interpretive Reflections*. In: *The Journal of Holocaust Research*, 2022. No. 4. 283–286.

⁹ WOJAK, Irmtrud: *Zwischen Selbstbehauptung und Resignation. Das Leben einer Berliner jüdischen Familie im niederländischen Exil von 1939 bis zur Deportation nach Auschwitz 1943*. In: »*Geliebte Kinder...«* *Briefe aus dem Amsterdamer Exil in die Neue Welt 1939–1943*. Hrsg. HEPNER, Lore – WOJAK, Irmtrud. Essen, Klartext Verlag, 1995. 29–40.

¹⁰ KATONA Attila: „... légy erős, mi azok vagyunk” *Levelek a szombathelyi gettóból*. In: *Életünk*, 2006. 7–8. sz. 122–133.

¹¹ „We shall meet again” – Last Letters from the Holocaust: 1941. Yad Vashem. <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/last-letters/1941/index.asp> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 5.)

¹² BRECHELMACHER, Angelika – PERZ, Bertrand – WONISCH, Regina (Hrsg.): *Post 41. Berichte aus dem Getto Litzmannstadt. Ein Gedenkbuch / Reports from Litzmannstadt Ghetto. A Memorial Book*. Wien, Mandelbaum Verlag, 2015.

A The Wiener Holocaust Library 2023-ban *Holocaust Letters* címmel rendezett kiállítást, felhívva a figyelmet a soá időszakában íródott levelek különös jelentőségére. A zsidó üldözöttek 1933 és 1945 között rokonoknak és barátoknak írt leveleikben a holokausztról való tudás legkorábbi formáját hozták létre, a kibontakozó népiertés erőteljes és gyakran megdöbbentően pontos megértését. Ez a kiállítás a The Wiener Holocaust Library családi gyűjteményeire támaszkodva követte nyomon, mit tudtak a zsidó levélírók, hogyan közölték a rendkívüli dolgokat a hétköznapi részeként, és hogyan maradtak fenn leveleik.¹³

Amint látható, a történelmi kutatás részéről az utóbbi időszakban az egodokumentumok közül a levelek iránt is feltűnően megnőtt az érdeklődés. Ebbe a sorba illeszkednek Vajda Györgyi 1940 és 1944 között Schleiffer Gyulához írt levelei is, amelyek ezidáig publikálatlanok voltak, s több mint 80 évig lappantak Schleiffer Gyula hagyatékában.

Forrásdialógus

A főszereplők

Vajda Györgyi 1924. március 26-án született Szombathelyen a neológ izraelita Weiner (Vajda) Sándor (1883–1944) egyházasrádóci születésű kereskedő és a nagykanizsai születésű Kende Ilona (1885–1944) harmadik gyermekeként.¹⁴ Két fiútestvére volt, idősebb bátyja, Vajda István 1916. július 16-án született Szombathelyen.¹⁵ Az első képen Györgyi István bátyjával látható 1926-ban.

*1. kép: Vajda Sándorné gyermekei: István és Györgyi, 1926.
(Fotó: Knebel Jenő. Savaria Múzeum, Történettudományi Osztály, Ltsz. HK.2333.)*

¹³ A kiállítás oldala: <https://wienerholocaustlibrary.org/exhibition/holocaust-letters/> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 11.)

¹⁴ A szombathelyi kongresszusi hitközség születési anyakönyve, 14/1924. A Szombathelyi Zsidó Hitközség tulajdonában.

¹⁵ A szombathelyi kongresszusi hitközség születési anyakönyve, 25/1916. A Szombathelyi Zsidó Hitközség tulajdonában.

István 1935-ben érettségizett a Szombathelyi Államilag Segélyezett Községi Fiú Felső Kereskedelmi Iskolában.¹⁶ Majd tisztviselőként dolgozott. Túlélte a holokausztot, 1945-ben tért vissza Szombathelyre, s itt élt családjával. Feleségül vette a nagykanizsai származású Rabinek Zsuzsannát. 1947-ben született meg Gábor nevű fiúk.¹⁷

Györgyi második fiútestvére, Vajda György Pál, 1921. január 31-én született Szombathelyen,¹⁸ ám sajnálatosan 1923. február 19-én tuberkulózis következtében elhunyt.¹⁹ Györgyi minden bizonnyal elhunyt fivére után kapta a nevét, akit a neológ izraelita születési anyakönyvben még Georginaként jegyezték be.

Györgyi elemi iskolai tanulmányait a szombathelyi neológ elemi iskolában folytatta.²⁰ Gyermekkorában színdarabokban is fellépett: 1932 májusában a Gézengúz című operettben „Miki egér” figurájában láthatták.²¹ 1935 és 1940 között a Szombathelyi Magyar Királyi Állami Leánylíceum tanulója volt.²² Ezen időszakból, pontosan 1937-ből származik a Györgyiről készült 2. számú kép, valamint a 3. számú, Györgyiről és édesanyjáról készült páros portré.

¹⁶ KÖSZEGFALVI Flóris: *A Szombathelyi Államilag Segélyezett Községi Fiú Felső Kereskedelmi Iskola XLV. értésítője az 1934–1935. iskolai évről*. Szombathely, Martineum Könyvnyomda, 1935. 40.

¹⁷ A szombathelyi kongresszusi hitközség születési anyakönyve, 4/1947. A Szombathelyi Zsidó Hitközség tulajdonában.

¹⁸ A szombathelyi kongresszusi hitközség születési anyakönyve, 4/1921. A Szombathelyi Zsidó Hitközség tulajdonában.

¹⁹ Forrás: GENI. <https://www.geni.com/people/Gy%C3%B6rgy-Vajda/6000000028733415242> (Utolsó letöltés: 2024. augusztus 11.)

²⁰ KARDOS Samu: *A Szombathelyi Congr. IZR. Elemi Iskola Értésítője az 1930–1931. tanévről*. Szombathely, 1931. 15.; KARDOS Samu: *A Szombathelyi Congr. IZR. Elemi Iskola Értésítője az 1932–1933. tanévről*. Szombathely, 1933. 11.; FRIEDRICH Hermin: *A Szombathelyi Congr. IZR. Elemi Iskola Értésítője az 1933–1934. tanévről*. Szombathely, 1934. 13.

²¹ *Gézengúz*. In: *Vasvármegye*, 1932. május 28. 3.

²² KERESZTÉLY Ernő (szerk.): *A Szombathelyi Magyar Királyi Állami Leánylíceum Értésítője az 1934–1935. iskolai évről*. Szombathely, 1935. 33.; KERESZTÉLY Ernő (szerk.): *A Szombathelyi Magyar Királyi Állami Leánylíceum Értésítője az 1935–1936. iskolai évről*. Szombathely, 1936. 35.; KERESZTÉLY Ernő (szerk.): *A Szombathelyi Magyar Királyi Állami Leánygimnázium (III – VIII. oszt. Leánylíceum) Értésítője az 1936–1937. iskolai évről, az iskola fennállásának 20. évében*. Szombathely, 1937. 39.; KERESZTÉLY Ernő (szerk.): *A Szombathelyi Magyar Királyi Állami Kanizsai Orsolya Leánygimnázium (IV – VIII. oszt. Leánylíceum) Értésítője az 1937–1938. iskolai évről, az iskola fennállásának 21. évében*. Szombathely, 1938. 41.; KERESZTÉLY Ernő (szerk.): *A Szombathelyi Magyar Királyi Állami Kanizsai Orsolya-Leánygimnázium (V – VIII. oszt. Leánylíceum) Értésítője az 1938–1939. iskolai évről, az iskola fennállásának 22. évében*. Szombathely, 1939. 36.; KERESZTÉLY Ernő (szerk.): *A Szombathelyi Magyar Királyi Állami Kanizsai Orsolya-Leánygimnázium (VI – VIII. oszt. Leánylíceum) Értésítője az 1939–1940. iskolai évről, az iskola fennállásának 23. évében*. Szombathely, 1940. 35.

2. kép: Vajda Györgyi, 1937

(Fotó: Knebel Terézia. Savaria Múzeum, Történettudományi Osztály, Ltsz. HK.10792.)

3. kép: Vajda Györgyi édesanyjával, Vajda Sándornéval, 1937

(Fotó: Knebel Terézia. Savaria Múzeum, Történettudományi Osztály, Ltsz. HK.11511.)

Györgyi a 6. osztály elvégzését követően átjelentkezett a kőszegi Gyurátz Ferenc Evangélikus Leánygimnáziumba, amelyet magántanulónként abszolvált, s itt érettségizett 1942-ben jó minősítéssel.²³ 1941 és 1943 között a Fodor Ernő okleveles zenetanár vezetése alatt álló államilag engedélyezett magán zeneiskolában tanult Budapesten, zongora szakon.²⁴

²³ ARATÓ István: *A Kőszegi Gyurátz Ferenc Evangélikus Leánynevelőintézet és Leánygimnázium Évkönyve az 1940–1941. iskolai évről.* Kőszeg, 1941. 87.; ARATÓ István: *A Kőszegi Gyurátz Ferenc Evangélikus Leánynevelőintézet és Leánygimnázium Évkönyve az 1941–1942-es iskolai évről.* Kőszeg, 1942. 30, 64.; *A kőszegi Gyurátz Ferenc Ev. Leánygimnáziumban.* In: *Vasvármegye*, 1942. június 14. 12.

²⁴ FODOR Ernő: *Fodor Ernő okleveles zenetanár vezetése alatt álló államilag engedélyezett magánzeneiskola harminckilencedik évkönyve az 1941–42-ik iskolai évről.* Budapest, 1942. 22.; FODOR Ernő: *Fodor Ernő okleveles zenetanár vezetése alatt álló államilag engedélyezett magánzeneiskola negyvenedik évkönyve az 1942–43-ik iskolai évről.* Budapest, 1943. 38.

1944. május 11-én családjával együtt a Hollán Ernő utca 13. számú lakásukból a szombathelyi gettó területére, a Szenczy utca 1. szám alá költöztették,²⁵ majd július 4-én Auschwitzba deportálták.²⁶

Schleiffer (később, 1945. június 15-étől²⁷ Eörsi) Gyula 1922. szeptember 19-én született Budapesten, Dr. Schleiffer Pál és Eörsi Terézia első gyermekeként, izraelita családban. Egy öccse volt, az 1931. június 16-án született Schleiffer (Eörsi) István. 1940-ben kitüntetéssel érettségizett a Budapesti V. kerületi Magyar Királyi Állami Berzsenyi Dániel Gimnáziumban.²⁸ Tablóportréját ábrázolja a 4. számú fénykép.

4. kép: Schleiffer Gyula, 1940 (Eörsi Anna tulajdonában)

Majd a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karára járt. Ezen időszakból, pontosan 1943 körülről származik a Schleiffer Gyulát ábrázoló 5. számú kép.

²⁵ Vajda Györgyi lakásbejelentő lapja, 1944. május 11. Szombathelyi Zsidó Hitközség tulajdonában.

²⁶ MNL VaML Rkp. Ig. ir. 1056/130/1944. Gettónévjegyzék, 1944. június 16. 116.

²⁷ Eörsi Anna szíves írásbeli közlése.

²⁸ PÁLFI János: *A budapesti V. kerületi magyar királyi állami Berzsenyi Dániel Gimnázium Évkönyve az 1939–1940. iskolai évről az iskola fennállásának 81. évében.* Budapest, 1940. 53.

5. kép: Schleiffer Gyula, 1943 körül (Eörsi Anna tulajdonában)

1945-ben szerzett jogi doktorátust. Édesapja révén rokonságban állt a szombathelyi Heimler családdal, gyermek- s ifjúkora egy részét szombathelyi nagymamájánál, özv. dr. Schleiffer Edéné Heimler Rizánál (1872–1944) töltötte. Ebben a vidéki miliőben és társaságban ismerte meg Vajda Györgyit, akihez gyengéd érzelmi szálak fűzték.

Barátságuk, formálódó szerelmük, ragaszkodásuk éveken át kapcsolatban tartotta őket. Vajda Györgyi Szombathelyről küldte leveleit 1940 és 1944 között budapesti egyetemista kedvesének, Schleiffer Gyulának. Ezek a levelek túléltek a vészkorszak pusztítását. Schleiffer Gyula válaszlevelei sajnálatosan nem maradtak fenn, azokat Györgyi magával vitte a „száműzetésbe”, azaz a szombathelyi gettóba, s minden valószínűség szerint sok más értékkel együtt ott is enyészhettek el. Azonban Schleiffer Gyula olykor naplójában rögzítette Györgyihez írt leveleit, s számos Györgyivel és Szombathellyel kapcsolatos reflexiót jegyzett fel naplóköteteiben. E naplóbejegyzések szerencsés körülmények közt fennmaradtak Eörsi Anna tulajdonában, akinek ezúton is hálásan köszönöm, hogy rendelkezésemre bocsájtotta e becses forrásokat. Előállt tehát egy forrásdialógus, jelenvalóvá vált egy párbeszéd levelek és naplóbejegyzések formájában, amelyek drámai bepillantást engednek a magyarországi zsidóság jogfosztásába és tragédiájába 1939 és 1945 között. Személyes vetületei ezek a zsidókérdés különböző fázisainak. E fiatal pár különleges forrásdialógusára egyébként kiváló analógia Ács Éva és Kohut László levelezése, amelyet Budapest Főváros Levéltára őriz, és amelyben hasonlóképp felsejlik a zsidó fiatalok identitása.²⁹

²⁹ LUGOSI András – NÉMETH VÁNYI Klári: *Holnap ki tudja holnap vársz-e még? Ács Éva és Kohut László emlékének.* In: *Szombat. Zsidó politikai és kulturális folyóirat.* 2021. <https://www.szombat.org/tortenelem/holnap-ki-tudja-holnap-varsz-e-meg> (Utolsó letöltés: 2024. október 14.)

Vajda Györgyi levelei

Schleiffer Gyula Eörsi Annánál őrzött hagyatékában 3 képeslap, valamint 29 levél maradt fenn Vajda Györgyitől, amelyek az 1940. április 29. és 1944. május 17. közötti időszakot ölelik fel. E négy éven át tartó levélváltás természetesen elsősorban a mindennapok személyes történéseire fókuszált: a fiatalok iskolai előmenetelére, a mikroközösségeikben bekövetkezett változásokra, a családi körökkel, baráti társaságukkal kapcsolatos eseményekre, valamint folyton formálódó kapcsolatukra, barátságukra, szerelmükre, majd szeretetükre, ragaszkodásukra. Györgyi leveleiben számos reflexiót találunk egymáshoz való viszonyukra vonatkozólag: 1940. augusztus 29.: „Nagyon nagyon hiányzol nekem, tudod, úgy estéknént $\frac{3}{4}$ 9-kor néha nagyon szeretném hallani a »Sevillai borbély« füttyszónkat. És a kuglipartin is hiányzol és a biciklikiránduláson is. [...] Edit nagyon szűkszavúan számolt be Rólad, pedig szörnyen szerettem volna hallani Rólad, drágám! Magamról mit írsz? Szeretnék ott lenni a Margitszigeten hirtelen, és sokat, nagyon sokat együtt lenni Veled.”³⁰ 1941. május 4.: „Mert nagyon szeretném, hogy minél előbb megkapd ezt a leveletem és hogy hamarabb megtudd, hogy igen szeretlek.”³¹ 1941. október 10.: „Igazán rém kevés írnivalóm van, borzasztóan szeretnék Pesten lenni, főleg a Szigeten, főleg Veled.”³² 1944. május 8.: „Kedves Egyedülálló Férfiú Szemben Majdan a Nők Táborával, akik közül Úgyis Engem Fogsz Választani!”³³

Schleiffer Gyula naplóbejegyzései (6. számú kép) szintén reflektálnak változó kapcsolatukra: Gyula 1940. augusztus 18-án ekként írt Györgyiről naplójában: „A kert végében ülünk és teljesen konvencionális dolgokról beszélünk, hosszú szünetekkel. Nem bírom tovább tartani, ami már bennem forr. Györgyi, valamit el kell mondanom neked, amit nem tudok, de nem is akarok visszafojtani. Már régebben, de különösen a túrán rengeteget gondoltam Rád. Nem úgy azonban, mint eddig, mint egy barátira, aki Györgyi és lehetne György is, hanem Rád, a lányra, akit szeretni lehet, akit meg lehet csókolni. [...] Rámnéz és mosolyog, megfogom a kezét. Megsimogatja, és azt mondja: »Tudod, én úgy szeretlek, hogy azt akarom, hogy sohase csaldójál bennem.« Feledhetetlen boldog óra. Egymás szemébe mosolygunk, egymás vállára borulunk.”³⁴ 1940. augusztus 19-ei – naplóba zárt – levelét pedig ekként zárta: „Drágám, várom leveledet. Talán meg sem kell írnom, hogy a gátlásokat győzd le, és gondold arra, hogy beszélsz velem, amikor írsz, hogy olyankor kettesben vagyunk és miénk a világ.”³⁵ Az 1941. január 13-ai naplóba zárt levél így búcsúzik a Kedvestől: „Ezzel Szombathelyi Fütyörésző be is fejezi Távoli Kisasszonynak írt levelecskéjét és marad hódoló híve és szerelmes lovagja. Látni akarlak már Györgyikeeee!”³⁶

³⁰ Vajda Györgyi levele Schleiffer Gyulának, Szombathely, 1940. augusztus 29. Eörsi Anna tulajdonában.

³¹ Vajda Györgyi levele Schleiffer Gyulának, Szombathely, 1941. május 4. Eörsi Anna tulajdonában.

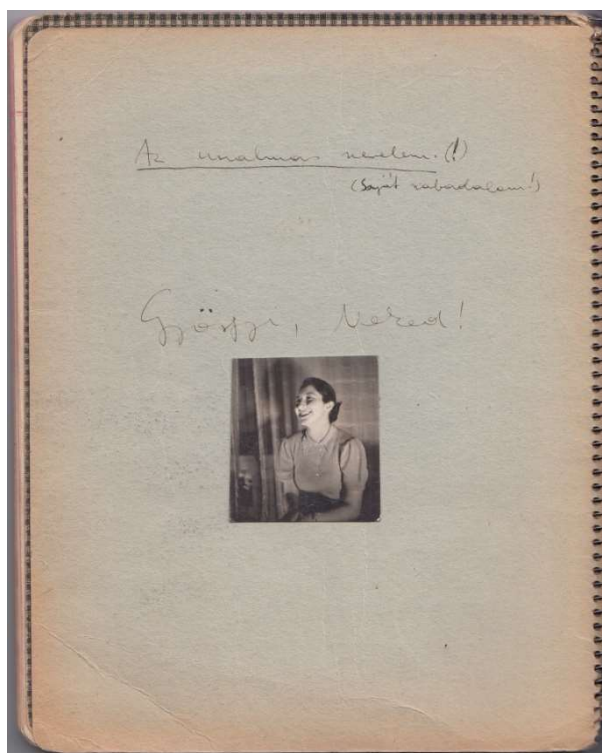
³² Vajda Györgyi levele Schleiffer Gyulának, Szombathely, 1941. október 10. Eörsi Anna tulajdonában.

³³ Vajda Györgyi levele Schleiffer Gyulának, Szombathely, 1944. május 8. Eörsi Anna tulajdonában.

³⁴ Schleiffer Gyula kézirat naplója, VII. füzet, 1940. augusztus 18-ai bejegyzés. Eörsi Anna tulajdonában.

³⁵ Schleiffer Gyula kézirat naplója, VII. füzet, 1940. augusztus 19-ei bejegyzés. Eörsi Anna tulajdonában.

³⁶ Schleiffer Gyula kézirat naplója, VIII. füzet, 1941. január 13-ai bejegyzés. Eörsi Anna tulajdonában.

6. kép: Vajda Györgyi portréja Schleiffer Gyula VII. számú naplókötetének (1940. február 17. – 1940. december 18.) belső borítóján (Eörsi Anna tulajdonában)

Ugyanakkor a dokumentumokban rendre megjelentek, majd vissza-visszatértek a zsidósággal kapcsolatos témák. A zsidóság visszaszorításának kúszó indái behatoltak hétköznapjaikba.³⁷ A következőkben ezt a tendenciózus folyamatot veszem górcső alá, azaz azt vizsgálom, hogy a két intellektuálisan érzékeny fiatal miként élte meg az antiszemitizmus jelenségét, s egodokumentumaikban miként reflektáltak hátrányos megkülönböztetésükre.

Elsőként Györgyi leveleiben vizsgálom az üldöztetés manifesztációit, amelynek legkorábbi nyomai a felsőfokú tanulmányok ellehetetlenülése, a numerus clausus adta hátrányos megkülönböztetés mentén jelentek meg. Györgyi ugyanis annak ellenére, hogy kiváló zongorista volt, a Zeneakadémiára nem nyerhetett felvételt. E korlátozásról ekként írt Schleiffer Gyulának az 1940. május 18-án kelt levelében: „Tehát: mikor most Budapesten voltam, elmentem dr. Böszörményi Nagy Bélához, (fene hosszú neve van!), a Zeneakadémia tanárához, hogy megmondja, érdemes-e tovább és komolyan foglalkoznom a zongorázással. Állítólag érdemes, de... De ugyebár nekem van még egy születési hibám is, minek folytán nem vesznek fel az Akadémiára. Böszörményi tanácsa pedig az volt, hogy járjak föl időnként Budapestre, és ő majd mindig ad további utasításokat, amíg az emberek eltekintenek »egyes« (?) születési hibáktól.”³⁸ E születési hiba alatt Györgyi zsidó származása volt értendő. Györgyi az

³⁷ Shilri Gilbert hívta fel a figyelmet a levelek élénk korabeli perspektívájára, arra, hogy a levelek az akkori élet bizonytalanságait és kétértelműségét közvetítik, amikor a jövő még nem volt világos. (GILBERT, Shilri: *A Cache of Family Letters and the Historiography of the Holocaust: Interpretive Reflections*. In: *The Journal of Holocaust Research*, 2022. No. 4. 286.)

³⁸ Vajda Györgyi levele Schleiffer Gyulának, Szombathely, 1940. május 18. Eörsi Anna tulajdonában.

érettségijét követően, 1942. augusztus 29-én ekként kommentálta az egyetemi továbbtanulás lehetetlenségét: „Ja, igaz, az egyetemből semmi nem lett, 100 ok is szólt ellene.”³⁹ Magán zeneiskolai tanulmányait azonban 1943-ig folytatta Budapesten. A gimnáziumi tanulmányok idején egyetlen további áttételes reflexiót találunk még, amely kapcsolatba hozható a zsidóság megkülönböztettségével. Györgyi 1942. június 10-én, az érettségijét követő beszámolóban ekként reflektált szóbeli magyar feleletére: „Szóbelin a következő tételeket kaptam: magyar: *Herczeg Ferenc élete és művei (Méla undorral vettem tudomásul)*...”⁴⁰ A negativitást hordozó zárójeles megjegyzés minden bizonnyal Herczeg Ferenc azon műveivel kapcsolatos, amelyekben a zsidósággal kapcsolatos sztereotípiák felerősítése konstatálható.⁴¹

Másodjára a munkaszolgálat témája köré sűrűsödtek a negatív diszkrimináció jegyei leveleiben. A fiatal lánynak mind baráti társaságát, mind pedig közvetlen családját érintette a zsidóságot sújtó kényszermunka intézménye. 1940. augusztus 29-én kelt levelében ekként írt: „*Gabi vasárnap visszautazik Pestre, és még a jövő héten fel fog keresni. Jelenleg ő egyike annak a 15-16 fiúnak, akik itthon vannak. T.i. minden hitsorsost 21-40 évig behívtak. Tegnap utazott Sárvásra Sonnenfeld Miki⁴², Mosonyi Péter⁴³, Bader Gyuri⁴⁴ és sok más. Valószínűleg ugyanerre a sorsra jutnak majd a Weiner gyerekek is.*”⁴⁵

³⁹ Vajda Györgyi levele Schleiffer Gyulának, Szombathely, 1942. augusztus 29. Eörsi Anna tulajdonában.

⁴⁰ Vajda Györgyi levele Schleiffer Gyulának, Szombathely, 1942. június 10. Eörsi Anna tulajdonában.

⁴¹ Lásd Herczeg Ferenc Andor és András című művére vonatkozólag: KONRÁD György: *A dörgölődző Lipótváros*. In: *Szombat, Zsidó politikai és kulturális folyóirat*. <https://www.szombat.org/tortenelem/a-dorgolodzo-lipotvaros> (Utolsó letöltés: 2024. október 14.)

⁴² Sonnenfeld Miklós 1919. szeptember 28-án született Szombathelyen Sonnenfeld M. Ferenc és Stadler Izabella gyermekeként. A Szombathelyi Magyar Királyi Állami Faludi Ferenc Gimnáziumban kitüntetéssel érettségizett 1937-ben. (PETHŐ-PEREPATITS István: *A Szombathelyi Magyar Királyi Állami Faludi Ferenc-Gimnázium 1936–1937. tanévi Értesítője fennállásának 25. esztendejében*. Szombathely, 1937. 75.) Többek között az Országos Magyar Izraelita Kultúregyesület eseményein lépett fel fuvolajátékával. (KOVÁCS Ilona: *Dohnányi Ernő új perspektívában*. Budapest, Retkes Attila Kulturális Értékteremtő Kft., Gramofon Könyvek, 2019. 345.) Túlélte a holokausztot. 1945 augusztusában a Szovjet Magyar Művelődési Társaság hangversenyén zongoraszámokat adott elő Szombathelyen. (*A Szovjet–Magyar Művelődési Társaság első nagyszabású hangversenye Szombathelyen*. In: *Szabad Vas megye*, 1945. augusztus 9. 1.)

⁴³ Mosonyi Péter 1918. december 17-én született dr. Mosonyi Dezső orvos és Ullmann Dóra gyermekeként. (A szombathelyi kongresszusi hitközség születési anyakönyve, 27/1918. A Szombathelyi Zsidó Hitközség tulajdonában.) A Szombathelyi Magyar Királyi Állami Faludi Ferenc Gimnáziumban érettségizett 1937-ben. (PETHŐ-PEREPATITS István: *A Szombathelyi Magyar Királyi Állami Faludi Ferenc-Gimnázium 1936–1937. tanévi Értesítője fennállásának 25. esztendejében*. Szombathely, 1937. 75.) 1937–1938-ban a Zeneakadémia Zongora Tanszakára járt. (SZIRÁNYI Gábor: *Keéri-Szántó Imre és a Zeneakadémia Zongora Tanszaka 1902-től 1940-ig*. In: *Zongorabillentyűk 2. Keéri Szántó Imre és Wehner Tibor emlékezete*. Szerk. SZIRÁNYI Gábor – SZIRÁNYI János. Budapest, Gramofon Könyvek, Retkes Attila Kulturális Értékteremtő Kft., 2015. 161.) Az 1940-es évek elején a József Királyi Herceg Öfenségének Fővédnöksége alatt álló Nemzeti Zenedében tanult zeneszerzést, zongorát. (KRESZ Géza: *A József Kir. Herceg Öfenségének Fővédnöksége alatt álló Nemzeti Zenede Évkönyve az 1941–42-ik évről*. Budapest, Nemzeti Zenede, 1942. 14, 15, 17, 24.) Túlélte a holokausztot, Pierre Mosonyi néven Londonban élt. (WEISS András: *A kezdet II*. In: *Életünk*, 2014. 6. sz. 70–71.)

⁴⁴ Bader György Szombathelyen született 1918. május 11-én Bader József és Weiner Erzsébet gyermekeként. (A szombathelyi kongresszusi hitközség születési anyakönyve, 13/1918. A Szombathelyi Zsidó Hitközség tulajdonában.) 1936-ban érettségizett Szombathelyen a Csornai Premontrei Kanonokrendi Szent Norbert Gimnáziumban jeles minősítéssel. (SIMONFFY Jenő: *A Csornai Premontrei Kanonokrendi Szent Norbert Gimnázium 1935–1936. évi Értesítője*. Szombathely, 1936. 49, 50, 55, 69.) Gimnáziumi tanulmányai utolsó évében, 1935-ben változtatta nevét Baderről Bársonyra. Majd vegyész diplomát szerzett. (MAYER László (szerk.): *Vas megyei levéltári füzetek 7. Források a szombathelyi gettó történetéhez 1944. április 15–1944. július 30*. Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 1994. 67.) A holokauszt áldozata lett, 1945. április 10-én hunyt el ismeretlen helyen. (MNL VaML Szombathely, halotti anyakönyv 1000/1947.)

⁴⁵ Vajda Györgyi levele Schleiffer Gyulának, Szombathely, 1940. augusztus 29. Eörsi Anna tulajdonában.

1940 szeptemberében Györgyi lemondóan vette tudomásul, hogy a szombathelyi zsidó ifjak szinte eltűntek a városból: „*Én semmiféle »társadalmi életet« nem élek, egyszerű okból: nincs társadalom Szombathelyen. Mindenkit behívtak Sárvára, csak öten vannak itthon, azok közül is csak két ismerősöm van: Lakatos Sanyi és Weiner Gyuri.*”⁴⁶ Majd októberben kissé bővebben is beszámolt a folyamatosan napirenden lévő munkaszolgálat témájáról, s azokról a zenész barátairól, akik munkaszolgálaton voltak: „*Közben megjött Erdélyből Pista*⁴⁷ *is, de alig volt itthon két-három napig, máris behívták munkatáborba Sárvára, onnan majd elviszik valahová. Hála Istennek senki nem fogja fel tragikusan a dolgot – még Anyuka sem. Ezzel szemben Nagykanizsáról az összes zsidó fiú itt dolgozik Szombathelyen, köztük egy unokafivérem is. Az ünnepek alatt öten étkeztek nálunk, és persze az állandó beszédtema: a munkaszolgálat. Weiner Gyurit*⁴⁸ *múlt héten Pét-re vitték, Laci*⁴⁹ *meg szombaton hazajött a szabadnapra, és nálunk Sonnenfeld Mikivel*⁵⁰ *együtt zeneestet rendezett.*”⁵¹ E beszámolóból kiviláglik, hogy az 1940. évben a munkaszolgálatot még nem tekintették tragikus, végzetes jelenségnek, megpróbálták együtt élni vele, s ellátni azokat a fiatalokat, akik Szombathelyen dolgoztak. Ugyanakkor e

⁴⁶ Vajda Györgyi levele Schleiffer Gyulának, Szombathely, 1940. szeptember 11. Eörsi Anna tulajdonában.

⁴⁷ Vajda Györgyi bátyja, Vajda István.

⁴⁸ Weiner György (Szombathely, 1912. augusztus 27. – 1945. március, Ágfalva) Weiner Nándor és Krausz Olga fia, Weiner László testvére. Operaénekes. Szülei Szombathelyen éltek.

⁴⁹ Weiner László (Szombathely, 1916. április 9. – Lukow, 1944. július 25.) magyar zongoraművész, zeneszerző és karmester. Weiner Nándor és Krausz Olga fia. Testvére, Weiner György operaénekes. A szombathelyi Katolikus Gimnáziumban tanult, majd 1934 és 1940 között a budapesti Liszt Ferenc Zeneakadémián Kodály Zoltán növendéke volt. Már főiskolás korában kitűnt egyéni hangú kompozícióival. A bel-és külföldi koncertműveiről zenei jegyzeteket készített. 1940-ben Sárváron és Veszprémben teljesített munkaszolgálatot. 1942-ben a Kultuszminisztérium pályázatán díjat nyert brácsa-zongora szonátájával. 1942-ben házasságot kötött Rózsa Vera énekesnővel. A második világháború idején származása miatt csak az OMIKE Művészakció keretein belül léphetett fel. A házasságkötését követően ismét behívták munkaszolgálatra, és a csepregi munkatáborba került. Kodály saját kezűleg írt levelet, amelyben kérte, hogy kíméljék meg Weiner életét, de nem járt sikerrel. A társaival együtt Lukowba vitték, ahol 1944 júliusában életét veszítette. (KERÉNYI Mária: *Weiner László (1916. április 9. – 1944. július 25.) In: Múlt és Jövő. Zsidó kulturális folyóirat és Könyvkiadó*, 1994. 2. sz. 114. https://multesjovo.hu/wp-content/uploads/aitfiles/9/4/94_02-25weiner1.pdf Utolsó letöltés: 2024. október 14.) Weiner László a szombathelyi zenei életben is kivívta magának a közönség és a kollégák szeretetét. A szombathelyi Collegium Musicum hangversenyén több alkalommal is fellépett: 1936. október 13-án, 1940. május 26-án, 1941. január 18-án, valamint az 1941/1942-es szezonban. (BÁRSONY Péter: *A vészkorszak magyar muzsikusa áldozatai. In: Parlando: zenepedagógiai folyóirat*, 2015. 4. sz. 15–16.) 1940. május 27-én Händel Judás Makkabeus című oratóriumát vezényelte Szombathelyen, amelyről Vajda Györgyi is beszámolt Schleiffer Gyulának írt 1940. április 29-én írt levelében: „*Talán hallottál már a készülő nagy eseményről, az oratóriumról. A zsidó templomban fogják előadni Händel Judás Makkabeus-át. Egy egész különlegesen gyönyörű oratórium. (Még megérjük, hogy a zsidó templomban áhítat is lesz!) Május 26.-án fogják előadni, valószínűleg nagy anyagi és erkölcsi sikere lesz.*” Vajda Györgyi levele Schleiffer Gyulának, Szombathely, 1940. április 29. Eörsi Anna tulajdonában. Majd 1940. június 14-én kelt levelében Györgyi így számolt be a különleges eseményről Schleiffer Gyulának: „*Különbem most voltam Weiner Lacinál, és elkérte tőlem a Kosztolányi és a József Attila köteteket, mert egy csomó verset meg akar zenésíteni. Képzeld el, hogy fel fogok vágni, ha egyszer Laci hírneves muzsikussá lesz: én is hozzásegíttem a dicsőséghez. Elég sovány vigasz! Különbem amit itt az oratóriummal produkált, az a csodával határos. Ennyire azt hiszem, még sohasem hatott rám zene, mint most. A végtelenséget és a tökélyt éreztem magam körül és azt hittem, hogy ilyen szép perceim sohasem lesznek többé. Mikor az utolsó »amen« is elhangzott, mintha oda lettem volna láncolva, meg sem bírtam mozdulni. De ne gondold, hogy én voltam az egyetlen, aki nem akart felébredni ebből az álomból, hanem mindenki. Mindenki ottmaradt a helyén, és két percig siri csönd volt utána a templomban. Gondolhatod, hogyan ünnepelték Lacit és a szólólistákat. A Rózsa Vera szenzációsan énekelt, és képzeld csak, ha kicsit megerőlteti magát, ki tudja mondani az r-et rendesen is. Hamar összebarátkoztunk, (a közös tulajdonságok közel hozzák az embereket egymáshoz) [...] Annyira jól érezte magát Szombathelyen, hogy valószínűleg nyáron újra idejön.*” Vajda Györgyi levele Schleiffer Gyulának, Szombathely, 1940. június 14. Eörsi Anna tulajdonában.

⁵⁰ Lásd 42. lábjegyzet.

⁵¹ Vajda Györgyi levele Schleiffer Gyulának, Szombathely, 1940. október 5. Eörsi Anna tulajdonában.

levelekből felsejlik Györgyi intellektuális, zenerajongó baráti társasága is, akiket szintén nem kímélt a munkaszolgálat intézménye. Györgyinek nem csupán szombathelyi zenebarátait sújtotta a kényszerű munka, de kőszegi szállásadóinak gyermekeit is: „*Kedden este – mivel reggel nincs jó vonatösszeköttetés – elutaztam Kőszegre. Kopfstein Gabi⁵² szüleinél aludtam: üres a ház, a három fiú munkatáborban, és így Gabi szobáját »fehér leányszobának« neveztük ki.*”⁵³

Az 1940. év vége a zsidó munkaszolgálatosok szegregációját hozta magával. A munkaszolgálatot teljesítő zsidó legénységet egy 1940. december 2-án hozott rendelkezéssel elkülönítették a többi közérdekű munkaszolgálatostól, még pedig úgy, hogy a zászlóaljok 3. és 4. századait vegyes (zsidó) munkásszázadokká szervezték át. Az elszigetelés megteremtette a külön bánásmód lehetőségét. A már 1940 nyarán és őszén gyakorlatban tapasztalható negatív megkülönböztetés a zsidók kiegészítő munkaszolgálatáról szóló 2870/1941. sz. kormányrendeletben emelkedett jogerőre. Majd a muszosok az antiszemita támadások egyértelmű céltáblájává váltak azáltal, hogy 1941 májusában „*a legfelső ruhadarab bal karján, a felkar mértani középpontjának magasságában citromsárga posztóból, vagy vászonból készült karszalag*” viselésére kötelezték őket. A zsidó munkaszolgálatosokat az általános attribútumoktól – fegyver, uniformis – is megfosztották. A nehéz fizikai munka és a honvéd felügyelők kegyetlen bánásmódja pedig a végletekig fokozta a zsidó munkaszolgálatosok megaláztatását, s lelki-fizikai állapotuk leromlását eredményezte.⁵⁴ 1942 után már Vajda Györgyi leveleiben is megváltozott a munkaszolgálattal kapcsolatos hangnem. Sokkal inkább aggodalommal teltek leírásai: „*Talán Pestre már kettesben mehetek Pistával, mert jövő hónapban várjuk haza; már 6 hónapja van Oroszországban, jelenleg Charkownál szállítja a sebesülteket és várja a felváltását.*”⁵⁵ E helyütt utalás történt az 1941. év végi és 1942 tavaszi harkivi csatákra, amely a Wehrmacht és a szovjet haderők között zajlott a keleti fronton. Majd Györgyi 1942 augusztusában írt levelében még inkább elmélyült a munkaszolgálattal kapcsolatos szkepticizmus, egyre fokozódott a reménytelenség: „*Gyuri szegény még nincs itthon, nincs is kilátás leszerelésre, és azt mondják, nagyon leromlott állapotban van.*”⁵⁶

⁵² Kopfstein Gábor 1919. június 19-én született Kőszegen Dr. Kopfstein Lipót ügyvéd és Turi Cecília gyermekeként. (MNL VaML Kőszeg, születési anyakönyv 67/1919.) 1937-ban érettségizett a kőszegi Szent Benedekrendi Kat. Ferenc József Gimnáziumban, majd a vegyészeti pályát választotta. (SALY Arnulf: *A kőszegi Szent Benedekrendi Kat. Ferenc József Gimnázium Értésítője az 1936–37. iskolai évről*. Kőszeg, 1937. 62.) A család ez időben Kőszegen a Várkör utca 29. szám alatt lakott. (MNL VaML IX. 203. b. 65. 349. Ügyvédi kamarai tagok bejelentőlapja. Dr. Kopfstein Lipót) Györgyi tehát itt nyert szállást középiskolai tanulmányai idején. Kopfstein Gábor később Szombathelyen telepedett le, bőripari művezetőként dolgozott, s a Széchenyi utca 4–6. szám alatt lakott. (Kopfstein Gábor lakásbejelentő lapja, 1944. május 12. Szombathelyi Zsidó Hitközség tulajdonában.) Munkaszolgálatra vitték (HARSÁNYI László: *A kőszegi zsidók*. Budapest, A Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaság Kiadása, 1974. 209.), s minden bizonnyal a holokauszt áldozata lett, a forrásokban nem lelni nevét a visszatérők között.

⁵³ Vajda Györgyi levele Schleiffer Gyulának, Szombathely, 1940. december 2. Eörsi Anna tulajdonában.

⁵⁴ HUHÁK Heléna: *Megjelölve – Antiszemita bélyegek a munkaszolgálatban és polgári életben*. In: *Archívnet XX. századi történeti források*, 2014. 1. sz.

https://www.archivnet.hu/kuriozumok/megjelolve_antiszemita_belyegek_a_munkaszolgalatban_es_polgari_életben.html (Utolsó leoltés: 2024. augusztus 11.)

⁵⁵ Vajda Györgyi levele Schleiffer Gyulának, Szombathely, 1942. április 23. Eörsi Anna tulajdonában.

⁵⁶ Vajda Györgyi levele Schleiffer Gyulának, Szombathely, 1942. augusztus 29. Eörsi Anna tulajdonában.

Györgyi a baráti társaságából nem csupán a zenész fiatalurak munkaszolgálatára reflektált, de kedvese, Schleiffer Gyula egyetemi hallgatónak a zsidó származása miatti hátrányos megkülönböztetésére is. Az egyetemeken történt antiszemita atrocitások ismertek a korszakból, gondoljunk csak a Műegyetemen, a pécsi vagy a debreceni egyetemeken történt incidensekre, verekedésekre az 1920-as, 1930-as évekből. Vajda Györgyi 1940 szeptemberében így írt Schleiffer Gyulának: „*Mondd, nem sajnálsz, hogy hogy nem verted agyon Meskó [?] barátodat? Igazán nem ártott volna neki! De azt hiszem, hogy ilyen címen az egész egyetemet elverhetted volna (tisztelet a kivételnek!) Különben túl sok fajtestvér úgyszincs az egyetemen, hiszen mindenki munkaszolgálatban van.*”⁵⁷ Györgyi reakciója és hangvétele itt kiemelten felháborodott, ebben az esetben az erőszak alkalmazását is elfogadhatónak tartotta volna. Majd 1942 februárjában a Györgyi levelében foglaltak arra utaltak, hogy Schleiffer Gyula érdemjegyét zsidó származása miatt lefelé minősítették: „*ne bántson, hogy holmi nyilas tökkelütöttek leszállítják a jegyedat sötét múltadra való tekintettel.*”⁵⁸ E sorokban Györgyi erősen minősíti az antiszemita tanárok megkülönböztető attitűdjét.

Györgyi a munkaszolgálat intézményén és az egyetemi atrocitásokon túl a helyi, városi eseményeket is górcső alá vette. Különösen azokat emelte ki, amelyek saját életét is jelentősen befolyásolták. 1942 nyarán kizárták a város zsidó polgárait a strandfürdőről. Az esetről a helyi sajtóban is élénk vita bontakozott ki. Vajda Györgyi pedig ekként reflektált rá: „*Belevetem magamat a könyvekbe, utolsó hónapban csak egyet olvastam; más szórakozás úgyszincs, minthogy nem járhatok strandra sötét múltamra való tekintettel.*”⁵⁹ E mondatában Györgyi nem minősített, nem formált véleményt, egyszerűen csak megállapította a tényeket. Levelében alkalmazta azt a másutt is felbukkanó toposzt, mely szerint sötét múltként aposztrofálta zsidó származását. Györgyi ezen mondata Dr. Mészáros Hugó szombathelyi polgármester (1941–1944) azon rendeletére utalt, amellyel 1942 nyarán megtiltotta a zsidó lakosság számára a helyi strandfürdő látogatását. 1942. június 12-én egy tábla került a szombathelyi strandfürdő bejáratához, amely arról tájékoztató, hogy a zsidótörvény hatálya alá eső személyek részére jegyet, illetve bérletet nem adnak ki. A zsidók kitiltását a strandról nem írta elő országos rendelet. Az ötlet mégsem számított egyedinek. Endre László Pest vármegyei alispán 1941. május 5-én, 1 évvel korábban hozott rendeletet a zsidók fürdőkből történő kitiltására. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter azonban egy hónappal később megsemmisítette Endre rendeletét.⁶⁰ Majd 1942. szeptember 17-én Cegléd város képviselőtestülete döntött úgy, hogy az 1943-as év kezdetétől zsidók nem látogathatják a helyi strandfürdőt.⁶¹ E határozatban a szombathelyi eset analógiáját vélhetjük felfedezni. Dr. Geszner Márton ügyvéd, aki a rendelet értelmében nem látogathatta a strandfürdőt, először Vas vármegye alispánjához, majd a belügyminiszterhez nyújtott be fellebbezést a rendelet ellen.⁶² A fellebbezés eredménye nem ismert pontosan, ám Sulyok Izabella 2010-es tanulmányában feltételezte, hogy Keresztes-

⁵⁷ Vajda Györgyi levele Schleiffer Gyulának, Szombathely, 1940. szeptember 24. Eörsi Anna tulajdonában.

⁵⁸ Vajda Györgyi levele Schleiffer Gyulának, Szombathely, 1942. február 18. Eörsi Anna tulajdonában.

⁵⁹ Vajda Györgyi levele Schleiffer Gyulának, Szombathely, 1942. június 10. Eörsi Anna tulajdonában.

⁶⁰ *Újra járhatnak a zsidók strandokra és üdülőhelyekre.* In: *Ceglédi Függetlenség*, 1941. július 13. 1.

⁶¹ *Zsidók kitiltása a strandról.* In: *Ceglédi Függetlenség*, 1942. szeptember 20. 2.; A zsidók strandfürdőkről való kitiltása egyéb sajtóorgánokban is napirendi kérdés volt 1942-ben, lásd: *A vérünk utolsó cseppjéig harcolunk az új keresztény zsidómentes Magyarországért.* In: *Halasi Ujság*, 1942. szeptember 4. 3.

⁶² Dr. Geszner Márton ügyvéd fellebbezésére Lingauer Albin újságíró reflektált a Vasvármegye című helyi napilap hasábjain: *Jelenségek.* In: *Vasvármegye*, 1942. július 2. 1.

Fischer Ferenc ezt a rendeletet is minden bizonnyal megsemmisítette Endre Lászlóéhoz hasonlóan. Ezt támasztja alá egy 1942. június 24-én kelt belügyminiszteri levél is, amelyben a belügyminiszter a vármegyék és törvényhatósági jogú városok első tisztviselőit utasítja, hogy vessenek véget a zsidókérdés terén tapasztalható közigazgatási hatásköri túllépéseknek.⁶³ Dr. Mészáros Hugó volt szombathelyi polgármester a népbíróságon azzal magyarázta tettét, hogy katonák egy csoportja a zsidók ellen erőszakos cselekményeket tervezett a fürdő területén, érvelése szerint tehát ő csak a zsidók testi épségét, valamint a fürdő nyugalalmát védte az intézkedéssel.⁶⁴

Ugyanakkor Vajda Györgyi leveleiben megjelentek a világpolitikával kapcsolatos reflexiók is, egyéni véleménynyilvánítások bukkantak fel a hadászati eseményekkel kapcsolatosan. 1943. februári levelében Györgyi ekként írt: „*Most rém jó kedve van itt mindenkinek, hiszen csodálatos események vannak a fronton; furcsa dolog arra gondolni, hogy egyszer nem lesz háború és talán hamarosan. Félek a háború végétől!*”⁶⁵ 1943. február 2-án Paulus német tábornok 91 000 katonája kapitulált a szovjetek által körbezárt Sztálingrádban, aminek következtében véget ért a város öt és fél hónapja tartó ostroma.

Györgyi a német megszállást követő eseményekre mind sűrűbben reflektált. A „zsidókérdés megoldása” jelentősen felgyorsult Magyarország német megszállása, 1944. március 19. után. A március 22-én miniszterelnöknek kinevezett Sztójay Döme és kormánya nagy sebességgel fogott hozzá a zsidók vagyonát, később személyes szabadságát, végül életét veszélyeztető rendeletek kiadásához. 1944. március 19-én egy SS páncélos ezred szállta meg a várost. A szombathelyi közigazgatási vezetők lelkesen láttak hozzá a zsidókérdés megoldásához, olykor az országos rendelet kiadását megelőzve. Szombathelyen 1944. március 31. és április 4. között 123, többségében belvárosi üzletet zártak le és pecsételtek le a polgármester utasítására a javadalmi hivatal munkatársai csendőrök közreműködésével. Az üzleteket a kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter, Kunder Antal március 28-ai táviratára hivatkozva zárták le. Március végén, április elején azonban még nem vettek zár alá minden üzletet Szombathelyen. Ezt végül április 22-én tették meg, alig néhány órával az után, hogy megérkezett Szombathelyre a kereskedelmi miniszter április 21-ei, a zsidó kereskedők üzletéhez tartozó árukészletek és üzleti berendezések zár alá vételét elrendelő 50.500/1944. K. K. M. sz. rendelete, az 1600/0944. M. E. sz. rendelet alapján. Ekkor nekiláttak a még nyitva lévő 97 üzlet zár alá vételéhez, valamint az összes lezárt üzlet árukészletének leltárba vételéhez. Mészáros Hugó polgármester a belügyminiszternek büszkén jelentette a zsidókérdés szombathelyi megoldásáról írt beszámolójában, hogy rendeletet ennél gyorsabban végrehajtani nem lehet.⁶⁶ Az új idők szabályai közé tartozott, hogy zsidók este hét után nem hagyhatták el házaikat, közlekedési eszközöket nem használhattak, és a város területéről sem távozhattak el. Be kellett szolgáltatniuk a magántulajdonban lévő autókat, kerékpárokat, motorkerékpárokat, rádiókat,

⁶³ SÜLYOK Izabella: *A „zsidókérdés megoldása” Vas vármegyében a népbírósági perek tükrében.* In: *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 2010. 1. sz. 63.

⁶⁴ SÜLYOK Izabella: *A „zsidókérdés megoldása” Vas vármegyében a népbírósági perek tükrében.* In: *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 2010. 1. sz. 62.

⁶⁵ Vajda Györgyi levele Schleiffer Gyulának, Szombathely, 1943. február 16. Eörsi Anna tulajdonában.

⁶⁶ SÜLYOK Izabella: *A „zsidókérdés megoldása” Vas vármegyében a népbírósági perek tükrében.* In: *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 2010. 1. sz. 69.

fényképezőgépeket.⁶⁷ A kijárási tilalomra Györgyi ekként utalt 1944. április 8-ai levelében: „7 óra már elmúlt, tehát itthon vagyok, t.i. nem lehetünk tovább el hazulról.”⁶⁸ A kerékpárok beszolgáltatására pedig így reflektált: „Az, hogy soraim lefele tendálnak, ne vezessen félre, a jókedv nem hagy el, és még a biciklimet sem siratom nagyon.”⁶⁹ E helyütt Györgyi saját maga emelte ki optimizmusát, amely a sűrűsödő jogfosztások ellenére is szilárd maradt.

1944. április 5-ét követően Szombathely utcáin is feltűntek a sárga csillagok, amelynek viselését rendelet tette kötelezővé. Györgyi egy helyütt említette levelében a zsidók sárga csillaggal való diszkriminációját: „[?] és az egész család nem hord csillagot az Úr vitézségi érme miatt. A piszok nem nagyon dugja felém az orrát, biztosan derogál neki, meg aztán udvarol is.”⁷⁰

A helyi zsidóság szegregációja a gettó felállításával érte el csúcspontját. A gettók felállítását Vas vármegye területén az alispán 1944. május 6-án rendelte el. Az intézkedésről ugyanazon a napon azon az értekezleten döntöttek, amelyen részt vett az alispán, valamennyi járási főszolgabíró és polgármester, valamint a rendőrség és a csendőrség képviselői. Itt határozták el, hogy az 1944. április 28-án napvilágot látott 1610/1944. M. E. sz. rendelet alapján a vármegye területén gettókba tömörítik a zsidókat. Az alispáni rendelet a gettóba költöztetés határidejét május 12-én határozta meg.⁷¹ Szombathelyen hosszas tárgyalásokat folytattak a gettó kijelöléséről. Majd úgy határoztak, hogy 1944. május 12-éig mindenkinek el kell foglalnia új szállását. A Vajda családot: Sándort, feleségét, Ilonát és leányukat, Györgyit a Szenczi utca 1. számú – ún. Deutsch posztós – házában I. emeletére költöztették.⁷² Györgyi ekként írt 1944. május 8-ai levelében az eseményről Schleiffer Gyulának: „Ujság nincs sok, csak annyi, hogy péntekig ki kell vonulni minden hitsorsosnak a lakásából a ghettóba, amely a Thököly Imre utca és vidékéről áll. Érthetetlen módon nincs nagy üdvívalgás és [?], ennek pedig az az oka, hogy sokan nem bírják felfogni a ghetto előnyös voltát. Képzeld el, ha Médához⁷³ el akarok menni, nem kell azt a hosszú utat megtenni, csak a szomszéd szobába lépek, és ő ott lesz. Nämlich⁷⁴ minden család egy szobát kap. És sokan nem tudják megérteni, milyen magasztos érzés az, hogy a hazájáért ilyen nagy szolgálatot tehet az ember. Ez a leendő tettem honleányi büszkeséggel tölt el. Családunkban nyugodtan fogadták a hírt, hál’Istennek mindegyikünknek a nyakán van a feje. Rothadó és poshadó levelemben azt írtam, hogy ha kiköltözünk, minden levelet el fogok égetni, pedig azt a műveletet idősebb napjaimra terveztem, amikor is majd mindent elégetek, csak a Tiedidet hagyom meg. A múltkor a Tiediről is lemondtam vérző szívvel, de ma visszazippantottam a dolgot, és viszem őket magammal a száműzetésbe. Ezenkívül viszek egy pár szótárt megtanulás végett (ha tudok szerezni, japánt is), egy pár Grätzert, Howard összes

⁶⁷ KATONA Attila: *A zsidókérdés közigazgatási megoldása Szombathelyen*. In: *Baljós a menny felettem. Vallomások a szombathelyi zsidóságról és a soáról*. Szerk. BALÁZS Edit – KATONA Attila. Szombathely, Magyar–Izraeli Baráti Társaság, Berzsenyi Dániel Főiskola, 2001. 252–254.

⁶⁸ Vajda Györgyi levele Schleiffer Gyulának, Szombathely, 1944. április 8. Eörsi Anna tulajdonában.

⁶⁹ Vajda Györgyi levele Schleiffer Gyulának, Szombathely, 1944. április 8. Eörsi Anna tulajdonában.

⁷⁰ Vajda Györgyi levele Schleiffer Gyulának, Szombathely, 1944. április 8. Eörsi Anna tulajdonában.

⁷¹ SULLYÓK Izabella: *A „zsidókérdés megoldása” Vas vármegyében a népbírósági perek tükrében*. In: *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 2010. 1. sz. 70.

⁷² Vajda Györgyi lakásbejelentő lapja, 1944. május 11. Szombathelyi Zsidó Hitközség tulajdonában.

⁷³ Dános Méda (1922–2023). Lakhelye 1944-ben: Szombathely, Kisfaludy Sándor utca 12. Vajda Györgyi lakhelye 1944-ben: Szombathely, Hollán Ernő utca 13.

⁷⁴ Német: ugyanis.

műveit, Thomas Mann destruktív ponyvájának néhány példányát, a Bibliát, ami nem csúnya, Arany, Babits, József Attila verseket megtanulás végett és még egy néhányat. Ja, az ágyam is jön velem, minthogy az állam nem bocsát bútorozott szobákat rendelkezésünkre. Egyelőre ne írj, mert még nem tudom az új címünket, és azt, lehet-e oda írni.”⁷⁵

Györgyi következő és egyben utolsó fennmaradt levele 1944. május 17-én kelt, s örök optimizmust sugárzott: „Gyuszikám, úgy ahogy rendbe jöttünk és éljük rendes gettóéletünket. Közben persze érték kellemetlen meglepetések bennünket, mint például Pista behívása Kőszegre.⁷⁶ Ő most kanizsai kórházban tartózkodik az Oroszországból magával hozott rüh kezelése miatt, és azért, mert a századát, amelybe behívták, hadművelleti területre viszik ki. Gettólakásunk aránylag jó és kellemes. A posztós Deutsch házban lakunk az egész Dános familiával együtt. Irtó [?], hogy Médával együtt lehetek, és állandó vizitációkat folytatunk a közellakó barátokhoz. [...] Gyuszikám, míg így együttesen tárgyalhatjuk meg sikertelenségeidet, addig még nem olyan nagy a baj, Isten áldjon Benneteket...”⁷⁷ Az atrocitások azonban jórészt ezt követően erősödtek fel. 1944. május 22-én a gettóban tartott razzián Vajda Sándornál, Györgyi édesapjánál egy fényképezőgépet találtak, s koboztak el.⁷⁸

Összességében elmondható, hogy Vajda Györgyi leveleinek hangvétele rendkívül optimista. Györgyi az újabb és újabb nehézségeket tudomásul véve, végtelenül pozitívan tekintett a jövőbe. Derűlátását csupán olykor-olykor törte át az indulatos hangnem a Gyulával történt események, egyetemi atrocitások kapcsán, illetve a szomorúság a munkaszolgálatos családtagok szenvedései láttán. Félelmét csupán egyetlen alkalommal fejezte ki, a háború végkifejletével kapcsolatban. Az optimizmus, a sorozatos megszorítások elfogadása és a reménytelen hangvétel számtalan üldözött levelében felsejülő motívum. Ugyanakkor Györgyi több helyütt erőteljes iróniával szemlélte az eseményeket, amely szintén visszatérő jelenség az üldözöttek leveleiben.⁷⁹ Az igazság fátyolos körülírása,⁸⁰ sejtetése ellenben nem jellemezte Györgyit, a valóságot a maga egészében ragadta meg. Ezzel eltért azoktól a levélíróktól, akiknek szándékai közt szerepelt, hogy minimalizálják a távollévő olvasók aggodalmait.⁸¹ Györgyi zsidó származását sötét múltként, gonoszsgként, hibaként írta körül, amely szintén jellemző volt a számkivetett levélírókra.⁸²

⁷⁵ Vajda Györgyi levele Schleiffer Gyulának. Szombathely, 1944. május 8. Eörsi Anna tulajdonában.

⁷⁶ Kőszegen működött a III. Közérdekű Honvéd Munkaszolgálatos zászlóalj parancsnoksága pótkeretének székhelye. Tömeges bevonulásokra 1942 júniusában és novemberében, 1943. április-májusban, valamint 1944 májusában került sor. (SULYOK Izabella: *A „zsidókérdés megoldása” Vas vármegyében a népbíróági perek tükrében*. In: *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 2010. 1. sz. 66.) Vajda Istvánt is ezen 1944. májusi behívás keretében kötelezték a kőszegi bevonulásra.

⁷⁷ Vajda Györgyi levele Schleiffer Gyulának. Szombathely, 1944. május 17. Eörsi Anna tulajdonában.

⁷⁸ MAYER László (szerk.): *Vas megyei levéltári füzetek 7. Források a szombathelyi gettó történetéhez 1944. április 15–1944. július 30.* Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 1994. 36.

⁷⁹ WILKES, Helen Waldstein: *Letters from the Lost: A Memoir of Discovery*. Edmonton, Athabasca University Press, 2010. 165.

⁸⁰ WILKES, Helen Waldstein: *Letters from the Lost: A Memoir of Discovery*. Edmonton, Athabasca University Press, 2010. 177.

⁸¹ WILKES, Helen Waldstein: *Letters from the Lost: A Memoir of Discovery*. Edmonton, Athabasca University Press, 2010. 138.

⁸² WILKES, Helen Waldstein: *Letters from the Lost: A Memoir of Discovery*. Edmonton, Athabasca University Press, 2010. 183.

Részletek Schleiffer Gyula naplójából

Schleiffer Gyula 16 és 26 éves kora között, 1938 szeptemberétől 1948 februárjáig vezetett naplót, 14 füzet őrzi ezen írásait. E kiterjedt dokumentumfüzérből most az 1940 és 1945 közötti időszakot veszem górcső alá, annak is kizárólag a zsidóüldözéssel és Szombathellyel, illetve Vajda Györgyivel kapcsolatos részeit.

Schleiffer Gyula gyermekkorában gyakorta töltötte nyári szünidejét szombathelyi nagymamája, özv. dr. Schleiffer Edéné Heimler Riza Széll Kálmán utca 15. szám alatti otthonában. E családi fészek sokat jelentett Gyula számára, nagy szeretettel írt naplójában szombathelyi rokonairól. Nagymamája különösen közel állt hozzá, amelyről a családi archívumban megmaradt fotográfiák is bizonyosságul szolgálnak. Schleiffer Gyula naplóbejegyzései ugyanakkor arról is tanúskodnak, hogy az egyes generációk mennyire másként látták például a zsidókérdés egyes szegmenseit. Míg az idősek rendkívül sötéten szemlélték a világpolitika alakulását s benne a zsidóság jövőjét, addig a kamaszok elutasították ezen véleményt, s vészmadárként aposztrofálták a gondterhes időket jósoló felnőtteket. Gyula 1939. július 9-ei bejegyzésében ekként írt: *„Ebédnél többnyire a nagymamánál vagyok, nagymamát nagyon szeretem, nagyon rendes, csak a zsidókérdésben és Hitler körül rémesen elvakult. Ez valószínűleg barátnőjének, Marguerite néninek a hatása, akit prófétaí szemekkel és hajjal végzett üvöltözése miatt mindnyájan szívből utálunk azt hiszem.”*⁸³ Majd másnap Gyula az alábbiakat fűzte e kérdéshez: *„Régen a nagymamák unokáikat tündérmesékkel, »volt egyszer, hol nem volt«-tal tartották, az én szombathelyi nagyanyám nem ilyen mesét mond unokájának. Ő azt mondja el, hogy valami Isten tudja milyen Pollak milyen nagy úr volt, hogy tönkrement, hogyan vándorolt ki Ausztráliába, mennyit dolgozik, egyik fia pincér, a másik kettő farmon fej, csordáskodik, kanászkodik, meg Isten tudja, mit csinál. Hogy elcsavarta Nagymama fejét az a Marguerite néni! Az oltja bele az elvakult gyűlöletet, az »szórakoztatja« ilyen »dajkamesékkel« nagymamát, pedig helyét a detektívregények minden kártevés nélkül betölthetnék.”*⁸⁴ E reflexióból kitűnik, hogy a családban beszédtema volt a zsidóság külföldre vándorlása, s Heimler nagymama meséiben megjelent az Ausztráliába emigrált, mezőgazdasági munkából megélő zsidó polgárok alakja, mintegy alternatívaként a hitleri elnyomás révén felerősödő útkeresésre. Ugyanakkor szembevetendő a generációs nézetkülönbség, hisz Gyula negatív kontextusban látatja nagymamája aggodalmait, s „dajkameséknek” titulálja ezen történeteit. 1939 júliusában bizonyosan.

Két évvel későbbi, 1941. augusztusi naplóbejegyzéseiben azonban már a zsidótörvények sújtotta, antiszemita légkörben élő intellektuális zsidó fiatalok csoportja tárul elénk, akik a művészet oltalma alá helyezték magukat, a zenében oldódtak fel, hogy néhány pillanat erejéig kiléphessenek, elmenekülhessenek a szűkülő lehetőségek, a kínzó valóság elől. E bejegyzés erőteljesen reflektál a zsidóság gazdasági tévesztésére, megalázására, ugyanakkor a helyi, Vas megyei sajtóorgánum antiszemita beállítódására is: *„Szombaton este Dános Médánál”*⁸⁵. *Beszélgetés, nevetgélés kinn a kertben, a megszokott társaság jó hangulatban. Aztán*

⁸³ Schleiffer Gyula kéziratos naplója, V. füzet, 1939. július 9-ei bejegyzés. Eörsi Anna tulajdonában.

⁸⁴ Schleiffer Gyula kéziratos naplója, V. füzet, 1939. július 10-ei bejegyzés. Eörsi Anna tulajdonában.

⁸⁵ Szombathely, Kisfaludy Sándor utca 12.

felvonulunk az emeletre, leülünk. Weiner Laci zongorához ül, leüti az első hangot, Sonnenfeld Miki, a bohókásan kedves és okos Miki szájához veszi a fuviolát, Bachot játszanak. Nagy dolog ez. Összejöttünk itt tizenketten szombaton este, 1941-ben, a vértenger közepén, a megalázottság nyomorúságában, és nem jajgatunk, nem ülünk ölünkbeejtett fejjel, kétségbeesetten mormolva, és azt sem csináljuk, amit most Pesten, ugyanebben az órában a többiek csinálnak: nem kurjongatunk, nem ugrálunk, nem isszuk magunkat részegre, hogy feledhessünk, hogy a vigasság nagy lármája elnyomja letörőben levő lelkünk levertségét, kivertségét, reményvesztettségét, nem akarjuk a bor adta gőzzel átaludni a vész óráit, vagy rövid mámorral hosszú katzenjammert⁸⁶ szerezni, nem. Áhítatos csendben zeng a zene, átszellemült és hívő arcok, semmi nincs veszve. [...] Itt nincs árkormánybiztos, itt nincs ecetgyári engedély megvonása, itt nincs »zsidó nem kaphat lisztet«, itt Ófelsége a Művészet van jelen és a világ, az ellenséges buta tömeg jelentéktelen semmiség, szóra sem érdemes. Ez a béke és a nyugalom. [...] Még sokáig együtt vagyunk tizenketten, meg-megszólal még a zongora, senkinek sincs ereje kitépni magát ebből az elefántcsonttoronyból, ahová a nyüzsgés, tolongás és ostoba demagógia nem ér fel. Az elhangzott akkordokat idézzük vissza, éljük újra, nem akarjuk, hogy a világ betörhessen körünkbe, a boldogság körébe. Ragaszkodunk ahhoz, amit ezzel az estével szereztünk magunknak, még sokáig együtt vagyunk, álmodozva, elgondolkozva, csodálkozva, mielőtt kilépnénk a hűvös, csillagokkal teleszórt égbolt alá. Szemben kurjongató, düledező, részeg társaság közeledik, mulatozás után mennek haza. Holnap reggel fejfájással fognak ébredni, és megvigasztalódnak a »Vasvármegye« című szennylap vidékien ostoba, műveletlenül hangos, rosszul elferdített nevetséges kis zsidózó vezércikkén.»⁸⁷

A zenében való feloldódás azonban sajnálatosan nem jelentett valós menekülési útvonalat, így a szombathelyi intellektuális baráti társaság szinte valamennyi tagját elérték az 1944-es drámai események. A szombathelyi lányokra, Dános Médára és Vajda Györgyire előbb a gettóba záratás, majd július 4-ével az Auschwitzba történő deportálás várt.

⁸⁶ Német: Macskajakaj, másnaposság.

⁸⁷ Schleiffer Gyula kéziratoss naplója, IX. füzet, 1941. augusztus 24-ei bejegyzés. Eörsi Anna tulajdonában.

Mint láttuk, Györgyi utolsó Gyulának írt levelei 1944 májusából, a szombathelyi gettóból még optimistán csengtek. A levelek kimaradása azonban Gyulában a kétségbeesés hangját hívta elő. 1944. július 12-én, a szombathelyi deportálást követő hetekben így írt: „Az események (vidéken is) folytatódnak. Gabit Szombathelyt egy napos fiával hurcolják el, Gézát megverik.⁸⁸ Egy 74 éves nő olyan pofont kap, amint belép a rendőrségre, ahová vezették, hogy elájul. Mindez vagyonrejtegetés nyomozása címén: úgy verik az embereket, mindenkit megvernek, hogy kényszerülnek egyáltalán többet bevallani, mint amennyiük van. Istenem, Györgyi is! Hol lehet?”⁸⁹

A bizonyosság azonban hosszú ideig váratott magára. A Szombathelyről deportált zsidóságról nem érkeztek hírek. Időközben Schleiffer Gyulának is meg kellett küzdenie a zsidóüldözés egyre sűrűsödő eseményeivel. 1944. áprilistól októberig egy Pesten működő romeltakarító osztagba hívták be. (Gyáli úti raktár, Pozsonyi úti Viktória-malom.) Október végétől november elejéig az óbudai Leipziger gyár szeszfőzdéjének pincéjében bújt el. Az 1944. október 15. utáni eseményekről utólag számolt be naplójában. 1944 novemberében svéd védőútlevelet kapott, hazament családjához a Visegrádi utca 3. szám alá. Az 1944. november 15-i rendelet után ő és családja átköltözött a Pozsonyi út 14. számú védett házba. Schleiffer Gyula 1944 decemberében a Svéd Követség Tátra u. 6. szám alatti kirendeltségére költözött, s Raoul Wallenberg mellett tisztviselőként dolgozott. 1945. január 3-án a családot a Pozsonyi útról a Klauzál téri gettóba vitték.⁹⁰

Schleiffer Gyula 1945. május 8-án kezdett bele újra naplója vezetésébe. Így érthető, hogy naplójegyzeteiben 1945. május 12-én bukkant fel újra Györgyi, az 1944. július 12-ei említés után majd egy évvel később, a hazavárás kontextusában: „Györgyi minden pillanatban hazajöhet.”⁹¹ Majd a felszabadulást követően a Szombathelyre visszatérők elbeszélései kavarták fel az itthon maradottak életét. A hírek a tragédiát hordozták magukban. Gyula június

⁸⁸ Parczer Gézané Galló (Schwartz) Gabriella (1914–1944) Szombathely egy neves zsidó polgárcsaládjából, a köztisztviselői állású Heimler-dinasztiából származott. 1914-ben született Schwartz Bertalan érdemes orvos és – a szintén társadalmi megbecsülésnek örvendő Schleiffer család tagja – Schleiffer Ella egyetlen gyermekeként. Gabriella Schleiffer Gyula unokatestvére volt. Alapfokú tanulmányait a szombathelyi neológ izraelita elemi népiskolában végezte, majd 1924 és 1932 között a Szombathelyi Magyar Királyi Leánygimnázium növendéke volt, ahol is érettségi vizsgálatait kitűnő minősítéssel tette le. Ezt követően a hagyományos női szerepek helyett az önképzést és a tudományt, pontosabban az egészségügyi pályát választotta: 1932 és 1934 között elvégezte a gyógyszerész-gyakornoki képzést, majd 1937-ben a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen gyógyszerész diplomát szerzett. Eredményeit mindenütt kitüntetés kísérte. 1933-tól a Szombathelyi Izraelita Leányegylet választmányának tagja, majd jegyzője lett. Utóbbi tisztségéről hosszas budapesti tartózkodása miatt lemondani kényszerült. 1933-ban belügyminiszteri jóváhagyással vezetéknevét Schwartztól Gallóra változtatta. Egyetemi tanulmányai befejeztével visszatért szülővárosába, patikát azonban nem nyitott, hazatértét követően ugyanis férjhez ment a szombathelyi Leszámitoló Bank ügyvezető igazgatójához, Parczer Gézához. Közös lakásukba, a Jókai u. 10–12-be 1938-ban költöztek. Itt született meg ezen évben első gyermekük, Parczer Mária. Felhőtlennek ígérkező életüket azonban a fokozódó zsidótörvények árnyékolták be, majd söpörték el. Annak ellenére, hogy Gabriella második gyermekét várta, 1944 májusában családjával együtt a városi gettóba kényszerült. Parczer Géza a zsidó tanács tagja lett; Gabriella a Szombathely szélén felállított ideiglenes, a zsidók deportálását előkészítő táborban: a Mayer gépgyárban – embertelen körülmények között – megszülte második gyermekét, Parczer Gábort. Majd a szülést követően röviddel mindketten a holocaust áldozatai lettek. Családjukból és közvetlen hozzátartozóik közül senki sem maradt életben. (KELBERT Krisztina: *Női szereplehetőségek a két világháború közötti Szombathelyen – Parczer Gézané Galló (Schwartz) Gabriella (1914–1944) életútja*. In: *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 2009. 1. sz. 48–67.)

⁸⁹ Schleiffer Gyula kéziratos naplója, XI. füzet, 1944. július 12-ei bejegyzés. Eörsi Anna tulajdonában.

⁹⁰ Eörsi Anna jegyzete édesapja naplóbejegyzéséhez. Eörsi Anna engedélyével felhasználva.

⁹¹ Schleiffer Gyula kéziratos naplója, XIII. füzet, 1945. május 12-ei bejegyzés. Eörsi Anna tulajdonában.

2-ai naplóbejegyzése arról tanúskodik, hogy a hazaérkező deportáltak információi sokkhatásként érték: „Marika, Böhm Marika megjött a deportálásból, megjött Auschwitzból. [...] De mesél egyet s mást. Együtt volt Médával [...] És Györgyi? Igen, Györgyit is látta egyszer. Megtudta egy táborról, hogy ott szombathelyiek vannak. Megkérdezett valakit, hogy nem látta-e a Vajda Györgyit. »A Pollák Gyuriné?« kérdezte az. »Nem« mondta Marika, és még valakit megkérdezett. A »Pollák Gyuriné?« kérdezte az is. »Igen, itt van.« Györgyi férjhezment. Györgyi férjhezment. Nem hiszem. Nem lehet. Utolsó levele még szerelmes, ha csak a sorok közt is. Györgyibe vettem a horgonyt, mint egyetlen fixnek hitt pontba a viharban. Nem lehet. [...] Nem lehet. Nem hiszem. Szeretem, őt szeretem, ő is szeret, örökké. Nem lehet” [...] De nem igaz. Nem lehet igaz. Nem tud róla senki. Ez Marika hülye tréfája. Azért csinálja, hogy elszakítson Györgyitől, hogy őt szeressem. Őrületség. Senki sem tud róla. Nem tud róla Rózsa Vera⁹², nem tud róla Györgyi bátyja, nem tud róla Gránitz Edit⁹³, nem tud róla Vályi Sanyi⁹⁴, pedig mind ott voltak az utolsó napokig, és nem tud róla Györgyi utolsó levele. Nem lehet igaz. A kazánházban eskette össze őket a rabbi utolsó pillanatban deportálás előtt. A kórházat vezette Szombathelyt a Pollák Gyuri orvostanhallgató, Györgyi ápolónő volt és a nagy összezártságban, halálfélelemben, világvégevárásban egyszerre kivirul és nagy volt a szerelem. Nem hiszem, nem lehet. Látszatházasság volt: az a hír járta, hogy orvosfeleségek férjeikkel maradhatnak, akiknek sokkal jobb sorsuk lesz. Ez magyarázza, így volt, igen. Nincs hír Györgyiről, semmi hír. Csak már megkérdezhetném, csak jönne már, jönne, és én nem bánám, kinek a felesége, akár Belzebubé is lehet, csak lássam viszont, nézhessem, hallhassam. S többi ügyis magától megy majd, csak itthon legyen Györgyi. Rettenetesen aggódom érte...”⁹⁵

Gyula 1945. október 26-ai bejegyzésében rögzítette, hogy a biztos tudás birtokába jutott Györgyit illetően: „Gabi jött fel Szombathelyről. Györgyi meghalt. Csakugyan meghalt. Még felszabadulás után látták. Olyan lefogyott volt, olyan szörnyűséges állapotban, hogy meg se ismerték volna, ha nem szól. Orvost hívtak, amerikai orvost, aki csak annyit mondott, hogy ami készletük van, azt azokra kell fordítani, akiknek életbenmaradására van remény [...]”

⁹² Rózsa Vera (1917–2010) operaénekes, zeneszerző, énektanár. Első fellépései közé tartozott az 1940-es években az OMIKE Művészakció keretében Händel Judás Makkabeus című oratóriumának előadásán az egyik zsidó nő szerepe. Ezen a budapesti előadáson Vajda Györgyi is személyesen részt vett. Első férje Weiner László zongoraművész, zeneszerző. A svéd nagykövetségen, Raoul Wallenberg mellett dolgozott, majd a nyilas hatalomátvételt követően bujkálni kényszerült, s így élte túl a holokausztot. (KOVÁCS Ilona: *Búcsú Rózsa Verától*. In: *Parlando*, 2011. 1. sz. 35–36. <https://www.parlando.hu/2011/2011-1/2011-1-10-Rozsa.htm> (Utolsó letöltés: 2024. október 15.))

⁹³ Gránitz Edit: 1921. január 24-én született Szombathelyen dr. Gránitz Géza és Kemény Ilona gyermekeként. Római katolikus vallásra tért. (MAYER László (szerk.): *Vas megyei levéltári füzetek 7. Források a szombathelyi gettó történetéhez 1944. április 15–1944. július 30.* Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 1994. 144) Túlélte a holokausztot.

⁹⁴ Vályi Sándor: (1924–2015) Vályi Manó és Pollák Rózsi harmadik gyermeke. Sándor 1942-ben érettségizett, és a Pázmány Péter Tudományegyetem Jogi Karára nyert felvételt. Tanulmányait a háborús viszonyok szakították meg. Sándor a német megszállást követően hazaköltözött Szombathelyre. Édesapja első világháborús érdemérmé okán szüleivel együtt kivételezett zsidónak számított, így a család elkerülte a gettósítást és a deportálást. Vályi Manót a német megszállást követően megalakult Zsidó Tanács elnökévé nevezték ki, ám miután világháborúsá vált kivételezettsége, leváltották. Fiával együtt rendszeresen járt a szombathelyi gettóba, hogy segítsen a bentlakók életkörülményein. Majd a nyilas hatalomátvételt követően édesapjával együtt bebörtönözték. 1945. március 31-én a sopronkőhidai fegyházban szabadították fel a szövetséges csapatok. (KELBERT Krisztina: *Szemtől szemben. Képek a szombathelyi zsidóság történetéből / Eye to Eye With the History of Szombathely's Jewish Community.* Szombathely, Yellow Design Kft., 2016. 329–333.)

⁹⁵ Schleiffer Gyula kéziratos naplója, XIII. füzet, 1945. június 2-ai bejegyzés. Eörsi Anna tulajdonában.

Szombathelyre nem megyek többé, nincs Györgyi, nevetése, hangja, kézzsoritása, mozgása nincsen. Hiába tanítottam biciklizni, és ujjai hiába zongorázták el lelke mondanivalóit oly plasztikusan, kárbavesztett. Hiába szerette a könyveket és gyűjtötte a kisalakúakat, a könyvborítékokat – hányszor kinevettem ezért, hiába tanult, hiába írta le, milyen lesz az esküvője, kofferben visszük majd haza, amit nem tudunk megenni, és Thomas Mann, Toscanini, Bruno Walter a konyhában vacsorázva várják, mikor adhatnak majd elő. Nincs esküvő, és én lettem volna a vőlegény.”⁹⁶

Epilógus

Vajda Györgyi 1945. május 15-én, a felszabadulást követő napokban végelgyengülésben hunyt el Bergen-Belsenben. 21 éves volt. S vajon 80 évvel az események után találunk-e még valakit Györgyi és Gyula baráti társaságából, aki szemtanúja volt az utolsó órák eseményeinek a deportálást megelőzően? Aki mesélhetne még Györgyiről abból az időszakból, amikor már nem írhatta meg Gyulának levélben a vele történeteket? Aki eloszlathatná Gyula kétségeit Györgyi végső pillanatban köttetett házasságáról? A Sors úgy akarta, hogy igen. 2021-ben Hawaii-on, Maui szigetén Eörsi Anna (Schleiffer Gyula leánya) és Vályi György szíves és végtelenül áldozatos segítségével rátaláltam Györgyi legjobb barátnőjére, az akkor 99. évében járó Dános Médára. Méda igazi csodának tekintette „találkozásunkat”, s emailjében teljes odaadással mesélt Györgyiről: „Györgyi volt a legjobb barátom. Okos, vicces, nagyon érdekes lány, komoly zongorista (mint én voltam). A szüleivel és a bátyjával lakott nem messze tőlünk, egy dobermannal, akitől halálosan félttem. Mindig telefonáltam, hogy jövök, hogy bezárhassák...”⁹⁷ S hogy mi történt 1944 júliusának elején a felhagyott Mayer gépgyár koszos kazánházában? A válasznak térben és időben is óriási utat kellett megtennie: 12.000 km és 80 év választ el bennünket az esemény megismerésétől. Méda Györgyi és Pollák György házasságáról ekként írt: „Igen, tudok Györgyiről ... a gettóban ment hozzá Gyurihoz, nem sokkal azelőtt, hogy mindannyiunkat elvittek. ... Anyámmal együtt maradtunk a táborokban, Gyuri és az apja is. Miután az amerikai hadsereg felszabadított minket Lipcse közelében, anyámmal tolmácsként dolgoztunk, és követtük őket nyugatra, egy thüringiai kisvárosba. Gyuri apja visszament Magyarországra. Gyuri Németországban maradt, hogy megkeresse Györgyit. Bergen Belsenben találta meg... ahol meghalt. Gyuri Németországban maradt, nyugatra vándorolt, és ugyanabban a kisvárosban kötött ki, ahol én, s szintén a hadseregnél kezdett dolgozni. Ezt persze nem tudtam, de egy nap egy Dr. Kaufmann (katonaorvos) mondta nekem, hogy neki dolgozik egy fiatal magyar orvos... szeretne találkozni vele? Ő hozta át Gyurit oda, ahol laktunk... és így ismerkedtünk meg. Teljesen váratlanul és elég drámai volt... Egy csomó időt töltöttünk együtt, és pár hét múlva összeházasodtunk!!!”⁹⁸ Maida Pollock ezen emailje tölti ki azt az űrt, amelyet Györgyi meg nem írt levelei hagytak az utolsó időszakról. Györgyi tehát 1944. július első napjaiban férjhez ment Pollák György szigorló orvoshoz a szombathelyi

⁹⁶ Schleiffer Gyula kézirat naplója, XIII. füzet, 1945. október 26-ai bejegyzés. Eörsi Anna tulajdonában.

⁹⁷ Maida Pollock email üzenete Eörsi Annának. Kula (Hawaii), 2021. július 12.

⁹⁸ Maida Pollock email üzenete Eörsi Annának. Kula (Hawaii), 2021. július 25.

Mayer gépgyárban. Pollák György 1921. április 18-án született Szombathelyen Pollák Zsigmond és Pollák Róza gyermekeként.⁹⁹ Otthonuk a Szily János utca 15. szám alatt volt. György 1939-ben érettségizett jeles minősítéssel a Csornai Premontrei Kanonokrendi Szent Norbert Gimnáziumban Szombathelyen.¹⁰⁰ Majd a Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Orvostudományi Karának hallgatója lett. 1944 májusától mint szigorló orvos (orvostanhallgató)¹⁰¹ dolgozott a szombathelyi gettó szükségkórházában, ahogy Maida írta: „Egy idősebb orvosnak segédkezett a gettóban, akinek a nevét már elfelejtettem.”¹⁰² Itt került közelebbi kapcsolatba Györgyivel, aki ápolónőként munkálkodott. Majd 1944. július első napjaiban összeházasodtak. Az auschwitzi rámpán azonban el kellett válniuk. Míg Györgyi Auschwitzból Bergen-Belsenbe került, ahol a felszabadulást követően elhunyt, Pollák György Buchenwaldban élte túl a megpróbáltatásokat édesapjával. A felszabadulást követően Györgyi keresésére indult, de már holtan találta Bergen-Belsenben. Ezt követően új életet kezdett, házasságot kötött Dános Médával – Vajda Györgyi barátnőjével –, 1946-ban az Amerikai Egyesült Államokba emigráltak, ahol családot alapítottak.¹⁰³ Ez azonban már egy másik történet.

Összegzés

Vajda Györgyi vészkorszakban írt irathagyatékának – 29 levelének és 3 képeslapjának – jelen, elsődleges bemutatása több szempontból is űrt tölt be a holokauszt kutatásában. Egyrészt, ha a leveleket önmagukban kezeljük, elemezzük, akkor szemtanúi lehetünk a kortárs események megéleltörténetének. E levelek ugyanis lehetővé teszik, hogy a hősnő nyomába eredjünk, s egyéni prizmáján keresztül láthassuk a vészkorszak eseményeit. Nyomon követhetjük, hogy mit látott, mit tudott a zsidó levélíró Györgyi 1940 és 1944 között a zsidóságot érintő hátrányos intézkedésekről? Milyen véleményt formált a zsidóságot diszkriminatív módon érintő eseményekről, törvényekről, rendeletekről. Miként reagált ezekre? Illetve miként fogalmazta meg ezt a tudását, miként közvetítette, interpretálta barátja számára? Ironikusan, lemondóan vagy épp indulatosan. Györgyi reakciói az elfogadástól a kirohanáson át széles skálán mozogtak. Optimizmusa azonban egészen a gettóba hurcoltatásig szembetűnő volt. Sőt, olykor fiatalos lelkesedésbe csapott át, amely a gettó szűkösségét a barátnőhöz való közelség előnyével állította szembe, s honleányi kötelezettségének tartotta eleget tenni a gettóba költözést előíró rendeletnek. Ha Vajda Györgyi leveleit dialógusba állítjuk Schleiffer Gyula naplóival, akkor

⁹⁹ A szombathelyi kongresszusi hitközség születési anyakönyve, 20/1921. A Szombathelyi Zsidó Hitközség tulajdonában.

¹⁰⁰ SIMONFFY Jenő: *A Csornai Premontrei Kanonokrendi Szent Norbert Gimnázium 1938–1939. évi Értesítője*. Szombathely, 1939. 97.

¹⁰¹ Pollák György lakásbejelentő lapja, 1944. május 15. Szombathelyi Zsidó Hitközség tulajdonában.

¹⁰² Maida Pollock email üzenete Kelbert Krisztinának. Kula (Hawaii), 2021. augusztus 19.

¹⁰³ Interjú Maida Pollock-kal, 1996. december 19. University of Southern California Shoah Foundation Institute Testimony of Maida Pollock. VHA Interview Code: 2426. Az interjú meghallgatásának helye és ideje: Országos Rabbiképző Zsidó Egyetem, 2021. október 1.

egy barátság és szerelem mikrotörténete kirajzolódásának lehetünk tanúi. Ha a helyi zsidóság történetének kontextusába illesztjük, akkor olyan információk birtokába is juthatunk, amelyek más forrásokból nem tapasztalhatóak meg a helyi zsidóság vonatkozásában. Ha az oral history lehetőségét hívjuk segítségül, egy olyan utazásra indulhatunk, amely nem csupán földrészeket köt össze, de a szerelem és a szeretet különféle, csodálatos árnyalatait tárja elénk. Az azonban feltétlenül bizonyos, hogy Vajda Györgyi levelei akár önmagukban vizsgáljuk őket, akár történeti kontextusba helyezzük őket, akár különféle források bevonásával világítjuk meg őket, mindenképp betekintést engednek a második világháborús hátszág mindennapjaiba. E levelek különféle epizódjai rávilágítanak arra, hogy miként élte meg a zsidóság üldöztetését egy huszonéves, intelligens és tehetséges lány a vidéki Magyarországon, Szombathelyen.

Felhasznált irodalom

ARATÓ István: *A Kőszegi Gyurátz Ferenc Evangélikus Leánynevelőintézet és Leánygimnázium Évkönyve az 1940–1941. iskolai évről*. Kőszeg, 1941.

ARATÓ István: *A Kőszegi Gyurátz Ferenc Evangélikus Leánynevelőintézet és Leánygimnázium Évkönyve az 1941–1942-es iskolai évről*. Kőszeg, 1942.

BÁRSONY Péter: *A vészkorszak magyar muzsikusi áldozatai*. In: *Parlando: zenepedagógiai folyóirat*, 2015. 4. sz. 1–73.

BRECHELMACHER, Angelika – PERZ, Bertrand – WONISCH, Regina (Hrsg.): *Post 41. Berichte aus dem Getto Litzmannstadt. Ein Gedenkbuch / Reports from Litzmannstadt Ghetto. A Memorial Book*. Wien, Mandelbaum Verlag, 2015.

FODOR Ernő: *Fodor Ernő okleveles zenetanár vezetése alatt álló államilag engedélyezett magánzeneiskola harminckilencedik évkönyve az 1941–42-ik iskolai évről*. Budapest, 1942.

FODOR Ernő: *Fodor Ernő okleveles zenetanár vezetése alatt álló államilag engedélyezett magánzeneiskola negyvenedik évkönyve az 1942–43-ik iskolai évről*. Budapest, 1943.

FRIEDRICH Hermin: *A Szombathelyi Congr. IZR. Elemi Iskola Értesítője az 1933–1934. tanévről*. Szombathely, 1934.

GILBERT, Shirli: *A Cache of Family Letters and the Historiography of the Holocaust: Interpretive Reflections*. In: *The Journal of Holocaust Research*, 2022. No. 4. 281–298.

HÁBEL János (szerk.): *Pécsi levelek 1944-ből. Dokumentumok a „zsidókérdés” pécsi megoldásáról*. Pécs, Kronosz Kiadó, 2014.

HARSÁNYI László: *A kőszegi zsidók*. Budapest, A Magyar Izraeliták Országos Képviselőtanácsa Kiadása, 1974.

HUHÁK Heléna: *Megjelölve – Antiszemita bélyegek a munkaszolgálatban és polgári életben*. In: *Archívnet XX. századi történelmi források, 2014. 1. sz.* https://www.archivnet.hu/kuriozumok/megjelolve__antiszemita_belyegek_a_munkaszolgalatban_es_polgari_letben.html (Utolsó leoltés: 2024. augusztus 11.)

JILOVSKY, Esther: *Grandpa's Letters: Encountering Tangible Memories of the Holocaust*. In: *In the Shadows of Memory. The Holocaust and the Third Generation*. Ed. JILOVSKY, Esther – SILVERSTEIN, Jordana – SLUCKI, David. London, Portland, Or, Vallentine Mitchell, 2015. 135–148.

KARDOS Samu: *A Szombathelyi Congr. IZR. Elemi Iskola Értesítője az 1930–1931. tanévről*. Szombathely, 1931.

KARDOS Samu: *A Szombathelyi Congr. IZR. Elemi Iskola Értesítője az 1932–1933. tanévről*. Szombathely, 1933.

KATONA Attila: *A zsidókérdés közigazgatási megoldása Szombathelyen. In: Baljós a menny felettem. Vallomások a szombathelyi zsidóságról és a soáról.* Szerk. BALÁZS Edit – KATONA Attila. Szombathely, Magyar–Izraeli Baráti Társaság, Berzsenyi Dániel Főiskola, 2001. 241–275.

KATONA Attila: „... légy erős, mi azok vagyunk” *Levelek a szombathelyi gettóból.* In: *Életünk*, 2006. 7–8. sz. 122–133.

KELBERT Krisztina: *Női szereplehetőségek a két világháború közötti Szombathelyen – Párczer Gézáne Galló (Schwartz) Gabriella (1914–1944) életútja.* In: *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 2009. 1. sz. 48–67.

KELBERT Krisztina: *Szemtől szemben. Képek a szombathelyi zsidóság történetéből / Eye to Eye With the History of Szombathely's Jewish Community.* Szombathely, Yellow Design Kft., 2016.

KERESZTÉLY Ernő (szerk.): *A Szombathelyi Magyar Királyi Állami Leánylíceum Értesítője az 1934–1935. iskolai évről.* Szombathely, 1935.

KERESZTÉLY Ernő (szerk.): *A Szombathelyi Magyar Királyi Állami Leánylíceum Értesítője az 1935–1936. iskolai évről.* Szombathely, 1936.

KERESZTÉLY Ernő (szerk.): *A Szombathelyi Magyar Királyi Állami Leánygimnázium (III – VIII. oszt. Leánylíceum) Értesítője az 1936–1937. iskolai évről, az iskola fennállásának 20. évében.* Szombathely, 1937.

KERESZTÉLY Ernő (szerk.): *A Szombathelyi Magyar Királyi Állami Kanizsai Orsolya Leánygimnázium (IV – VIII. oszt. Leánylíceum) Értesítője az 1937–1938. iskolai évről, az iskola fennállásának 21. évében.* Szombathely, 1938.

KERESZTÉLY Ernő (szerk.): *A Szombathelyi Magyar Királyi Állami Kanizsai Orsolya-Leánygimnázium (V – VIII. oszt. Leánylíceum) Értesítője az 1938–1939. iskolai évről, az iskola fennállásának 22. évében.* Szombathely, 1939.

KERESZTÉLY Ernő (szerk.): *A Szombathelyi Magyar Királyi Állami Kanizsai Orsolya-Leánygimnázium (VI – VIII. oszt. Leánylíceum) Értesítője az 1939–1940. iskolai évről, az iskola fennállásának 23. évében.* Szombathely, 1940.

KERÉNYI Mária: *Weiner László (1916. április 9. – 1944. július 25.) In: Múlt és Jövő. Zsidó kulturális folyóirat és Könyvkiadó*, 1994. 2. sz. 114. https://multesjovo.hu/wp-content/uploads/aitfiles/9/4/94_02-25weiner1.pdf (Utolsó letöltés: 2024. október 14.)

KOVÁCS Ilona: *Búcsú Rózsa Verától.* In: *Parlando*, 2011. 1. sz. 35–36. <https://www.parlando.hu/2011/2011-1/2011-1-10-Rozsa.htm> (Utolsó letöltés: 2024. október 14.)

KOVÁCS Ilona: *Dohnányi Ernő új perspektívában.* Budapest, Retkes Attila Kulturális Értékteremtő Kft., Gramofon Könyvek, 2019.

KŐSZEGFALVI Flóris: *A Szombathelyi Államilag Segélyezett Községi Fiú Felső Kereskedelmi Iskola XLV. értesítője az 1934–1935. iskolai évről.* Szombathely, Martineum Könyvnyomda, 1935.

KRESZ Géza: *A József Kir. Herceg Őfenségének Fővédnöksége alatt álló Nemzeti Zenede Évkönyve az 1941–42-ik évről*. Budapest, Nemzeti Zenede, 1942.

LUGOSI András – NÉMETH VÁNYI Klári: *Holnap ki tudja holnap vársz-e még? Ács Éva és Kohut László emlékének*. In: *Szombat. Zsidó politikai és kulturális folyóirat*, 2021. <https://www.szombat.org/tortenelem/holnap-ki-tudja-holnap-varsz-e-meg> (Utolsó letöltés: 2024. október 14.)

MAYER László (szerk.): *Vas megyei levéltári füzetek 7. Források a szombathelyi gettó történetéhez 1944. április 15–1944. július 30.* Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 1994.

OFER, Dalia: *Personal Letters in Research and Education on the Holocaust*. In: *Holocaust and Genocide Studies*, 1989. No. 3. 341–355.

PÁLFI János: *A budapesti V. kerületi magyar királyi állami Berzsenyi Dániel Gimnázium Évkönyve az 1939–1940. iskolai évről az iskola fennállásának 81. évében*. Budapest, 1940.

PETHŐ-PEREPATITS István: *A Szombathelyi Magyar Királyi Állami Faludi Ferenc-Gimnázium 1936–1937. tanévi Értesítője fennállásának 25. esztendejében*. Szombathely, 1937.

SALAMON Juliska: *Levelek Nagyváradról 1935–1944. Zsidó családi sors*. Sajtó alá rendezte és az előszót írta: SZABÓ Sándor. Bukarest, Polimark Kiadó, 1996.

SALTIEL, Leon: *Voices from the Ghetto of Thessaloniki: Mother–Son Correspondence as a Source of Jewish Everyday Life under Persecution*. In: *Southeast European and Black Sea Studies*, 2017. No. 2. 203–222.

SALY Arnulf: *A kőszegi Szent Benedekrendi Kat. Ferenc József Gimnázium Értesítője az 1936–37. iskolai évről*. Kőszeg, 1937.

SIMONFFY Jenő: *A Csornai Premontrei Kanonokrendi Szent Norbert Gimnázium 1935–1936. évi Értesítője*. Szombathely, 1936.

SIMONFFY Jenő: *A Csornai Premontrei Kanonokrendi Szent Norbert Gimnázium 1938–1939. évi Értesítője*. Szombathely, 1939.

SULYOK Izabella: *A „zsidókérdés megoldása” Vas vármegyében a népbírói perek tükrében*. In: *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 2010. 1. sz. 59–82.

SZIRÁNYI Gábor: *Keéri-Szántó Imre és a Zeneakadémia Zongora Tanszaka 1902-től 1940-ig*. In: *Zongorabillentyűk 2. Keéri Szántó Imre és Wehner Tibor emlékezete*. Szerk. SZIRÁNYI Gábor – SZIRÁNYI János. Budapest, Gramofon Könyvek, Retkes Attila Kulturális Értékteremtő Kft., 2015. 11–164.

WEISS András: *A kezdet II*. In: *Életünk*, 2014. 6. sz. 67–84.

WILKES, Helen Waldstein: *Letters from the Lost: A Memoir of Discovery*. Edmonton, Athabasca University Press, 2010.

WOJAK, Irmtrud: *Zwischen Selbstbehauptung und Resignation. Das Leben einer Berliner jüdischen Familie im niederländischen Exil von 1939 bis zur Deportation nach Auschwitz 1943*. In: *»Geliebte Kinder...« Briefe aus dem Amsterdamer Exil in die Neue Welt 1939–1943*. Hrsg. HEPNER, Lore – WOJAK, Irmtrud. Essen, Klartext Verlag, 1995. 13–45.

Katona Attila:

„Ma nem szabad a holnapra gondolni”¹ Levelek és üzenetek a szombathelyi gettóból

*Dr. Katona Attila történész, ny. egyetemi docens
ELTE Berzsenyi Dániel Pedagógusképző Központ, Történelem Tanszék*

Az elmúlt évtizedekben nagy divatja lett a magyarországi történészek körében az egodokumentumok használatának, ami mögött nemcsak a politikai és eszmetörténeti narratívák visszaszorításának szándéka húzódik meg, hanem sok tekintetben egy elfogadható illúzió megteremtése, hogy segítségükkel jobban megérthetjük a kor emberének szándékait, motivációit, érzelmeit és döntéseit. Természetesen nagyon sok igazság van ebben a koncepcióban, különösen azon pszichológiai törekvésnek, amelyek az érzelmek visszahelyezésére, rehabilitációjára törekednek. Az egodokumentumok (naplótöredékek, feljegyzések, emlékiratok, magánlevelezések) természetéből adódik, hogy nem épültek be – vagy csak nagyon ritka esetben – a nemzeti emlékezetbe és annak megőrzésére hivatott intézmények leltárrendszerébe, polcaira. Ugyanakkor a kapcsolati hálók révén sikerül újabb és újabb ilyen jellegű dokumentumokat – részben vagy egészben – feltárni, közreadni, *horribile dictu* elemezni, értelmezni. Remélhetőleg ez így marad a jövőben is.

A birtokomba került anyag Weiss András Bécsben élő holokauszt túlélő hagyatékában lappangott, amit a szombathelyi Gál József helytörténésznek adott át és tőle került hozzám vagy két évtizeddel ezelőtt. Az 1944-ből fennmaradt 25 darab dokumentum döntő többsége nyílt postai levelezőlap, amit két hagyományos (boríték nélküli) levél, illetve három távirat egészít ki. A nyílt postai képeslapok legtöbbször Szende Lászlóné Bárdos Alice írta a férjének Szende László mérnöknek, szám szerint 11-et, illetve egy hosszabb (boríték nélküli) levelet és egy táviratot, amit vélhetően a nevében adtak fel. Ezen kívül idősebb gyermekük, Szende György írt három levelet Kenyeriből édesapjának, ahol munkaszolgálatosként dolgozott, a többi a rokonságtól és az ismerősöktől érkezett. Négyet a fővárosból kapott, amit elsősorban Bárdos Alice öccse írt (ún. Hugó bácsi). A többi, nem mindig könnyen beazonosítható barátoktól, ismerősöktől származott, aminek tartalma mindig a szombathelyi gettóban maradt megcsonkított család állapotáról tájékoztatta a munkaszolgálatra behívott Szende Lászlót. Nem tudjuk, hogy hogyan, de fennmaradt két levele is az építésmérnök úrnak, egyet fiának írt Kenyeribe, egyet pedig feleségének, Alicének Szombathelyre. A postai képeslapokat Szende László munkaszolgálatos mérnökként őrizte meg és hagyta egyetlen túlélő gyermekére, aki aztán nagy gyermekkori barátjának, Weiss Andrásnak, pontosabban az akkor már Bécsben élő Andreas Weissnek adományozott s így maradhattak fenn.²

¹ Címzett. Szende László Feladó: Bárdos Alice 1944. június 15. Időpont: 1944. június 15.

² GÁL József: *Bárdos Alice és a szombathelyi Collegium Musicum*. Képek Szombathely zenei életéből. Szombathely, 2003. 141-143. p.

A levelek keletkezése jól behatárolható, részben a rajtuk lévő dátumok és az engedélyező pecsétek révén. 1944. május 14. és 30. között született 13 üzenet, valamint június 7. és június 22. között egy tucat. Sajnos egy hét (május 31. és június 6. között) teljesen hiányzik a levelezésből, aminek valószínűleg az az oka, hogy elkallódtak vagy Szende László, a címzett veszíthette el a leveleket, vagy a későbbi időszakban tűnhettek el. Sajnos csak a munkaszolgálatos mérnökhöz érkezett üzenetek maradtak fenn, holott a levelekből világos, hogy a másik fél is folyamatosan kapott üzeneteket. A 25 levél közül 14 a vasi megyeszékhelyről keltezett, a többiek Budapestről, illetve akad rejtélyes, de nagyon rövid távirat Sárvárról és Vasvárról is, amit barátok küldtek, de mind a Szombathelyen maradt családról szóltak.

A dokumentumokat nem a jövőnek szánták egyfajta rejtett palackpostaként, hanem az akkori jelennek életjelként. Néha olyan érzése van az olvasónak, elég lett volna, ha csak a nevüket írják oda, ez önmagában az üzenet.³ Ugyan a megmaradt levelezések „egyoldalúak”, de csonkaságában is értékes információkkal gazdagodhatunk nemcsak a szombathelyi gettóéletéről, hanem egy középosztálybeli zsidó család széthullásáról a soá időszakában.

A dolog természetéből fakadt, hogy a korszakban az állami ellenőrzések alá kerülő személyek, (most éppen a zsidóság) csak ilyen nyílt leveleket írhattak, amire az állam által kijelölt személyekkel kibélelt szervezetek tették rá a pecsétjüket, ezzel tisztában voltak az érintettek is, így eleve a gondolataikat és megfogalmazásaikat is ehhez alakították, azaz működött az öncenzúra, a helyszükét most nem is említjük. Ezt a helyzetet általában gazdag közhelyözönnel hidalták át, de hasonlóképpen ezzel a technikával fedték le az esetleg felszínre törő panaszáradatokat, hisz a leveleknek egyetlen fő üzenete volt: élünk. Pontosabban hozzá tehetném, hogy még élünk. Minden más, ami ezen túl még kiolvasható belőlük, azt bátran nevezhetem különös vagy mennyei ajándéknak.

A dokumentumok értékét részben különlegességük adja, tudtunk szerint ilyen jellegű anyagok nem kerültek elő a szombathelyi gettóból/ról, ezáltal segítenek árnyaltabb képet adni a deszkapalánkok közé szorított városi zsidóság mindennapjairól. (Eddig ezekről részben a sajtóból, hivatalos iratokból, visszaemlékezés-töredékekből, népbírósi tanúvallomásokból tudhattunk, valamint Szombathely esetében két önálló, külföldön megjelentett műből. Az egyik, nyomokban valóságselemeket is tartalmazó szépirodalmi fikció Eugen Heimler: *Night of the Mist* műve 1959-ből, illetve Ivan Hacker: *Unsere Weg in die Hölle* alkotása, amelyek szerencsére ma már magyar nyelven is olvashatóak.⁴) Ilyen értelemben az említett kortárs forrásanyagot egyfajta hatodik sajtóságos fősopornak tartjuk, amiben – szerepéből adódóan – még ha visszafogottan is, de ott szerepel az emberi érzelem, elsősorban a hiány finom megfogalmazása formájában. Kétségtelen, hogy az emberi gondolatok töredékesek lettek, de ez az a kor volt, ahogy azt a nagy magyar klasszikus költőnk fogalmazta meg – szinte ezzel egyidőben – amikor „szaporodtak a verstöredékek, / és szaporodtak a ráncok a szépmosolyú fiatal nők ajka körül s szeme alján;...”⁵

³ Lásd: A Rózsa énekei című filmet. Rendezője Szilágyi Andor. 2003.

⁴ HACKER Iván: *Auschwitz előtti napok*. 2001. 19-131. p.19-131. p.

⁵ Radnóti Miklós: *A la Recherche*

Még mielőtt az üzenetek tartalmára rátérnék, infokommunikációs szakszóval röviden a kódolókról, a „szereplőkről”, a Szende családról ejtek pár szót. A négyfős nukleáris család a hetvenéves mozgáskorlátozott mamával, Liszka nénivel⁶, vagy anyóssal vagy nagymamával kiegészülve, attól függ, hogy honnét nézzük. Egy vidéki középosztálybeli zsidó család (a korabeli társadalmi nyelven intelligencia) a 20. század első harmada után, azzal a kiegészítéssel, hogy kétkeresős a modell, mert mind a férj, mind a feleség dolgozik, pontosabban az utóbbi dolgozott, városi alkalmazottként 1926-1940 között, mint a helybéli zeneiskola oktatója.⁷

Szende László (1895-1974) történetünk idején 49 éves, foglalkozására nézve építészmérnök, Szombathelyen született zsidó családban, a helyi izraelita elemibe járt, majd ezt követően – mint általában a középosztálybeli zsidó csoportok fiúgyermekai – a Szombathelyi Római Katolikus Főgimnáziumban, ismertebb néven a premontreiben tanult. Az 1912-1913-as tanévben érettségizett, igazán kiemelkedő teljesítményt nyújtott, négy tárgyból volt csak kettese, latinból, görögből, testnevelésből és mennyiségtanból (!), a többiből jeles eredménnyel végzett.⁸ Ami látszólag furcsa, de úgy tűnik talán sorsszerű, mert a gimnázium Berzsényi Önképző Körének tagjaként szabadelőadásaival és művészeti tárgyú írásaival vétette észre magát, még az Évkönyvek tanúsága szerint is.⁹ Azaz függetlenül attól, hogy milyen pályát választott (amiben valószínű a pragmatikumnak nagyobb szerepe lehetett, mint az érdeklődési körének), töretlennek tűnt a magas kultúra, a művészet iránti érdeklődése, ezt támasztotta alá zeneszeretete is, mert kiválóan zongorázott és az intézmény igazgatóját, Steiner Miklóst köszöntő kórust is ő kísérte.¹⁰ A budapesti Műegyetemen végzett építészmérnökként és itt a fővárosban ismerkedett meg – nem titok, hogy a zenei előadások hozhatták egybe a két fiataalt – leendő feleségével a Zeneakadémiát akkor végző hegedűművésznővel, Hubay Jenő tanítványával, Bárdos Alicével (1898-1944), aki akkor már családjával Budán a Kosztolányi Dezső által is megénekelte Logodi utcában lakott. Nem tudjuk, hogyan és mivel tudta Szombathelyre csalogatni frissen végzett és a művészi pályával kacérkodó Bárdos Alicét, de sikerült. A személyes vonzódáson túl összekötötte őket a zene szeretete és a modern művészetek iránti rajongásuk. Szende László nemcsak gyakorlati munkákkal, épületek tervezésével foglalkozott, hanem szellemileg is intenzíven érdeklődött a német területeken zajló építőművészi törekvések („Bauhaus forradalom”) iránt, ezek értelmezéséről és értékeiről, valamint a követendő mintákról írt is a hazai szaklapokban (Tér és Forma).¹¹ Azon építészgenerációhoz tartozott, akik új színt, modernséget kívántak Szombathely utcáin és közterületein megvalósítani, átalakítva és egyben túllépve az ódivatúvá vált historizmus bérház kínálatán (Rauscher Miksa). De a sors méltatlanul bánt velük (ifj. Vass Béla, Gruber

⁶ *Források a szombathelyi gettó történetéhez.* 1944. április 15 – 1944. július 30. Összeállította: Mayer László. Szombathely, 1994. 283. p.

⁷ GÁL József: *Bárdos Alice és a szombathelyi Collegium Musicum.* Képek Szombathely zenei életéből. Szombathely, 2003. 25-30. p.

⁸ Évkönyv 1912/1913. 85. p.

⁹ Évkönyv 1912/1913. 65. p. A gimnáziumban osztálytársa volt Hoffmann János, aki a *Ködkárpit* címen közreadott csodálatos visszaemlékezésében sokszor utal egy-egy gimnáziumi kalandra, legyenek azok ún. nőügyek vagy szellemi útkeresések, pl. a tiltott Huszadik Század folyóirat olvasása. Lásd: Hoffmann János: *Ködkárpit. Egy zsidó polgár feljegyzései 1940-1944.* Szombathely, 2001. 43-46. p.

¹⁰ Évkönyv 1912/13. 73. p.

¹¹ SZENDE László: *Utilevél Wienből.* Tér és Forma, 1935. 7. sz. 137-138. p.

Imre, Brenner János, Erdős Lajos, Andor Béla¹²), mert a nehéz gazdasági helyzet nem tette lehetővé számukra, hogy sok, a városképet meghatározó középület tervezésében részt vehessenek. Maradt számukra a szerényebb méretű családiház-program, ezért is figyelték árgus szemekkel a „Haus und Garten” mozgalom törekvéseit az egykori császárvárosban. A Nyugat királynőjével meg úgy jártak, mint a szecesszió egykori helyi mesterei, egy-két érdekes házat sikerült elrejteni a fantázia nélküli társasházak dzsungelében. Szende László arról volt híres, hogy maga tervezte családi házat is (1929).¹³ Építésmérnöki szaklapban mutathatta be és elmondhatta, leírhatta a vegzatúrát is, amit folytatott a lakossággal és a hatóságokkal, hogy a modern építészet ékkövei is megjelenhessenek a kaszárnyával szemben a Kálvária úton. *„Hát még milyen nagy merészség eltérni a meg-szokott régi formáktól, kísérletezni újjal ott, ahol az az első ilyen kísérlet. Elég bátran fogtam hozzá, egy évig építettem és még mindig kell harcolnom! Elcsúfítom a város képét, megvetem az uccát és a szomszédokat, mert korszerűen és egészségesen akarok építeni. Névtelen levelek fenyegetése, berendezett fürdő, zuhannyal ellátott, elfüggönyözhető emeleti napfürdővel. Minden hálószoba külön bejáratú, háromtáblás ajtók, a felső tábla ornemens üveg, hogy a folyosó nappal és este is világos legyen. Elég alacsony hajlású tető faeresszel, a gerendák végei és azok közti deszkázás élénk-barna, vörös, aranyárga és kobaltkék mázolásal. A nyers modorú pillérek a téglagyár eldobált, vastartalmú, túlégetett tégláiból van a haladó szellemű hatóság erélyes rendre-utasítása a „hozzáértő” laikusok részéről, interpellálás az építési engedély, sőt a lakhatási engedély kiadása miatt, a „Szépítő Egylet” fejcsoválása és tagjainak néha bizony gorombaságig menő véleménye, stb. következtek. Különbben pedig állandó vita pro és contra, de többségben ez utóbbi, elég támadó lendülettel: ezek voltak a magam házépítésének állomásai!”¹⁴ A ház központi része a földszinti zeneszoba volt, ahol a tanítás zajlott, illetve a házi kamarakoncertek nézőtere lett kialakítva. Szendéről mindenki tudta, hogy helyi szinten igényes, kiváló zenekritikus. A zene szeretete nemcsak egy életre kapcsolta össze a feleségével, de szerintem számtalan esetben a társadalmi frusztrációk feloldását is szolgálta, lévén róla azért megjegyezték, hogy szigorú nyárspolgár volt, aki keményen bánt a ház népével.¹⁵ Szende László 1942-ig, amíg lehetett, a városi parlament képviselőjeként is serénykedett, méghozzá a Polgári Egység Pártjának színeiben, ez a Nemzeti Egység Pártjának helyi (községi) változata volt, ami még 1935-ben jött létre. Neve és kapcsolati hálója, befolyása tehát megmaradt 1939 után is.¹⁶*

¹² TÓTH János: *Szombathely fejlődése és korszerű építkezései*. Tér és Forma, 1933. 2. sz. 45-46. p.

¹³ GÁL József: *Bárdos Alice és a szombathelyi Collegium Musicum*. Képek Szombathely zenei életéből. Szombathely, 2003. 19. p.

¹⁴ SZENDE László: *Egy vidéki építész házat épít*. Tér és Forma, 1930. 10.sz. 129. p.

¹⁵ WEISS András: *A kezdet II. Életünk*, 2014. 6. sz. 82. p.

¹⁶ KATONA Attila: *A zsidókérdés közigazgatási megoldása Szombathelyen*. In: *Baljós a menny felettem. Vallomások a szombathelyi zsidóságról és a soáról*. Sajtó alá rendezte, szerkesztette, a jegyzeteket és a bevezetőt írta: Balázs Edit és Katona Attila. Szombathely, Magyar-Izraeli Baráti Társaság, 2001. 243-244. p

A levelek feladójának, Bárdosi Alicének az életútja és művészi pályája Gál József helytörténész jóvoltából alaposan ismert és tudott¹⁷, miként a zenetanár-művésznő két világháború közti szombathelyi zenei életben játszott szerepe is. Így felmentve érzem magam, hogy jelentőségét részletezzem. Csupán azt emelném ki, hogy életpályájának három meghatározó fordulata volt addig, az első, hogy a Budapesten végzett nagyreményű hegedűművész a vidéki unalmasabb életet választotta, s ezzel talán maga is érezte a lehetőségek beszűkülését, ámbar nem így indult a történet, mert az első helyi bemutatkozás (1921) és a házasságkötése után (1922) megpróbálkoztak nemzetközi karrierrel is (Ausztriában, Németországban). A férj, miként erre Weiss András is utalt, egyfajta impresszárió szerepét látta el mellette, de nyilván a piac szűkösége és a kemény konkurenciaharc miatt csak ennyire futotta.

Majd jött a nagy fordulat, megszületett az első gyermek, Mihály 1925 februárjában, s ezt követően feladta a művészpályát, és hogy tudását átadhassa, zenetanári állást vállalt a helyi városi zeneiskolában. Aztán a második gyermek (György, 1929) megszületése után, lényegében a harmincas évektől, amikor egy kicsit már szabadulni tudott anyai kötelezettségei alól, lett a kamarazenélés helyi mestere, a Collegium Musicum szíve-lelke. Addigra már elkészült az új otthon is a Kálvária úton, amit a férj úgy tervezett, hogy a mini házi pódium minden feltételének megfeleljen. A harmincas évekre sikerült a helyi barátnői kört is állandóvá tenni. Bárdos Alice a modern nő ideáljának helyi megtestesülése volt, családanya, önálló pénzkereső, csinos, divatos, de nem hivalkodó fellépő ruháiról még a zenekritikusok sem feledkeztek meg, védjegyévé vált a bubifrizura. Ráadásul a „megrontása” is megtörtént, a legfelsőbb barátnője, a négy évvel fiatalabb (Weiss Oszkárné, utóbb Windholz Pálné) született Pető Lili jóvoltából, aki rászoktatta a dohányzásra. Ezt férje roppant módon ellenezte, de szava keveset nyomott a latba, erre még a gettóból írt levelekben is történik nehezményező utalás.¹⁸ „*Hát még ha tudat alatt nem versenyeznének Ellával, hogy ki szív el több cigarettát naponta. Rémséges, hogy mennyit összebagozott ez a két nőszemély!* – írta a férjének a barátja a szombathelyi gettóból.¹⁹ A család zsidó volt, de nem nevezhető vallásosnak, az ünnepeket megtartották, az adót befizették, de ezen túl sok nem látszódott. Igaz, a legközvetlenebb barátok is inkább konvertitákból kerültek ki, akik egy sajátos szubkultúrát jelentettek a városban, nem voltak még keresztények, de már zsidók sem, igazi kirekesztettek, lásd a korábban említett Windholz családot, ahol az orvos papa (Pál) egyébként csellista a Collegium Musicumnak.²⁰

A nagy tragikumot Alice számára – s ez lenne a harmadik nagy fordulat – a második zsidótörvény jelentette, illetve az ehhez kapcsolódó VKM 2416/1940. eln. rendelet, amelynek értelmében a zeneiskolákból eltávolították a zsidó vallású vagy származású oktatókat, kényszernyugdíjazták őket. Ez életének nagy drámája lett, amit egy-egy szépségflastrommal sem lehetett kezelni.²¹ Ahogy férje írta feljegyzéseiben: „*Jött az első zsidótörvény 1938 nyarán, majd rövidesen utána a második is 1939-ben, és kettétört zenei életünk éppen úgy, mint kettétört*

¹⁷ GÁL József: *Bárdos Alice és a szombathelyi Collegium Musicum*. Képek Szombathely zenei életéből. Szombathely, 2003. és GÁL József: *Bárdos Alice*. Szombathely, 2013.

¹⁸ WEISS András: *A kezdet II*. Életünk, 2014. 6. sz. 82. p.

¹⁹ Címzett. Szende László. Feladó: Bárdos Alice 1944. június 15. Időpont: 1944. június 15. Szeretettel ölel: B.

²⁰ GÁL József: *Bárdos Alice és a szombathelyi Collegium Musicum*. Képek Szombathely zenei életéből. Szombathely, 2003. 143. p., WEISS András: *A kezdet II*. Életünk, 2014. 6. sz. 68. p.

²¹ A munkaviszony megállapításáról volt szó, azt kérte, hogy ne 1941. január elsejével, hanem augusztus 31-ig gyel történjen meg, a magasabb nyugdíj miatt. Az ügy megjárta a vármegyét és a bíróságot is. GÁL József: *Bárdos Alice és a szombathelyi Collegium Musicum*. Képek Szombathely zenei életéből. Szombathely, 2003. 25-30. p.

minden, amit felépítettünk magunk körül.”²² A magántanítványok még megmaradtak, a Kálvária utcai lakásukon kulturális szalont teremtettek férjével a negyvenes években, ahol nemcsak zenészek, hanem neves fővárosi zsidó művészek is gyakran megfordultak, de ez az élet már nem ugyanaz volt, mint a korábbi, a családban senki számára sem. A kirekesztést, annak következményeit és újabb formáit nyilván titkolni kellett a gyerekek előtt, már amennyire lehetett.

A nagy tragikus fordulatot a német megszállást követően a magyar kormányzati intézkedések jelentették. Két gyermekük volt, az idősebb Mihály, 19 éves, a fiatalabb György, 15 esztendő 1944-ben, velük élt még Szende László édesanyja, a 70 éves Liszka néni. A család útjai 1944. május 13-án, szombaton váltak el, mi már tudjuk örökre, amikor egyrészt Szende Lászlót ismét behívták munkaszolgálatra Kőszegre, míg a családnak be kellett költözni az új helyszínre, a helyi gettóba.²³

A Budapesti Közlöny 95. számában, 1944. április 28-án jelent meg a zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos 1610/1944. számú miniszterelnöki rendelet. E jogszabály biztosította hivatalosan is a zsidók lakásának igénybevételét és a kényszerlakhely kijelölését. A szándékról és a gettósítás mechanizmusáról már egy korábbi bizalmas levélből (6163/1944. res. BM.) is tájékozódhattak a rendészeti szervek helyi vezetői.²⁴ A lakosságnak is lehetett erről valami fogalma, mert egy 1944. április 20-i levélében azt írta Székely Nándor (egy konvertita, antiszemita ifjúsági író), hogy össze fogják őket költöztetni.²⁵ Az akkor megjelent hivatalos rendelet a kényszerlakhely kijelölést „záros határidőben” jelölte meg (8. §.). A feladat végrehajtásával a városokban a polgármestert bízták meg. A legfontosabb tennivalókról egy héttel később, 1944. május 6-án, szombaton tartottak megbeszélést a Vármegyeházán Tulok József alispán vezetésével. Az értekezleten, amelynek jegyzőkönyve nem került elő, valószínű ilyet politikai okokból nem is készítettek, a főszolgabírák, a polgármesterek, valamint a rendőrség és a csendőrség képviselői vettek részt. Itt döntöttek arról, hogy az alispán szóbeli utasítása alapján a május 8-át követő héten hajtják végre a gettósítást. A megyeszékhelyen hosszas tárgyalásokat folytattak a Zsidó Tanács vezetőivel a gettó kijelöléséről. A döntés valószínűleg csak hétfőn, május 8-án született meg. A terveket Szende László mérnök készítette el. Három variációt is kidolgozott: az elsőben tíz, a másodikban öt, a harmadikban három tömbben helyezték volna el a lakosságot. Az alternatívák készítésekor figyelembe vették, hogy hol él a legtöbb zsidó a városban és hány személynek kell majd költözködni. A beadott javaslatról nem a polgármester, hanem valószínűleg Fördös Kálmán döntött május 8-án hétfő este. Ellentmondást nem tűrően közölte „a gettó határait”, ő már ezt a kifejezést használta a polgármester eufémisztikus egybeköltöztetése helyett. A rendőrfogalmazó csak az alapelveket közölte, hangsúlyozván a Zsidó Tanács feladatait az átköltöztetés sorrendjének megállapításában, a lakások elosztásában és az akció pánikmentes lebonyolításában. Ezt követően még fontosabbnak ítélte a Tanács önkormányzati szerepét. A beköltözés költségeit a

²² GÁL József: *Bárdos Alice és a szombathelyi Collegium Musicum*. Képek Szombathely zenei életéből. Szombathely, 2003. 121. p.

²³ Bárdos Alice levele Szász Zoltánnak a Zalaegerszegi Zsidó Tanács címén, Szombathely 1944. május 14.

²⁴ BRAHAM, Randolph L.: *A népiirtás politikája*. 1997. 548-550. p.

²⁵ Székely Nándor levele Dr. Szendy László esperesplébánoshoz. Szombathely, 1944. április 20. Szombathelyi Püspöki Levéltár Acta Cancellariae 1101/1944. sz. KATONA Attila: *Kirekesztettek. Konvertita sors Szombathelyen*. In: Záchor! Emlékezet és helytörténet. Szombathely, 2005. 82-84. p.

zsidóságra hárították, a visszaemlékezések szerint még a keresztény lakosok kiköltöztetésének summáját is, holott egy későbbi rendelet ezt másként szabályozta.²⁶ A végleges változatban az egy tömbben kijelölt gettó mindkét hitközség templomát, hitközségi irodaépületét, elemi iskoláját is magában foglalta. A megoldás sok gonddal járt, egyrészt a területen élő keresztényeknek a lehető legrövidebb időn belül másutt kellett üzletet, műhelyt és lakást biztosítani, másrészt az elhelyezés megnehezítette a közlekedést a város déli része felé. A belváros szívében felállított gettó lemeszelt ablakú házaival, három méter magas deszkapalánkjával ugyancsak elcsúfította a városképet. A gettó négy kapuja közül a Fő térre néző Szenczy utcain a beköltözés lebonyolítására négy napot biztosítottak. A határidőt 1944. május 12-én, péntek este 8 órára tűzték ki. Egy családnak csak egy szoba járt, ezért az egyedülállókat összeköltöztették, de igénybe vették lakás céljaira az üzleteket és a műhelyeket is. A beköltöztetést négy ütemben hajtották végre, összesen 926 család, azaz 2615 személy került a városból a gettó területére. A kijelölt időpontig, péntek estig a légiriadók és a nagy esőzések miatt még sem sikerült végrehajtani a beköltöztetést. Az akció fegyelmezetten zajlott, látványos incidens nem történt, csupán csak dr. Dénes Imre ügyvédet vették őrizetbe, mert kritizálta a kialakult helyzetet. Vasárnap este bezárult a zsidók mögött a gettó kapuja.²⁷ Az itt lakók életét a május 16-i városi rendőrségi rendelet, valamint a Zsidó Tanács utasításai szabták meg. Az előbbi megtiltotta ünnep- és vasárnap a terület elhagyását. Hétköznapokon a gettót délelőtt 8-10 óra között a Zsidó Tanács tagjai hagyhatták el.²⁸ Ezenkívül csak azok mehettek ki, akik rendőrségi engedéllyel rendelkeztek (orvosok) vagy hadiüzemekben dolgoztak. Kivételt jelentettek a németek által naponta közmunkára kirendelt mesteremberek és azok a fiatalasszonyok, akik tisztí lakásokat takarítottak vagy akikkel megszégyenítő módon utcát tisztítottak. A gettóba a hatóságok emberein, az engedéllyel rendelkező közüzemi alkalmazottakon, a bent dolgozó keresztényeken és a lelkészeken, valamint a külön engedélyeseken (pl. Vályi Manó) kívül más nem tehetette be a lábát.²⁹

Az idézendő levelek nagy részét (17) a gettóban keltezték, ahonnét elméletileg csak nyílt levelezőlapot lehetett írni és azt is csak a Zsidó Tanács képviselőin keresztül lehetett feladni. Küldeményeket lehetett kapni, de a posta vezetése néha önkényeskedett. Hacker Iván visszaemlékezésével ellentétben csomagot is lehetett feladni a távoli munkaszolgálatosoknak, az alakulatok mozgása miatt biztonságosabb volt, ha egyszerre többet is küldtek. Természetesen az átnézett anyagok között akadt hosszabb borítékban kézbesített két levél is, ami arra utal, hogy nyilván akkor is mindent ki lehetett játszani. A gettóban írt nyílt képeslapot ellenőrizték, és azt pecséttel is ellátták. A cenzúrázott levelek nyilván arról nyíltan nem szóltak, amire az íróik gondoltak, de az „ahogy” és az „amint lehet” elve érvényesült. A megírás és az ellenőrzés időpontja között néha előfordult több nap is, de nem ez volt a jellemző. A korabeli levélváltások igazi palackpostának számítottak, bizonytalan volt, hogy az alakulatóval folytonos mozgásban lévő címzett munkaszolgálatos megkapja-e az üzenetet, ezért nem ártott több csatornán is

²⁶ KATONA Attila: *A zsidókérdés közigazgatási megoldása Szombathelyen*. In: Baljós a menny felettem. Vallomások a szombathelyi zsidóságról és a soáról. Sajtó alá rendezte, szerkesztette, a jegyzeteket és a bevezetőt írta: Balázs Edit és Katona Attila. Szombathely, Magyar-Izraeli Baráti Társaság, 2001. 259-260. p.

²⁷ Uo.: 260-261. p.

²⁸ *Források a szombathelyi gettó történetéhez*. 1944. április 15 – 1944. július 30. Összeállította: Mayer László. Szombathely, 1994. 35-37. p.

²⁹ HACKER Iván: *Auschwitz előtti napok*. 68-70. p.

eljuttatni azt. Néha úgy tűnik, hogy igénybe vették a városban lakó keresztény barátok segítségét is. Szende László egy levélben (kártyán) értesítette a családot, hogy Zalaegerszegre viszik és a hét mérnök közül őt választották ki erre a feladatra. Az üzenet a helyi vasútállomásra érkezett, ahonnan a konvertita Hajdu Imre hozta el, de csak egy nappal később, mert „*az egész éjszakát a vasúti váróteremben kellett tölteni, miután szombat este 7-től hétfő reggel hétig csillagos nem mehet a városba.*”³⁰ S most, hogy a család már értesült az új címről, gyorsan üzentek zalaegerszegi ismerősüknek, hogy ha megérkezik a férj, segítse és a hiányzó felszerelését pótolja ki.

„*Mi tegnap óta a gettóban lakunk. – írta Alice – A Thököly utcában (12). Szép szobánk van heten lakunk benne. Remélem ti is jól vagytok, mert mi hál` Istennek jól érezzük magunkat csak még nagy a költözködéssel járó felfordulás.*”³¹ Ezzel egy időben Szende Lászlónak is írtak, amiben a beköltözés és elhelyezkedés kálváriáról szóltak: „*Mi nagyon jól vagyunk. Szobánk már félig meddig rendbe van, bár a holmik berakodása elég gond ilyen szűk férőhelyen. Főképp a ruhanemű, (felsőruha) elhelyezése nagyon nehéz. Szobatársunk nem Schleiffer néni, hanem Wolf Olga lett. (...) Persze most nagy a harag, de senki sem törődik vele. (...) Ma együtt étkeztünk mindnyájan ebédet is, vacsorát is a mi szobánkban ettünk együtt közös főzés is volt. Nagyon szeretném ezt állandósítani, most igen kellemes minden szempontból. Téged folyton emlegetünk és mindenkinek nagyon hiányzol. A gettó élet még nem alakult ki teljesen. A mozgási szabadságról még senki biztosat nem tud, azt sem tudjuk, hogy a vasárnapi kimeneteli tilalom csak mára szól vagy állandó lesz-e. (...) Ma már sok látogatónk volt, Pápaiék, Rosenberg Pali, Kardos Bandiék, Windholzék. Az elhelyezkedés még nem fejeződött be, sokan még hajléktalanok. Reméljük azonban, hogy hozzánk senkit sem tesznek be.*”³² Ezek az első nap lenyomatai, amiből inkább egy új érdekes kaland képe olvasható ki és nem egy felsejlő drámáé.

Három nappal később már a zsúfoltságból és az összezártságból adódó konfliktusos helyzetek is megszaporodtak. „*Minden rendben van, – írta Bárdos Alice férjének – mára szobánk is egészen tűrhető állapotban van, és igen jól megférünk együtt étkezőnk és azt hiszem ez állandósítva lesz. Fürst Kati már az egész háznépével összeveszett és a Hillmayernének kell örökösen bíraskodni köztük, (...) Wiener Jenőékkel is igen sok a baj, nem engednek senkinek semmit se.*”³³ De kiderül az is, hogy a Szende család fenntartotta a kapcsolatot egykori lakásuk új tulajdonosával is: „*Utódaink kint a házban igen kedvesek, előzőekenyek, nekem már ma a Marika, egy nagy csomag csökedlit hozott, nem fogadott semmit sem el.*”³⁴ Rendezték a beköltözés árát is, a 158 pengőt, amit a kivételezett Vályi Manón keresztül juttattak el a költözésben közreműködőknek.

³⁰ Bárdos Alice levele Szende Lászlónak. Nem nyílt levelezőlapon adták fel, a boríték nincs meg, csak a levél, Szombathely, 1944. május 14.

³¹ Bárdos Alice levele Szende Lászlónak. Szombathely, 1944. május 14.

³² Bárdos Alice levele Szende Lászlónak. Szombathely, 1944. május 14.

³³ Bárdos Alice levele Szende Lászlónak, Szombathely, 1944. május 16.

³⁴ Bárdos Alice levele Szende Lászlónak, Szombathely, 1944. május 16.

Pár nap múlva a családnak aztán újabb tagjától kellett megválnia, a 19 éves Mihálytól, akit mezőgazdasági munkára vittek.³⁵ Az időpont pár napig bizonytalan volt, de aztán „minden” rendeződött. A költözést követően egy héttel 64 társával Kenyeribe, a Rába folyóhoz közeli Cziráky uradalomba került. Május 19-én még a hajnalkelte előtt indultak el. (Nyilván ezt a megoldást a szervező hatóságok biztosabbnak gondolták, mint a napközbeni kivonultatást.) Ekkor megválni még egy családtagtól nemcsak azért fájó, mert otthon is szükség lenne rá, hanem mert tovább növeli a bizonytalanságot, hogy mi lesz vele és miként lehetséges a kapcsolattartás. „Misi az éjjel utazott el társaival Kenyeribe, szegény gyerek nehezen ment el. Fájt neki minket egyedül itt hagyni. De jobb ez így, bár Misi az egész háznak nagyon hiányzik, olyan szorgalmas és szorgálatkész volt.”³⁶ Tíz nappal később a Szombathelyen maradt család megnyugtatóan konstatálja, hogy minden rendben az idősebb fiúval is és a mezőgazdasági munka egész nyáron tartani fog. Ami arra utal, hogy a gettó létet „véglegesnek” gondolták az itt maradók.

A remény aztán váratlanul egy távirat formájában jelent meg, ugyanis a mérnök úr rég „elfeledett” öccse, István Svédországból írt.³⁷ Rövid üzenete egyszerű és világos: mindent megpróbál megtenni, hogy a családnak vízumot szerezzen és megmeneküljenek e pokolból. (Utóbb Wallenberg-féle menlevélről lenne szó, amit végül is a bátyja számára 1944 szeptemberére szerzett meg.) Egy héttel később azonban már lázas izgalom lett úrrá rajtuk, mert úgy látszott, ez a fény csak egy pillanatra villant fel és marad minden a régiben. Közben a pesti rokonok – Alice testvére, Hugó bácsi – is arról tájékoztatták a hegedűtanárnőt, hogy ott is, a fővárosban is megkezdődött az átköltöztetés.

Két hét után már a vágyakozás hangjai érződnek ki a levelekből, egyre gyakoribbak lettek az „Amikor lehet, írd sokat magadról.”³⁸, vagy az ilyesfélék: „Drágám! Nem jöhetnél 1-2 napra haza, üzleti dolgaid rendezésére?”³⁹ Bárdos Alice szorgosan beszámolt férjének az itthon maradt munkájáról: „A [Zsidó] tanácsbeli munkatársaid mind itthon vannak és itthon is maradnak. Mindenki nagyon hiányolja távollétedet, akivel csak beszéllek kezdve Z[alán] Feritől, azt mondja, hogy nagyon hiányzol. Otthon nagyon kellemes, a legnagyobb a harmónia lakótársainkkal és rendszeresen élünk. Ella és Anyus együtt főznek Pirivel, Sybillel együtt takarítunk és minden szép rendbe megy. Bercinek igen nagy a praxisa. Géza elég ideges. Anyus is jól jön ki Ellával, csak Olga néni nagy nyűg – rengeteg beszédjével és panaszával. Szobánk szép, tiszta rendes, a foteleket valószínűleg elrakjuk, hogy több helyünk legyen. De az nem biztos. Rosenberg Palinak adok egy nadrágot tőled, meg egy pár cipőt, inget és alsónadrágot, mert szegény nagyon le van rongyolódva. A szürke kosztüömöt Pirinek adtam, mert igen hűvös volt és fázott. Gyurika igen szorgalmas, sokat segít a Zsuzsinak.”⁴⁰

³⁵ Bárdos Alice levele Szende Lászlónak Zalaegerszegre, Szombathely, 1944. május 19.

³⁶ Bárdos Alice levele Szende Lászlónak Zalaegerszegre, Szombathely, 1944. május 19.

³⁷ Bárdos Alice levele Szende Lászlónak Zalaegerszegre, Szombathely, 1944. május 18.

³⁸ Bárdos Alice levele Szende Lászlónak Zalaegerszegre, Szombathely, 1944. május 22.

³⁹ Bárdos Alice levele Szende Lászlónak Zalaegerszegre, Szombathely, 1944. május 22 után.

⁴⁰ Bárdos Alice levele Szende Lászlónak Zalaegerszegre. (Boríték nélküli levél.) Szombathely, 1944. május 28.

Aztán arról érkezett hír, hogy a 107. Vép. sz alakulatot Zalaegerszegről Sárvárra vezénylik, így akkor már oda próbálják eljuttatni a kért ruhaneműket és az élelmiszert. Sárváron már két üzenet várta Szende László mérnököt, az egyik fiától, Mihálytól érkezett Kenyeriből: „*Drága Apukám! Megkaptam lapodat, de sajnos levelileg nem válaszolhatok, mert azt nem írhatunk. Jól vagyunk. A munkát jól bírom. Egyelőre répát és borsot kapálunk. Reggel 7-től este 7-ig van munka. Szombaton szünet. A koszt most már kezd kialakulni. Lisztes és húsos ételekre nincs panaszom, de az édességek közül rendkívül nagy a hiány. Tisztálkodási lehetőség, egy kút. Ott mosdom. Ha majd már lehet fürödni, akkor ez is jobb lesz. A hangulat és a társaság nagyon jó és így könnyen bírható az egész dolog. Újságokat járatunk ki ide és így összeköttetésben állok a nagy világgal.*”⁴¹ A másik a szombathelyi baráttól, Rosenberg Páltól jött, akit, mint említettük Bárdos Alice ruházott fel: „*Kedves Lacikám! Most voltam Anyádéknál és ott értesültem, hogy Sárváron vagy. Mily közel és mégis milyen messze! Nálatok itthon minden rendben van, mindenki egészséges. Misi gyakran ír Kenyeriből és jól van. A múlt hét óta én is a gettórendőrség szolgálatában állok és abban a minőségben gyakran járom az utcákat és majd naponta meglátogatom a tieidet. A napokban 160 ember vonult be 18-50 évesig munkatáborba. [Ezek között volt Szende György is.] A régi Klausz üzlet helyén zsidó bolt nyílt, melyben zöldséget, lisztet és kenyeret lehet vásárolni. Egyéb cikket naponta lehet a házbevásárlóval a városból hozatni. Postahivatalt is szerveztek, ahol leveleket és csomagokat, vagy pénzt lehet feladni, sőt mi is kaphatunk postán csomagokat. Az idő már nyáriasra fordult, ennek mindenki örül, mert szabad időben napozni és jó levegőt is lehet szívni.*”⁴²

Szende László aztán Sárváron megkapta a régen várt csomagot, igaz kicsit megdézsmálva, s most gyógyszert kért, tekintettel arra, hogy „*idegzsábám igen erősen kiújult és sokat szenvedek vele.*”⁴³ Borúsra váltott a kép, mert hosszú ideig nem jött hír a vasi megyeszékhelyről és közben a Szende munkásszázadát elvezényelték Zircre, fakitermelésre. Itt érte utol gyermekének június 10-i üzenete: „*Drága Apukám, hazulról kaptam hírt. Ne aggódj miattuk, jól vannak, és minden rendben van, de nem áll módjukban neked írni, bár remélhetőleg ez néhány nap múlva elrendeződik. Én is csak neked írhatok. Egyébként jól vagyunk. Itt is teljes rend van. Írjál nekem, hogy tudjam mi van veled.*”⁴⁴ Nemsokára a válasz is megérkezett a Bakonyból. (Érdekes, hogy hogyan maradhatott fenn ez a levél.) „*Édes Fiam, (...) Nagyon jól esik itt, ha egy ember hírt kaphat. Az otthoniak miatt nagyon aggódtam, de mert már nyugodt vagyok és örülök, hogy náluk és nálad is minden rendben van. Légy szorgalmas és dolgozzál, mert ez megerősíti fizikumodat, és egész életedre kihathat. Nekem is elég erős a munkám (...) bár kifejezetten mint mérnök működök. Arra lettem volna kíváncsi, hogy állsz a katonai szolgálattal? Nem kell-e sorozásra jelentkezned mivel otthon a korosztályodat már besorozták. Erre vonatkozólag nyugtassál meg!*”⁴⁵

⁴¹ Szende Mihály levele Szende Lászlónak Sárvárra. Kenyeri, Cziráky uradalom, 1944. májusa.

⁴² Rosenberg Pál levele Szende Lászlónak Sárvár, 1944. május 30.

⁴³ Szende László levele Bárdos Alicének. Zirc, 1944. június 7.

⁴⁴ Szende Mihály levele Szende Lászlónak Zircre. Kenyeri, 1944. június 10.

⁴⁵ Szende László levele Szende Mihálynak Kenyeribe. Zirc, 1944. június 13.

A június eleji szombathelyi levelek elmaradásának valószínű az az oka, hogy megszigorították a városban a gettórendet, s ezzel az érintettek is tisztában lehettek.⁴⁶ 1944. június 10-én íródott Bárdos Alice levele, amiben arról szólt, hogy még mindig minden rendben megy és hogy „Elláékkal, Gabiékkel a legnagyobb egyetértésben élünk együtt, mindannyian jól vagyunk. Gyurka sokat gyakorol, jó színben van és nagyra nőtt. Anyus is hál Istennek jól van, és nem dolgozik annyit, mint odahaza. M Sándor lányának, Katónak kislánya van, 4 napos. Van muzsika a házban nemsokára nálunk is lesz.”⁴⁷ Egyszóval „idilli” a helyzet.

Az öt nappal későbbi üzenetben azonban már újfent a keserűség hangja dominált: „nagyon rossz ez a postanélküliség és semmi kilátás rá, hogy postát kaphassunk egyhamar. Kedden adóbeszedők voltak itt, és forgalmi adó címén 291 p 70 fillért kértek. Én nem tudtam miről van szó és nem fizettem ki. Erre lefoglaltak három fotelt nálunk, mondván, hogy két hét alatt rendezzem a dolgokat. Mindjárt idehívtam Boriskát és átnéztük íróasztalodat, de semmi nyomát nem találtuk a forgalmi adótól szóló dolgaidnak. Nagyon kérlek, írd meg miről van szó és hogy ki kell-e fizetni ezt az összeget. Most benn voltam a hitközségnél, hogy mit tegyek ez ügyben és Timár Ödön megígérte, hogy érdeklődni fog ez ügy iránt, neki van valami ismerőse a forgalmi hivatalban. Tegnap a szombathelyi Takarékból ideküldték a Grüner-féle felsőrajki rajzokért és iratokért. Boriska már régebben összerakta ezeket, és ezt átadtam. Utóbb jöttem rá Boriskával, hogy nem az eredeti rajzokat küldtem el, csak a fénymásolatokat. De megízentem a Takaréknak, hogyha kell még valami rajz Felsőrajkról, úgy küldjenek ismét be hozzánk. Különb mint írtam, jól vagyunk.”⁴⁸ Az élet, látjuk, nem ért véget a beköltöztetéssel a magyar hatóságok számára. Gettó ide, gettó oda, az adótartozást be kellett fizetni! Az nem mentség, hogy korábban elkobozták az ingatlanokat és a vagyontárgyakat. Aztán a menekülés reménysugara is elhalványult, mert a pestiekkal akadozott a kapcsolat. Bizonytalan lett minden az ottani költöztetések miatt, semmi hír nem jött a fővárosból a svéd lehetőségéről.

A gettóéletben a jó szomszéd áldásnak tűnt a zsúfoltság és a folyamatos perlekedések között. A kényszerű szobatárs így írt egy levélben, amit mindketten jegyeztek: „Kedves Laci! Familiádról csak jót írhatok. Jól vannak nagyon jól néznek ki. Jó anyád formásan meghízott és Alice is igen jól néz ki.”⁴⁹ Gyuri fiad hűséges gavallérja mamájának. Egyébként más különösebb újság nincs, csak az a baj, hogy gomba módra keletkeznek a gettóban egymást túllicitálva a rémhírek. Mintha képességének az emberek ezek terjesztésében és egymás túllicitálásában. Ma nem szabad a holnapra gondolni csak a jó Istenben kell bízni még akkor is, ha mostanában igen el is fordult tőlünk. (Parczer) Géza igazgató szorgalmasan dolgozik, mint tanácstag, be van sorozva és két hónapi haladékot kapott a bevonulásra. Gabi jól érzi magát, 4 hét múlva várja kisbabáját a bábaképezdében.”⁵⁰ Az „élet” aztán másképp alakította az eseményeket, mert az a bizonyos kisbaba 1944. július 1-jén már a Motorgyárban született meg, nagyon méltatlan körülmények között, sok napot nem is ért meg.

⁴⁶ Gettórend II. A második pont megszigorította a kapcsolattartást a távollévőkkel. In: *Források a szombathelyi gettó történetéhez. 1944. április 15 – 1944. július 30.* Összeállította: Mayer László. Szombathely, 1994. 52-53. p.

⁴⁷ Bárdos Alice levele Szende Lászlónak Zircra. Szombathely, 1944. június 10.

⁴⁸ Bárdos Alice levele Szende Lászlónak Zircra. Szombathely, 1944. június 15.

⁴⁹ Bárdos Alice levele Szende Lászlónak Zircra. Ehhez kapcsolódva írt B. Szombathely, 1944. június 15.

⁵⁰ Bárdos Alice levele Szende Lászlónak Zircra. Ehhez kapcsolódva írt B. Szombathely, 1944. június 15.

Aztán elmaradtak a levélváltások, ami vélhetőleg azzal magyarázható, hogy megkezdődött a gettóba a megyei zsidóság beszállítása, aminek következtében lényegesen fokozódott a zsúfoltság és a hatóságok sem látták sok értelmét a külvilággal való kapcsolat fenntartásának. Vélhetőleg ekkor a helyiekben sem élt már oly remény, hogy a gettó hosszú ideig fennáll. A 3000 főnyi szombathelyihez június közepétől újabb százak „csatlakoztak”. Elsőként a Sopron megyei belediek június 16-án, háromszázan. Aztán 18-án a 103 kőszegi, majd másnap Körmendről 286-an, huszadikán Vasvárról 266-an és Szentgotthárdról valószínűleg 149-en. Így lehetett a szombathelyi gettónak 3700 lakója.⁵¹

Bárdos Alice utolsó rövid levele 1944. június 23-án kelteződött. „Édes fiam hál istennek mindnyájan jól vagyunk. (Parczer) Géza és még sokan, akik itthon vannak (férfiak), vagy 50-en kedden [június 20.] bevonulnak. Talán tudsz néhány sort hozzám juttatni, szeretném, kezed írását látni. Miattunk légy nyugodt, mi teljesen jól vagyunk. Misiről is jó hírek vannak. Vigyázz magadra és légy erős, mi azok vagyunk. Milliószer öllelek.”⁵² Ezek lettek a fájdalmas utolsó mondatok.

1944. június 28-án és 29-én rajtaütésszerűen megkezdődött a szombathelyi gettó felszámolása, a lakókat átkísérték az iparvágánnyal rendelkező Mayer motorgyár területére. Az üres, leromlott üzemcsarnokokban a minimális életfeltételeket sem biztosították. Bárcsak egy hétig tartózkodtak itt, de a katasztrofális ellátás és az elviselhetetlen körülmények (vízhiány, bűz) és bánásmód miatt teljes lett a reményvesztettség.⁵³ Július 3-án betoltak egy szerelvényt a régen használt ipari vágányra és megkezdődött a bevagonírozás. A vonatszerelvény Sopron érintésével érkezett Auschwitzba. Másnap, július 4-én indították a többséget, a nagy előkészületek ellenére kis híján pánik tört ki. A fejetlenségben sem elegendő élelmiszer, s ami még fontosabb, ivóvíz sem került a kocsikba. Így nem csoda, hogy az út során többen életüket veszítették.⁵⁴

Háromnapos utazás után érkezettek meg Auschwitz-Birkenaubába. A kiszállást követően a szemtanúk szerint Bárdos Alice hetvenéves anyósába, Liszka mamába karolva haladt a gázkamrák felé, s ott tűnt el örökre. A 15 éves György korára való tekintettel még kapott egy lehetőséget, sikerült megérnie a háború végét. A Kenyeriben szolgáló Mihályt alakulatával együtt idővel elvezényelték és egy ausztriai táborban lelte halálát. Míg Szende László nyárutóra megszerezte a nagyon vágyott Wallenberg-féle védlevelet, és így sikerrel érthette meg a háború végét.

⁵¹ KATONA Attila: *A zsidókérdés közigazgatási megoldása Szombathelyen*. In: Baljós a menny felettem. Vallomások a szombathelyi zsidóságról és a soáról. Sajtó alá rendezte, szerkesztette, a jegyzeteket és a bevezetőt írta: Balázs Edit és Katona Attila. Szombathely, Magyar-Izraeli Baráti Társaság, 2001. 283.p.

⁵² Bárdos Alice levele Szende Lászlónak Zircra. Szombathely, 1944. június 23.

⁵³ Lásd 51., 266. p.

⁵⁴ HACKER, Ivan: *Auschwitz előtti napok*. 2001. 124-125. p.

A magyar hatósági intézkedésekkel teremtett politikai katasztrófa következtében az egyik percről a másikra egzisztenciát vesztő, széthulló középosztálybeli család az üzenetváltásaikat, mint hangsúlyoztuk, nem az utókornak szánta. Méltóságukat kívánták megtartani aggódó leveleikben, amelyben olyanná formálták a valóságot, amilyennek szerették volna látni. Olyannak, amiben úgy vélték, hogy távoli szeretteiket is megvigasztalhatják. Betegségükről, testi fájdalmaikról (Bárdos Alice) csak akkor írtak, amikor már gyógyulófélben voltak (ez alól csak az apa volt kivétel). Megnyugtatóst, reményt kívántak adni, a múlttól nem szóltak semmit, hallgattak. A „régiszelíd estékről”, a kamarazene csodálatos dallamairól nem szóltak, talán érezhették, mindezek örökre eltűntek. Bár történetek utalások a szorgos Gyurikára, aki sokat gyakorol és ezzel tart fenn valami kontinuitást a régi világgal, a család egykori hangulatával, de ezt már csak hárman hallhatták Szombathelyen. Csak a jelen létezhetett számukra, a múlt már eltűnt, bezuhant és fogalmuk sem lehetett arról, hogy a jövő még mit tartogat számukra, de addig legalább erősek voltak!

Felhasznált irodalom

BRAHAM, Randolph L.: *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*. Első kötet. Bp., 1997. 548-550. p.

Források a szombathelyi gettó történetéhez. 1944. április 15 – 1944. július 30. Összeállította: Mayer László. Szombathely, 1994.

GÁL József: *Bárdos Alice*. Szombathely, 2013.

GÁL József: *Bárdos Alice és a szombathelyi Collegium Musicum. Képek Szombathely zenei életéből*. Szombathely, 2003.

HACKER, Ivan: Unser Weg in die Hölle. Ungarische Juden in den Klauen der SS. Ein authentischer Bericht. Krems an der Donau, 1998. Österreichisches Literaturforum. HACKER Iván: Auschwitz előtti napok. In: *Baljós a menny felettem. Vallomások a szombathelyi zsidóságról és a soáról*. 2001. 19- 131. p. A magyar változat nemcsak az eredeti Hacker kéziratot közölte le, azaz nem a német kiadás „visszafordítása”, hanem azokat lábjegyzetekkel egészítette ki.

HEIMLER, Eugene: *Night of The Mist*. Gefen. 1997.

KATONA Attila: *Kirekesztettek. Konvertita sors Szombathelyen*. In: *Záchor! Emlékezet és helytörténet*. Szombathely, 2005.

KATONA Attila: *A zsidókérdés közigazgatási megoldása Szombathelyen*. In: *Baljós a menny felettem. Vallomások a szombathelyi zsidóságról és a soáról*. Sajtó alá rendezte, szerkesztette, a jegyzeteket és a bevezetőt írta: Balázs Edit és Katona Attila. Szombathely, Magyar-Izraeli Baráti Társaság, 2001. 241-275. p.

SZENDE László: *Egy vidéki építész házat épít*. Tér és Forma, 1930. 10. 129. p.

SZENDE László: *Utilevél Wienből*. Tér és Forma, 1935. 7. sz. 137-138. p.

Szombathelyi Római Katolikus Főgimnázium értesítője. 1912/1913. Szombathely, 1913. [Évkönyv 1912/1913.]

TÓTH János: *Szombathely fejlődése és korszerű építkezései*. Tér és Forma, 1933. 2. sz. 45-46. p.

WEISS András: A kezdet. *Életünk*, 2014. 5. sz. 81-92. p.

WEISS András: A kezdet II. *Életünk*, 2014. 6. sz. 67-84. p.

WEISS András: A kezdet III. *Életünk*, 2014. 7. sz. 77-88. p.

WEISS András: A kezdet IV. *Életünk*, 2014. 10. sz. 61-84. p.

Mayer László:

A „Lidércnyomás” mozaikjai. Dr. Veszprémi Etelka szombathelyi leánygimnáziumi tanár holokausztnaplója

*Mayer László levéltáros
Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár - Szombathelyi Zsidó Hitközség*

A dokumentum(ok) felbukkanása

A budapesti Múzeum Antikvárium 2018. november 23-i árverésén Lidércnyomás. [Kiadatlan, kéziratos és gépiratos lágernapló.] címmel került aukcióra a 111. tétel, amely belépés vagy regisztráció nélkül egy kisméretű fotót és rövid leírást tartalmazott: „3 füzet. 2 kézirat (1 napló, 1 emlékirat), 1 gépiratos tisztázat. A napló: Kelt: Felsberg,¹ kezdete 1945. márc. 27., utolsó bejegyzése 1945. aug 31. [90] p. Ceruzával, sűrűn teleírt oldalak. Német feliratú (Versand A) fekete, ...”². (1. kép)

Ennél lényegesen több információt közölt B. Ferenc Attila³ előző napi cikke, amely dr. Veszprémi Etelka szerzőségét feltételezve mutatott rá a kézirat különlegességére, az emlékirat irodalmi színvonalára és műfajon belüli ritkaságára.

1. kép: Varga Jennifer / 24.hu: A „Lidércnyomás” borítója

NAGY József: Hatezerhatszáz dollárt ér az ezer forintért vett szakácskönyv – a ritkaság a borzalomban is szorzó. <https://24.hu/kozelet/2024/07/27/holokauszt-gyujtemeny-klein-andras-stiaszni-attila-veszpremi-etelka-lidercnyomas/> (Utolsó letöltés: 2024.10.15.)

¹ Város Németországban, Hessen tartomány északi részén.

² <https://axioart.com/tetel/lidercnyomas-kiadatlan-keziratos-es-gepiratos-lagernaplo-> (Utolsó letöltés: 2024.10.15.)

³ Béres Ferenc Attila, ekkor a Zsúrpubi elnevezésű internetes portál alapító főszerkesztője. <https://media1.hu/2020/02/10/a-zsurpubi-foszerkesztoje-a-jobbik-kommunikacios-igazgatoja-lett/> (Utolsó letöltés: 2024.10.15.)

B. Ferenc Attila kutatásokra alapozott ismertetője – néhány tévedéstől eltekintve⁴ – pontosan vázolta a család és Veszprémi Etelka életének fontosabb állomásait, nevének feltűnését az addig megjelent holokausztirodalomban. Az újságíró azzal a reménnyel zárta sorait, hogy a visszaemlékezést az olvasók rövid időn belül könyv alakjában is a kezükbe vehetik.⁵

Jelen tanulmányban – a terjedelem adta korlátok között – arra teszek kísérletet, hogy egy egykor Szombathelyen élő, zsidó származású gimnáziumi tanárnő életrajzát felvillanva ráirányítsam a figyelmet a „Lidércnyomás” egyediségére és fontosságára. Bízva abban, hogy összevetve a hasonló művekkel – a teljesség igénye nélkül itt csak a szombathelyi vonatkozású, hosszabb terjedelmű naplók/memoárok szerzőit említve, például Blau Márta⁶ (1929–2019); Hacker Iván⁷ (1908–1987); Hoffmann János⁸ (1895–1944); Weiss András⁹ (1929–) –, új módszerek felhasználásával lehet még novumot mondani a 80 éve történetekről.

A családi háttér

Veszprémi Etelka édesapja, Weiss Vilmos 1855. október 10-én látta meg a napvilágot Veszprémben, Weiss Lajos és Mautner Anna gyermekeként.¹⁰ Tanulmányait szülővárosa izraelita iskolájában kezdte meg,¹¹ majd a helyi katolikus gimnáziumban folytatta, ahol a kitűnő eredményt elért diákok közé tartozott.¹² A 6. gimnáziumi osztály elvégzése utáni életútjáról

⁴ A szerző állítása szerint Veszprémi Etelka az 1930-as években a Magyar Néprajzi Társaságban is jelentős szerepet vállalt. Ebből az 1932. évi tagság adatolható. *A Magyar Néprajzi Társaságnak 1932. évi április hó. 27-én tartott XLIV. rendes közgyűlése. Jegyzőkönyv. In: Ethnographia. Népelet, 1932. 2. sz. 95.* Nem felel meg a valóságnak, hogy a szombathelyi Lorántffy Zsuzsanna leánygimnázium rendes tanárának a kultuszminiszter 1937-ben nevezte ki. Az iskola az előléptetés keltezése idején – 1937. június 30. – „csak” szombathelyi állami leánygimnázium. *Hivatalos rész. In: Budapesti Közlöny, 1937. júl. 7. 6.* Kanizsai Orsolya (1521–1571) nevét az 1937–1938. tanévtől használta az oktatási intézmény. Nem magyar-történelem szakos tanárként tanított, képzése magyarra és németre szólt. KERESZTÉLY Ernő: *A szombathelyi m. kir. állami Kanizsai Orsolya leánygimnázium (IV.–VIII. oszt. leányliceum) értesítője az 1937–38. iskolai évről.* Szombathely, Iskola igazgatósága, 1938. 16–17., 20.

⁵ B. Ferenc Attila: *Egy fiatal tanárnő eddig ismeretlen auschwitzzi lágernaplója került elő Magyarországon.* <https://zsurpubi.hu/cikk/6496-egy-fiatal-tanarno-eddig-ismeretlen-auschwitzi-lagernaploja-kerult-elo-magyarorszagon/> (Utolsó letöltés: 2024.10.15.)

⁶ HAITZMANN Ágnes: *A pokolból tért vissza a 15 éves szombathelyi Blau Márta. Megtudtuk, mit rejtenek a kockás füzet lapjai.* <https://www.frisss.hu/aktualis/a-pokolbol-tert-vissza-a-15-eves-szombathelyi-blau-marta--megtudtuk-mit-rejtenek-a-kockas-fuzet-lapjai> (Utolsó letöltés: 2024.10.15.); KELBERT Krisztina: *Anyá-lány szerepek a holokauszt idején Blau Márta kéziratot memoárjában.* In: *Múzeumcafé, 2024. 1–2. sz. 24–57.*

⁷ HACKER Iván: *Auschwitz előtti napok.* In: „...Baljós a menny felettem...” *Vallomások a szombathelyi zsidóságról és a soáról.* S. a. r., szerk., a jegyz. és a bev. írta BALÁZS Edit, KATONA Attila. Szombathely, Berzsényi Dániel Történelem Tanszéke – Magyar Izraeli Baráti Társaság, 2001. 19–131.

⁸ HOFFMANN János: *Ködkárpit. Egy zsidó polgár feljegyzései, 1940–1944.* Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város, 2001. 140 (Szombathelyi memoárok)

⁹ WEISS András: *A kezdet. 1–4.* In: *Életünk, 2014. 5. sz. 81–92., 6. sz. 67–84., 7. sz. 78–88., 10. sz. 61–84.*

¹⁰ <https://www.geni.com/people/Vilmos-Veszpr%C3%A9mi/6000000066467803833> (Utolsó letöltés: 2024.10.15.); SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. 14. köt. Telgárti-Zsutai.* Bp., Hornyánszky Viktor, 1914. 1176. hasáb.

¹¹ <https://docplayer.hu/801299-A-veszpremi-zsidoiskola-tortenete.html> (Utolsó letöltés: 2024.10.15.); Az 1893-ban leégett egykori iskolája újjáépítését anyagilag is támogatta. *Hírek. A leégett veszprémi izr. iskola felépítésére ...* In: *Egyenlőség, 1893. jún. 2. 14.*

¹² *A kegyes tanítórend veszprémi algymnásiumába járó ifjúságnak érdemsorozata az 1866/7-iki tanév második félévében.* Veszprém, Ramazetter Károly, 1867. [4.]; *A kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló veszprémi. rom. kath. nagy-gymnasium ifjúságának érdemsorozata az 1871/72-iki tanévben.* Veszprém, Krausz Ármin, 1872. [4.]

kevés információval rendelkezünk. Családi nevét 1878-ban változtatta Veszprémire.¹³ Dolgozott a Nemzeti Múzeum oklevéltárában, ahol történelmi ismereteit gyarapította.¹⁴ 1880-ban Csontos János (1846–1918) könyvtáros és corvinakutató ajánlásával lett a Magyar Történelmi Társulat tagja.¹⁵ Mentora munkáját segítve vett részt a krakkói (ma: Kraków, Lengyelország) könyvtár magyar vonatkozású kéziratának feltárásában.¹⁶ A kolozsvári (ma: Cluj-Napoca, Románia) egyetemen 1890-ben summa cum laude avatták bölcsészeti doktorrá.¹⁷ (2. kép)

2. kép: Dr. Veszprémi Vilmos, 1895 körül

SZŐGYI G. Vilmos: *Hölgyek és urak győri millenniumi naptára 1896. évre. 4. évf. Győr, „Pannonia”-könyvnyomda, 1895. 98.*

Tanári pályáját nevelőként kezdte Budapesten.¹⁸ 1891-ben eredménytelenül pályázott a szegedi állami főreáliskola magyar és német nyelvi tanszékének tanári állására.¹⁹ Az 1891–1892. tanévben a szentesi főgimnázium latin és német nyelvi tanszékén oktatott.²⁰ A tanári kar küldöttjeként vett részt 1892. április 11–12-én a fővárosban tartott középiskolai tanárok kongresszusán, ahol a saját intézményében meglévő, a tanárhiány okozta problémákról szólt. Továbbá indítványozta, hogy a községi és felekezeti tanárok fizetését és óraszámát az állami

¹³ Hivatalos rész. Weisz József és Weisz Vilmos. In: *Budapesti Közlöny*, 1878. ápr. 7. 1.; *Újdonságok. Névváltoztatás*. In: *Egyetértés*, 1878. ápr. 8. 2.; *Különfélek. Névváltoztatás*. In: *Hon*, Esti kiad. 1878. apr. 8. 2.

¹⁴ BLAU Ármin: *Dr. Veszprémi Vilmos, 1855–1932*. In: FIRBÁS Oszkár: *A szegedi m. kir. áll. Baross Gábor reáliskola LXXXII. tanévi értesítője az 1932–33. tanévről*. Szeged, Széchenyi-nyomda, 1933. 6.

¹⁵ *Tárcza. Magyar Történelmi Társulat*. In: *Századok*, 1880. 1. füz. 83.

¹⁶ CSONTOSI János: *A krakkói könyvtár hazai vonatkozású kéziratai*. In: *Magyar Könyvszemle*, 1882. 5–6. sz. 376.

¹⁷ *Mindenféle. Új tudorok*. In: *Ellenzék [Kolozsvár]*, 1890. márc. 15. 3.

¹⁸ *Az országos középiskolai tanáregyesület tagjainak névsora az 1890–91-ik egyesületi év végén. VII. Rendes és rendkívüli tagok*. In: *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*, 1891–92. 1. sz. 178.

¹⁹ *Hírek. Kapós tanári szék*. In: *Szegedi Híradó*, 1891. szept. 8. 4.

²⁰ *Hírek. A hivatalos lapból: ... In: Egyenlőség*, 1891. okt. 23. 14.; *Helyi és megyei hírek. Tanárválasztás*. In: *Szentesi Lap*, 1892. szept. 2. 4.

tanárokéval tegyék egyenlővé.²¹ Szentes utáni állomáshelyei: debreceni Kereskedelmi Akadémia (1892–1893); győri főreáliskola (1893–1897); soproni főreáliskola (1897–1902); szegedi főreáliskola (1902–1914), szegedi felső ipariskola (óraadó: 1910–1914); budapesti VII. kerületi István úti főgimnázium (1914–1925).²²

A katedrán eltöltött 33 év után 1925. január 1-jén vonult nyugdíjba.²³ Ezen időszak alatt fő tárgyként magyar és német nyelvet, irodalmat; kisebb óraszámában történelmet és retorikát tanított. Osztályfőnöki feladatait, az idegennyelvi szakosztály vagy az önképzőkör vezetői teendőit nagy odaadással végezte. Kortársai tehetségét, tudását és harcképességét emelték ki.²⁴ Olyan emberként írták le, aki jobbító szándékú, nemes idealizmussal áthatott javaslatait alapos, széles látókörű, erős logika és kritika mentén fogalmazta meg.²⁵ Babits Mihály (1883–1941), az 1906–1907. tanévben a szegedi főreáliskola helyettes tanára – magyar és latin nyelv – derék és kedvelt embernek ismerte, aki jótulajdonságai mellett „szerencsétlen kolerikus kedély, mindig elégedetlen, s mindjárt dühbe jön s elvörösödik fülig”.²⁶ Blau Ármin (1873–1944) szegedi kollégájuk hatalmas fizikumú, pattogó hangú, csupa erő tulajdonságokkal jellemezte Veszprémit, aki idős korában is felvette a versenyt az iskolai atlétikai versenyek diák bajnokaival. Egy érdekes anekdotát is megörökített a félszeg Babits és az ötvenes éveiben járó, energikus Veszprémi „ellentétéről”.²⁷

A Magyar Történelmi Társulat mellett tagjai sorában tudhatta az Országos Középiskolai Tanáregyesület, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság és a Délmagyarországi Közművelődési Egyesület. Soproni évei alatt jegyezte el magát a szabadkőműves tanokkal. A városban működő „Testvérülés” – 1901-től „Széchenyi” – páholyban titkári funkciót töltött be. Szegedre történő kinevezése után az „Árpád, a Testvériséghez”, majd 1910 után a „Szeged” páholy keretében tevékenykedett.²⁸

²¹ Közoktatásügy. Belföld. A nagy-bizottsági gyűlés. In: Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny, 1891–92. 11. sz. 800.; A középiskolai tanárok nagygyűlése. In: Budapesti Hírlap, 1892. ápr. 12. 4.; A tanárok kongresszusáról az alábbiakban referálunk: ... In: Magyar Hírlap, 1892. ápr. 12. 2.; Középiskolai tanárok kongresszusa. In: Nemzet, 1892. 1892. ápr. 12. 2.; Tanárok kongresszusa. In: Ellenzék [Kolozsvár], 1892. ápr. 13. 2.; Középiskolai tanárok kongresszusa. In: Nemzet, 1892. 1892. ápr. 13. 3.

²² Erre vonatkozóan lásd a megadott intézmény és év iskolai értesítőit:

https://adt.arcanum.com/hu/collection/ADT_IskolaiErtesitok_Debrecen_05257_kereskedelmi_akademia/

https://adt.arcanum.com/hu/collection/ADT_IskolaiErtesitok_Gyor_09888_AllamiRevaiForealiskola/

https://adt.arcanum.com/hu/collection/ADT_IskolaiErtesitok_Sopron_31534/

https://adt.arcanum.com/hu/collection/ADT_IskolaiErtesitok_Szeged_34167_AllamiForealiskola/

https://adt.arcanum.com/hu/collection/ADT_IskolaiErtesitok_Szeged_34506_AllamiFelsőipariskola/

https://adt.arcanum.com/hu/collection/ADT_IskolaiErtesitok_Budapest_B1230/ (Utolsó letöltés: 2024.10.15.)

²³ DINGFELDER Ede: *A budapesti VII. kerületi magy. kir. állami Szent István reálgimnázium értesítője, 1924–25.* Bp., 1925. 5.

²⁴ SZÖGYI G. Vilmos: *Hölgyek és urak győri millenniumi naptára 1896. évre. 4. évf.* Győr, „Pannonia”-könyvnyomda, 1895. 99.

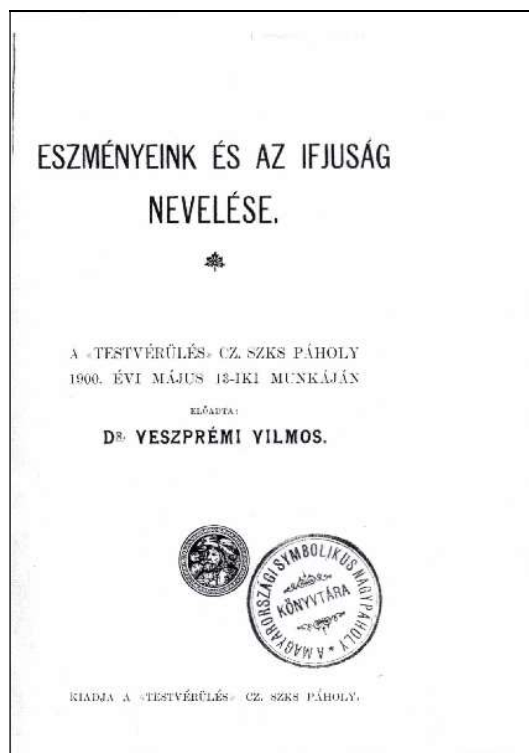
²⁵ *Országos tanár-kongresszus.* In: *Pesti Hírlap*, 1907. febr. 26. 8.

²⁶ *Babits két szegedi levele édesanyjához.* Közli GÁL István. In: *Tiszatáj*, 1973. 11. sz. 75.

²⁷ KALMÁR-MARON Ferenc: *Babits tanár úr szegedi évei.* Dr. Blau Ármin, *Babits volt tanártársa visszaemlékezései a költő tanárságának szegedi idejére.* In: *Délmagyarország*, 1941. aug. 17. 7–8.

²⁸ BERÉNYI Zsuzsa Ágnes: *A soproni „Széchenyi” szabadkőműves páholy története.* In: *A Zürichi Magyar Történelmi Egyesület Második (Komáromi) Övezeti Történetstálalkozó Előadásai és Iratai.* Komárom–Komárom–Zürich, Zürichi Magyar Történelmi Egyesület, 1995. 101.; DÖMÖLKI János: *„A népért, a sötétség ellen, az igazsággal!” A szabadkőműves szövetség magyar nyelvű irodalmának kalauza és bibliográfiája, 1786–2017.* Bp., Szabad Szellem – Magyar Kultúra Alapítvány, 2017. 105., 107–108., 341.

Cikkeit, előadásait a fővárosi lapok mellett a Győri Közlöny, a Győri Hírlap, a Kelet, a Kőszeg és Vidéke, az Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny, a Sopron, a Szeged és Vidéke közölte. Önálló kötetben jelent meg a kőszegi születésű Rajnis József (1741–1812) költő és a klasszikai iskola viszonyát elemző tanulmánya; a soproni „Testvérülés” szabadkőműves páholy egyik ülésén elhangzó előadása (3. kép) és három kiadást ért meg a diákok részére készült helyesírási szabályzata.²⁹

3. kép: Dr. Veszprémi Vilmos művének címlapja, 1900

Magánéletére vonatkozóan csak néhány adat áll rendelkezésre. Szentesi gimnáziumi tanárként jegyezte el 1892-ben, Boroszlóban (ma: Wrocław, Lengyelország) Dane Mártát,³⁰ de az aktust nem követte házasság. Győri tanárkodása idején, 1895-ben, Budapesten váltott jegyet Kain Terézzel.³¹ A menyasszony 1869. június 29-én született Kassán (ma: Košice, Szlovákia), dr. Kain Dávid (1821–1890) (4. kép) és Holländer Regina (1833–1889) hatodik gyermekeként.³²

²⁹ VESZPRÉMI Vilmos: *Rajnis és kora. Tanulmány*. Bp., Weiszmann E., 1889. 20; *Eszményeink és az ifjúság nevelése*. A „Testvérülés” cz. szks. páholy 1900. évi május 13-iki munkáján előadta VESZPRÉMI Vilmos. [Sopron], „Testvérülés”, [1900.] 12; *A magyar helyesírás szabályai*. A tanuló ifjúság számára összeállította és helyesírási-szótárral ellátta VESZPRÉMI Vilmos. Szeged, Schwarz Jenő, 1905. 70, 2. kiad. Szeged, Schwarz Jenő, 1905. 70, 3. bőv. kiad. Szeged, Schwarz Jenő, 1910. 112

³⁰ *Nap hírek. Eljegyzés*. In: *Budapesti Hírlap*, 1892. jún. 5. 7.; *Hymen. Eljegyezte*. In: *Ország-Világ*, 1892. jún. 11. 394.

³¹ *Nap hírek. Házasság*. In: *Budapesti Hírlap*, 1895. dec. 3. 8.; *Napi hírek. Hymen*. In: *Pesti Hírlap*, 1895. dec. 3. 8.

³² <https://www.geni.com/people/Ter%C3%A9z-Veszpr%C3%A9mi/6000000048388807088> (Utolsó letöltés: 2024.10.15.)

Teréz édesapja a szabadságharcban tábori főorvos volt, majd 1850-ben telepedett le Kassán, ahol nemcsak mint gyógyító szerzett magának hírnevet, hanem a közügyek terén is aktívan szerepelt. Sokat tett felekezete érdekében, az izraelita hitközség elnöki feladatait több mint 2 évtizedig látta el.³³

4. kép: Letzter Simon: Dr. Kain Dávid, 1886

<https://www.cas.sk/fotogaleria/207891/neuveritelna-podoba-doktora-a-herca-lasica-zil-uz-v-roku-1886/4/> (Utolsó letöltés: 2024.10.15.)

Az édesanya családja is meglehetősen jó reputációval rendelkezett. Regina atyja, Holländer Leó (1805–1887) (5. kép) bár jogi végzettséggel bírt, a kereskedelmi pályát választotta. 1839-től tagja, 1848-ban elnöke a magyarországi izraeliták választmányának, amely az országgyűléseken a zsidók egyenjogúsításáért küzdött. 1848-ban – két fiával együtt – belépett a honvédseregbe, ahol századosi, majd őrnagyi rangfokozatban, főpénztárnoki beosztásban szolgált. 1849. júliustól szeptember 20-ig a komáromi várórség intendánsa. Jelentős szerepet vállalt az 1868–1869. évi egyetemes zsidó kongresszuson; az 1877-ben megalakult Országos Rabbiképző Intézet munkájában; hitsorsosait képviselte a 13. zsidó községkerület és az eperjesi (ma: Prešov, Szlovákia) hitközség elnöki tisztében.³⁴

³³ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 5. köt. *Iczés–Kempner*. Bp., Hornyánszky Viktor, 1897. 797–798. hasáb; MOLNÁR Béla: *Kassa orvosi története*. Kassa: „WIKO” kő- és könyvnyomda, 1944. 158–161.; KISS László: *Palócföld orvosai*. 38. „Emberünk nem orvos, varázsló” – Kain Dávid, 1821–1890. In: *Gömörország*, 2017. 1. sz. 60–62.

³⁴ *Emléklap egy elhúnyt ravatalára*. In: *Egyenlőség*, 1887. jún. 12. 3–5.; AUSTERLITZ M.: *Holländer Leo*. In: *Magyar–Zsidó Szemle*, 1887. 7. sz. 434–436.; *Magyar életrajzi lexikon*. Főszerk. KENYERES Ágnes. 1. köt. A–K. Bp., Akadémiai, 1967. 731.; <https://www.geni.com/people/Leo-Hollander/6000000080087455232> (Utolsó letöltés: 2024.10.15.)

5. kép: Holländer Leó fényképe

<https://collections.milev.hu/items/show/27994> (Utolsó letöltés: 2024.10.15.)

A tekintélyes famíliából származó, 14 évvel fiatalabb, négy polgári végzettségű,³⁵ tetemes összegű – 8000 osztrák értékű forint (16.000 korona) – hozománnyal³⁶ frigyre lépő ara 34 évet élt házasságban választottjával. Veszprémi Vilmosné fővárosi otthonukban 1930. február 5-én, májrákban halt meg.³⁷

Özvegyen maradt férje élete utolsó szakaszában az agyvérzés következtében beálló bénulás hosszú időre ágyhoz kötötte.³⁸ 1932. július 11-én budapesti lakásán hunyt el.³⁹ Mindkettőjüket református szertartás szerint kísérték utolsó útjukra a rákoskeresztúri (ma: Budapest X. kerület) temetőben.⁴⁰

³⁵ MÁRTONFY Marton: *Kassa szab. kir város községi polgári fiú- és leány-iskolájának értesítője az 1882/83-ik tanévről*. Kassa, Pannonia, 1883. 51.

³⁶ Budapest Főváros Levéltára. A jogszolgáltatás területi szervei. Tokaji Nagy Lajos közjegyző iratai 75/1896. <https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Kozjegyzoi/368945/> (Utolsó letöltés: 2024.10.15.)

³⁷ Bp. VII. ker. halotti anyakönyv 198/1930. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HT-D553-549?i=33&wc=92QF-92Q%3A40678301%2C54933001%2C1077271702&cc=1452460> (Utolsó letöltés: 2024.10.15.)

³⁸ BLAU Ármin: *Dr. Veszprémi Vilmos, 1855–1932*. In: FIRBÁS Oszkár: *A szegedi m. kir. áll. Baross Gábor reáliskola LXXXII. tanévi értesítője az 1932–33. tanévről*. Szeged, Széchenyi-nyomda, 1933. 6.

³⁹ Bp. VII. ker. halotti anyakönyv 1100/1932. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HT-D187-SSX?i=39&wc=92QV-RMH%3A40678301%2C54933001%2C52622301&cc=1452460> (Utolsó letöltés: 2024.10.15.)

⁴⁰ [Dr. Veszprémi Vilmosné szül. Kain Teréz gyászjelentése.] In: *Az Est*, 1930. febr. 6. 6.; *Ua. In: Újság*, 1930. febr. 6. 6.; [Dr. Veszprémi Vilmos gyászjelentése.] In: *Magyarság*, 1932. júl. 12. 13.; *Ua. In: Pesti Hírlap*, 1932. júl. 12. 14.

Veszprémi Etelka

Veszprémi Vilmos és felesége egyetlen gyermeke, Etelka 1896. december 9-én, Győrben jött a világra.⁴¹ A családi körben Didinek becézett és kényeztetett⁴² lány középiskoláit Szegeden végezte. Neve az állami főgimnázium 1912–1913. tanévében, a 7. osztályosok között található meg. A református vallású magántanuló minden tantárgyból – magyar, latin, görög és német nyelv; történelem; természettan; matematika – jeles osztályzatot kapott.⁴³ A 8. osztályt tandíjmentes magántanulóként hasonló eredménnyel zárta. Az 1914. június 22–27. között megtartott érettségien 53-an maturáltak, ő azon 10 fő közé tartozott, aki jelesen érett minősítést szerzett. A tanári pályára készülő Etelka ezen kívül görögből is kiegészítő vizsgálatot tett.⁴⁴ Zenei téren is fejlesztette tudását, Szibinkits Zorka (1870–1944) tanítványaként 1913-ban, zongoravizsga keretében Frédéric Chopin (1810–1849) Nocturne op. 37. Nr. 1. darabját játszotta.⁴⁵ A színpadi szereplés sem állt távol tőle, 1914-ben a „Magyar vendég Párisban” című empire élőkép alakítói között tűnt fel.⁴⁶ Egyetemi tanulmányait 1914 és 1918 között Budapesten folytatta, ahol bölcsészetet hallgatott.⁴⁷ 1918-ban jelent meg recenziója Ernst Boerschel könyvéről, amely Joseph Victor von Scheffel (1826–1886) német költő és szerelme – egyben unokanővére – Emma Heim levelezését felhasználva mutatta be, hogyan hatott ezen érzelem Scheffel életére és poétikájára. Az életrajzi adatokban gazdag kötet egyben értékes forrás a korszak német irodalomtörténetének megértéséhez.⁴⁸

Apja nyomdokaiba lépve a tanári hivatást a fővárosban kezdte meg. Első munkahelye a VI. kerületi felső leányiskola és -gimnázium volt. Itt az 1918–1919. tanévben németet tanított heti 11 órában.⁴⁹ 1919 és 1931 között a dr. Málnai Mihály-féle felső leányiskola foglalkoztatta rendes tanári állásban. Szaktárgyait – magyar és német – heti 15–21 órában oktatta és feladatköre – osztályfőnök, ifjúsági könyvtár őre, önképzőkör tanárelnöke – is gyarapodott.⁵⁰ Nem egészen 2 tanévet töltött a dr. Bajusz Györgyné Kossányi Edit (1896–1972) vezetése alatt álló magán leányliceum falai között, ahol 1933. április hónaptól az iskolai év végéig

⁴¹ Szombathelyi Zsidó Hitközség Levéltára. Szombathely. Bejelentőlap az állandó lakás bejelentésére. Dr. Veszprémi Etelka.

⁴² Babits két szegedi levele édesanyjához. Közli GÁL István. In: *Tiszatáj*, 1973. 11. sz. 75.

⁴³ KÁRPÁTI Károly: *A szegedi magy. kir. állami főgimnázium tizenötödik értesítője*. Szeged, Várnay L., 1913. 121.

⁴⁴ *Érettségi az állami főgimnáziumban*. In: *Délmagyarország*, 1914. júl. 1. 10.; KÁRPÁTI Károly: *A szegedi magy. kir. állami főgimnázium tizenhatodik értesítője*. Szeged, Várnay L., 1914. 155., 176.

⁴⁵ *Hírek. Zongoravizsga*. In: *Délmagyarország*, 1913. jún. 26. 7.; *Szegedi hírek. Zongoravizsga*. In: *Szeged és Vidéke*, 1913. jún. 26. 6.

⁴⁶ *Műkedvelők főpróbája. A Protestáns Jótékony Nőegyesület színházi estélyéhez*. In: *Délmagyarország*, 1914. márc. 8. 4.

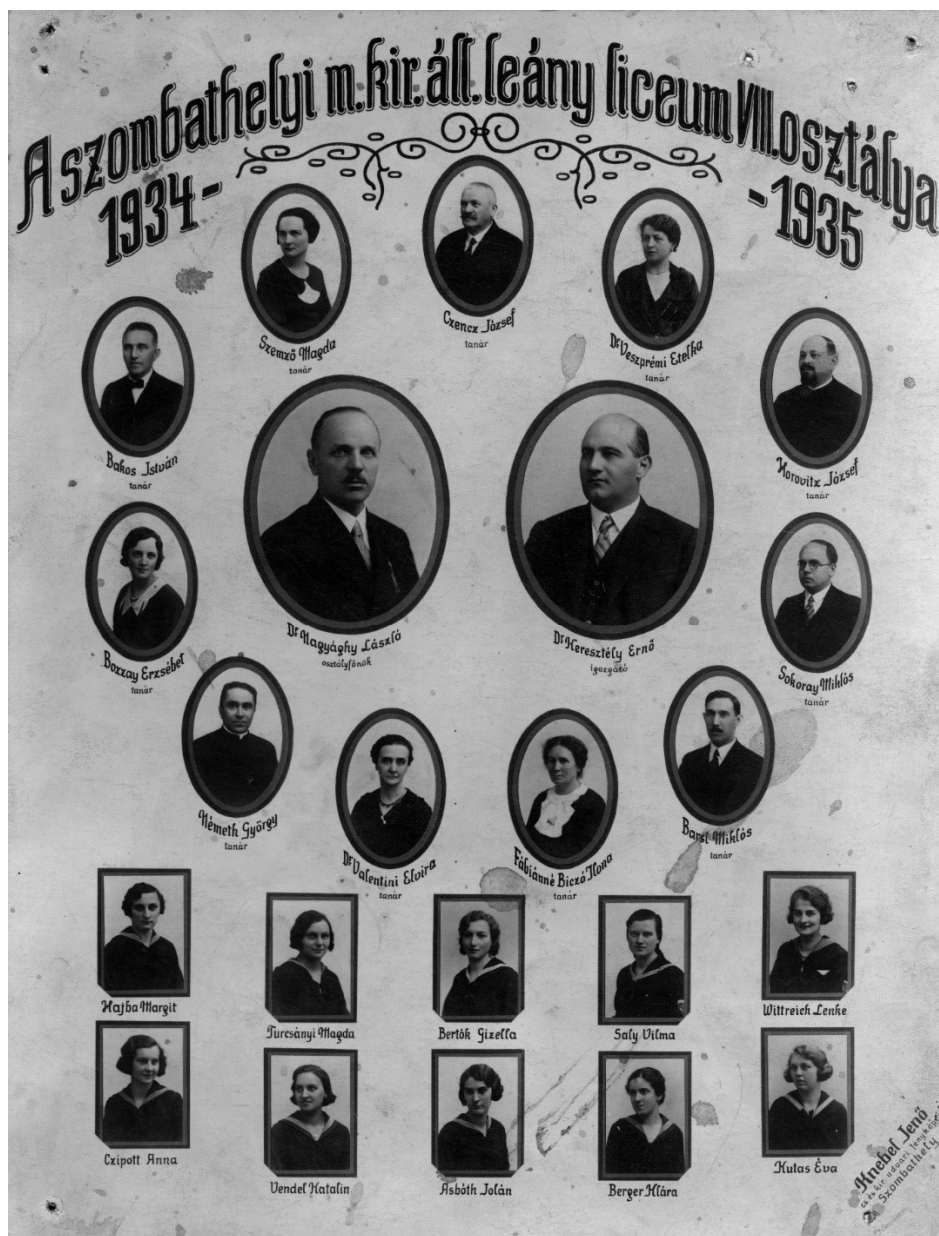
⁴⁷ *A budapesti királyi magyar tudományegyetem almanachja az MCMXIV–MCMXV. tanévre*. Bp., Tudományegyetemi nyomda, 1915. 125.; *A budapesti királyi magyar tudományegyetem almanachja az MCMXVII–MCMXVIII. tanévre*. Bp., Tudományegyetemi nyomda, 1918. 262.

⁴⁸ VESZPRÉMI Etelka: *Ernst Boerschel: Eine Dichterliebe. Joseph V. von Scheffel und Emma Heim. II. kiad. Leipzig, Hesse u. Becker, 1915. 8-r. 364 l. Ara 3 M.* In: *Egyetemes Philológiai Közöny*, 1918. 5–7. füz. 254–256.

⁴⁹ ARATÓ Frigyes: *A budapesti VI. kerületi m. kir. állami felső leányiskola és leánygimnázium értesítője, 1918–19. és 1919–1920*. Bp., 1920. 11.

⁵⁰ Erre vonatkozóan lásd a megadott intézmény és év iskolai értesítőit: https://adt.arcanum.com/hu/collection/ADT_IskolaiErtesitok_Budapest_B5657_MalnaiMihalyneFelsőLeanyiskola/ (Utolsó letöltés: 2024.10.15.)

szabadságolták.⁵¹ Az 1930-as évek elején életében jelentős változások következtek. Szülei elvesztése után pedagógusi pályáját vidéken, Szombathelyen folytatta. Ennek háttérében az állt, hogy a Vas vármegye székhelyén működő állami leányliceum egyik tanára, Poócza Géza (1874–1962), súlyos betegsége miatt huzamosabb ideig nem tudta ellátni munkáját. Helyettesítésével a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium dr. Veszprémi Etelkát bízta meg 1933-ban. (6. kép)

6. kép: Knebel Jenő: A szombathelyi m. kir. áll. leány liceum VIII. osztálya, 1934–1935
Savaria Múzeum HP 1492/9.

⁵¹ BAJUSZ Györgyné KOSSÁNYI Edit: *A dr. Bajusz Györgyné Kossányi Edit és tanártársai nyilv. jogú magán leányliceumának értesítője az 1931–32. iskolai évről.* Bp., Iskola igazgatósága, 1932. 8., 10–11.; BAJUSZ Györgyné KOSSÁNYI Edit: *A dr. Bajusz Györgyné Kossányi Edit és tanártársai nyilv. jogú magán leányliceumának értesítője az 1932–33. iskolai évről.* Bp., Iskola igazgatósága, 1933. 10., 12–13.; A Málnai-féle és a dr. Bajusz Györgyné nevével fémjelzett iskola kapcsolatára vonatkozóan lásd PETROLAY Margit: *Emlékezés egy magániskolára.* In: *Köznevelés*, 1992. jún. 19. 19.

Helyettes óraadó státusza az 1936–1937. tanévben helyettes tanárrá változott, majd 1937 nyarától megkapta a rendes tanári kinevezést. (7. kép) Az intézményben – az 1937–1938. tanévtől Kanizsai Orsolya leánygimnázium és -líceum – heti 16–20 órában, elsősorban német és magyar nyelvet, esetenként testnevelést és filozófiát tanított. A 12 tanév alatt osztályfőnök; önképzőkör, német társalgás tanári vezetője; értekezleti jegyző; a tejosztás felügyelője is volt. Osztálykirándulás keretében diákjait Ajkára, Herendre, Nagycenkre és Sopronba vitte. Előadásokat tartott a Protestáns Kör és a Református Nőszövetség összejövetelein.⁵² Az Országos Középiskolai Tanáregyesület tagnévsorában 1920-tól,⁵³ a Magyar Néprajzi Társaság tagjai között 1932-ben szerepelt.⁵⁴ Az 1930-as évek második felében a Református Nőszövetség választmányi tagja, illetve egyik titkára.⁵⁵

7. kép: Knebel Terézia: Dr. Veszprémi Etelka, 1937
Savaria Múzeum HK 5023.

⁵² Szombathelyi tanári tevékenységére vonatkozóan lásd az iskola 1933 és 1944 között kiadott értesítőit: https://adt.arcanum.com/hu/collection/ADT_IskolaiErtesitok_Szombathely_37780_AllamiKanizsaiOrsolyaLeanygimnazium/ (Utolsó letöltés: 2024.10.15.)

⁵³ Új egyesületi Tagok. In: Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny, 1920. okt. 1. 15.; Tagdíjfizetések 1942. december 31-ig. In: Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny, 1943. 7. sz. 168.

⁵⁴ A Magyar Néprajzi Társaságnak 1932. évi április hó. 27-én tartott XLIV. rendes közgyűlése. Jegyzőkönyv. In: Ethnographia. Népelet, 1932. 2. sz. 95.

⁵⁵ Az alapszabállyal nem rendelkező szombathelyi szervezet a református egyházközség presbitériumának szociális bizottsága keretében működött. Magyar Nemzeti Levéltár Vas Vármegyei Levéltára. Vas vármegye egyesületi alapszabályainak levéltári gyűjteménye. Egyesületek nyilvántartása, 1923–1951. 514/1939.

A trauma

Saját és sorstársai tragédiája az 1944. márciusi német megszállást követően tudatosult benne. Az eseményekről, a sokkhatásról és érzelmeiről így írt:

„1944. március 19-én reggel, mikor templomba⁵⁶ mentem, a Király uccában utamat állták a német katonai autók. Ugyanaz a szorongó érzés fogott el, mint Pesten 1919. augusztusban vagy mikor, a bevonuló románok láttára. Az egész nap valami kimagyarázhatatlan rossz érzésben telt el. Másnap, 20-án már kiadták a rendeleteket a zsidók ellen: uccára járni 7 órán túl nem szabad⁵⁷ stb. Én akkor még távoli néző voltam csak, Vajda Erikán⁵⁸ át tudtam meg mindent. Erika a leányáért⁵⁹ aggódott, aki Pesten volt intézetben, haza tudja-e még hozni. Mikor elhozta a Sion apácáktól,⁶⁰ ahol a titkárnői tanfolyamot végezte, megállapította, hogy az apácák még jobban meg vannak rémülve, mint zsidó tanítványaik. »Önök után mi kerülünk sorra« – mondta neki az egyik.

Március 30-án, csütörtök délután konferenciánk volt,⁶¹ sokáig tartott és olyan fáradtan és átfázva jöttem ki, hogy szokásom ellenére beültem a Palace kávéházba⁶² egy forró

⁵⁶ A Horthy Miklós téren (ma: Károlyi Gáspár tér 7.) álló református templomot 1939. november 5-én szentelték fel. Vegyesek. *Templomszentelés*. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1939. nov. 12. 234–235.

⁵⁷ Jelenlegi ismereteink szerint, az este 7 óra utáni, helyi kijárási tilalom 1944. március 23-án, a kongresszusi hitközség – német parancsra összehívott – elöljárósági ülésén hangzott el először Franz Arndt Scharführer követeléseként. HACKER Iván: *Auschwitz előtti napok*. In: „...Baljós a menny felettem...” *Vallomások a szombathelyi zsidóságról és a soáról*. S. a. r., szerk., a jegyz. és a bev. írta BALÁZS Edit, KATONA Attila. Szombathely, Berzsenyi Dániel Történelem Tanszéke – Magyar Izraeli Baráti Társaság, 2001. 22.; *Elegáns nyári ruha, 160 centiméteres hölgynek. Elfogták a szombathelyi zsidók rémét*. In: *Világ*, 1948. máj. 27. 6.; A szombathelyi rendőrkapitányság erre vonatkozó rendelkezését május 2-án adta ki. *Sárgacsillagos zsidók nem járhatnak moziba, labdarugómérkőzésekre, nyilvános szórakozóhelyekre. Este 7 óra után nem hagyhatják el a lakásukat. A szombathelyi rendőrség intézkedései. A zsidók mozgási szabadságának korlátozásáról*. In: *Vasvármegye*, 1944. máj. 3. 5.; *A sárgacsillagosok alkonya Szombathelyen*. In: *Dunántúli Néplap*, 1944. máj. 6. 2.

⁵⁸ Vajda Pálné született Komlós Erika (1900–1993). *Források a szombathelyi gettó történetéhez, 1944. április 15–1944. július 30*. Összeáll. MAYER László. Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 1994. 293. (Vas megyei Levéltári füzetek; 7.); A túlélőként visszatérő özvegy 1947-ben kötött házasságot dr. Heumann László (1893–1982) orvossal. Szombathely, házassági anyakönyv 208/1947. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-L1Z5-G39?view=index&personArk=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3A6V12-FFMV&action=view&cc=1452460> (Utolsó letöltés: 2024.10.15.) Második férje 1982-ben, ő 1993-ban halt meg. *Anyakönyvi hírek. Szombathely. Halálozás*. In: *Vas Népe*, 1982. dec. 8. 7.; *Anyakönyvi hírek. Szombathely. Halálozás*. In: *Vas Népe*, 1993. aug. 14. 11.

⁵⁹ Vajda Edit (1917–?). *Források a szombathelyi gettó történetéhez, 1944. április 15–1944. július 30*. Összeáll. MAYER László. Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 1994. 292. (Vas megyei Levéltári füzetek; 7.)

⁶⁰ Notre Dame de Sion női szerzetes kongregáció. Budapesti egyik házukban (XI. kerület Andrásy út 117.) hitújjoncokkal, nyelvtanítással és titkárnőképzéssel foglalkoztak; másik házukban (VI. kerület Miasszonyunk útja 1.) leánygimnáziumot vezettek. 1944-ben jelentős zsidómentő tevékenységet folytattak. *Megalázottan is méltósággal viselni a sorsunkat – ez az örökségünk!* OLÁH-GÁL Elvira beszélgetése gróf MIKES Borbálával. In: *Székegyföld*, 2010. 10. sz. 58.

⁶¹ *A szombathelyi m. kir. Kanizsai Orsolya leánygimnázium évkönyve az 1943–44. iskolai évről. Az iskola fennállásának 27. évében*. Szerk. JÁMBOR Ferenc. Szombathely, Iskola igazgatósága, 1944. 9. Az évkönyv szerint, 1944. március 31-én érettségi előkészítő értekezletet tartottak.

⁶² Kávéház és szálloda a Király utca 2. szám alatt. HORVÁTH József: „A nyugati kultúra előhírnöke ez a kávéház és szálló...” *A szombathelyi „Palace” nagyszálloda*. In: *Vasi Szemle*, 2020. 1. sz. 55–73.

kávéra. Jugovics Pityu,⁶³ kevés számú repülőtsiszt ismerőseim egyike, csodálkozva azon, hogy ott lát, az asztalomhoz ült.

Erre gondoltam pár órával később, amikor a rádió bementa az új rendeletet: minden eddigi zsidó törvény, minden tanusítvány semmis, akinek a nagyszülei zsidók voltak, az zsidó!⁶⁴ Ezen az estén tudtam meg, hogy többé nem vagyok állampolgár, többé nem vagyok ember, csak zsidó. »Stoss zu, der Kerlistvogelfrei.«⁶⁵ Napok, sőt órák alatt változott meg körülöttem a világ. Utaznom többé nem szabad, sárga csillagot kell viselnem, aranyom, ezüstöm nem lehet, lakásom csak a ghetto,⁶⁶ mint évszázadokkal ezelőtt. És én olyan egyedül voltam Szombathelyen, minden rokonom Pesten.

Április 5-én, Nagyhét szerdáján kellett feltenni a sárga csillagot. Ezen a napon zártuk a tanévet. Az iskolában gyengéd kímélettel kezeltek, osztályfőnök nem voltam, nem kellett többet bemennem. Szerdán-csütörtökön nem mentem ki a házból. Nagypénteken délután mentem a szomszéd uccáig, ahol Weisz Ferencné⁶⁷ házában Kutas Kálmán⁶⁸ az év. lelkész házi istentiszteletet tartott. Erről engem jó barátok értesítettek, meghívtak és Kutas ott mindnyájunknak kiszolgáltatta az Urvacsorát.”⁶⁹

A dráma következő felvonását a zsidók számára kijelölt kényszerlakhely, a gettó jelentette. El kellett hagynia a Széll Kálmán utca 43. szám alatt⁷⁰ bérelt lakását (8. kép) és az utasításoknak

⁶³ Szemerey István (1909–?) repülőfőszázados. Családi nevét 1940-ben változtatta meg Jugovitsról. A pilótaképzést Szombathelyen kapta 1932-ben, itt szolgált 1935-ig, majd 1939 és 1942 között, illetve 1944. februártól szeptemberig. 1947-ben lefokozták. *Névváltoztatás. In: Honvédségi Közlöny, 1940. szept. 10. 247.; Lefokozás. In: Honvédségi Közlöny, 1947. nov. 7. 305.; VASS Ferenc: Az 1931-es avatási évfolyam története. In: Magyar Szárnyak, 1992. 126–127.; SZEMEREY István: Kedves Pilóta Barátom! In: Magyar Szárnyak, 1995. 177–180.*

⁶⁴ *A m. kir. minisztérium 1.210/1944. M. E. számú rendelete a zsidók közszolgálatának és közmegegyezésének, továbbá ügyvédi működésének megszüntetése tárgyában. In: Budapesti Közlöny, 1944. márc. 31. 2.*

⁶⁵ Német, helyesen: Stoss zu, der Kerl ist vogelfrei. Ugyan már, a fickót törvényen kívül helyezték. Azaz szabadon üldözhető.

⁶⁶ *A m. kir. minisztérium 1.270/1944. M. E. számú rendelete a zsidók utazásának korlátozása tárgyában. In: Budapesti Közlöny, 1944. ápr. 7. 4.; A m. kir. minisztérium 1.240/1944. M. E. számú rendelete a zsidók megkülönböztető jelzése tárgyában. In: Budapesti Közlöny, 1944. márc. 31. 3.; A m. kir. minisztérium 1.610/1944. M. E. számú rendelete a zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában. In: Budapesti Közlöny, 1944. ápr. 28. 2–3.; A m. kir. minisztérium 1.600/1944. M. E. számú rendelete a zsidók vagyonának bejelentése és zár alá vétele tárgyában. In: Budapesti Közlöny, 1944. ápr. 16. 2. Az aranytárgyakra és -ékszerekre az 5. § vonatkozott.*

⁶⁷ Weisz Ferencné született Singer Erzsébet (1906–1944), evangélikus vallású, Rákosi út (ma: Welther Károly utca) 26. szám alatti lakos. *Források a szombathelyi gettó történetéhez, 1944. április 15–1944. július 30.* Összeáll. MAYER László. Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 1994. 302. (Vas megyei Levéltári füzetek; 7.); Szombathely, halotti anyakönyv 647/1947. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GRKK-DJ6?view=index&action=view&cc=1452460> (Utolsó letöltés: 2024.10.15.)

⁶⁸ Kutas Kálmán (1888–1984) evangélikus lelkész, Szombathelyen 1931-től 1952. évi kényszernyugdíjazásáig teljesített szolgálatot. PAKSY Zoltán: *Kutas Kálmán lelkész életpályája.* <https://www.zaol.hu/hirek/2017/06/reformacio-kutas-kalman-lelkesz-zalaegerszeg> (Utolsó letöltés: 2024.10.15.)

⁶⁹ Idézi NAGY József: *Hatezerhatszáz dollárt ér az ezer forintért vett szakácskönyv – a ritkaság a borzalomban is szorzó.* <https://24.hu/kozelet/2024/07/27/holokauszt-gyujtemeny-klein-andras-stiaszni-attila-veszpremi-etelka-lidercnyomas/> (Utolsó letöltés: 2024.10.15.) A szöveget magyarító jegyzetekkel láttam el. (ML)

⁷⁰ Az épületről lásd MELEGA Miklós: „Szombathelyi Andrassy útja”. *A Széll Kálmán utca története a dualizmus korában. In: Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára.* Szerk. MAYER László, TILCSIK György. Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 2003. 473., 481.

megfelelően az Erzsébet királyné utca 36. számú ház⁷¹ (ma: Fő tér 31.) 1. emeletére költözött. Az új „otthon” elfoglalását az állandó lakás bejelentésére szolgáló nyomtatvány 1944. május 13-án keltezte.⁷² (9. kép)

8. kép: A Vas megyei Mezőgazdasági Takarékpénztár Széll Kálmán utcai bérháza. Képeslap, 1940 körül. Spiegler Tibor magángyűjteménye

1. sz. minta. **B. Bejelentőlap az állandó lakás bejelentésére.** **Olvassa el a hátlapon lévő figyelmeztetést!**

Állandó lakása, amelybe beköltözik: Szombathely város község kerület *Széll Kálmán* ház. sz. *36* hrsz. *I.* em. sz. *13.* n.jtó.

atyának családi és utóneve: *Széll Kálmán* szülőanyjának leánykori családi és utóneve: *Széll Terézia*

esetleges előbbi neve is: *Dr. Veszprémi Etelka*

születésének helye és ideje: *Műr* város *Magyar* ország; *1896* év *december* hó *9* nap

vallása, családi állapota: *református, házastárs* foglakozása (állása): *sz. güm. tanár*

előbbi állandó lakása: *Szombathely* város község kerület *Széll Kálmán* ház. sz. *43.*

18 évesek, — vele együtt bekeöltözők, — 50 évesek felül (leányok csak leánykori családi és utóneve): születési helye: születési éve: ; vallása:

névét viselő, — vele együtt bekeöltözők — 12 éves alatti fiú-, illetőleg 16 éves alatti leánygyermeknek neve: 1. 3. 5. 2. 4. 6.

Szombathely 1944. év *Május* hó *13.* nap. **1944 MÁJUS 13.**

Dr. Veszprémi Etelka

a bejelentés közzétételére kötelezett személy aláírása.

9. kép: Dr. Veszprémi Etelka bejelentőlapja, 1944 Szombathelyi Zsidó Hitközség Levéltára. Szombathely. Bejelentőlap az állandó lakás bejelentésére.

⁷¹ MELEGA Miklós: A szombathelyi főtéri házak építéstörténete a dualizmus korában. In: Előadások Vas megye történetéből. 4. Szerk. MAYER László, TILCSIK György. Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 2004. 462. p. (Archivum Comitatus Castriferrei; 1.)

⁷² Szombathelyi Zsidó Hitközség Levéltára. Szombathely. Bejelentőlap az állandó lakás bejelentésére. Dr. Veszprémi Etelka.

A gettólét 1944. június végéig tartott, ekkor az ott lakókat – a járnai tudókat gyalogmenetben, az erre képteleneket szekéren – a Zanati úton lévő egykori Magyar Motor- és Gépgyár 1926 óta elhagyott területére vitték. (10. kép) A teherpályaúdvarral iparvágánnyal összeköttetésben álló gyűjtőtáborból és berakóállomásból július 3–4-én, két zsúfolt szerelvényvel mintegy 3600 főt szállítottak Auschwitzba (ma: Óświęcim, Lengyelország).⁷³ Az embertelen körülményeket és bánásmódot Veszprémi Etelka a szemtanú hitelességével adta vissza:

„bejött [...] és mikor a csendőr nem nézett oda az emberek feje fölött átdobta nekem a zsebkését – azzal ettem a vagonban. Mikor megindult a menet, a sarokház⁷⁴ ablakából, a földszinti saroklakásból, félig leeresztett eszlingeni⁷⁵ mögül, fényképezeti⁷⁶ minket valaki – talán Tanay, a Tóth Angyal férje.⁷⁷ Kiértünk a motorgyárba. Óriási gépi műhelyek, hangárok; 800 ember fér el egyben – persze a földön. A szép ágyneműk a földre! WC nincs, illetve kevés, talán 10 – 4500 emberre! Másnap kezdtek egy latrinát csinálni, közös volt nőknek-férfiaknak. Mosakodóhelynek kineveztük a kerítés mellett a tér egyik pontját – csak az nem látott be, aki nem akart. Élelmiszerünk volt bőven: konzerv és sütemény, de a szegények számára nem tudtak csak harmadnap főzni, addig nem volt. A szörnyű zsúfoltság mellett aztán jött a verés. Mindennap más embereket hívtak vissza a hitközségi irodába,⁷⁸ s faggatták gumibottal. Hol az elrejtett arany meg platinarúd? Istentelenül megverve kerültek ki; cipőt egyik sem tudott húzni a feldagadt talpaira. [...], Hajdú [...] voltak talán a legkegyetlenebbül ellátva. Negyednap este már szemlét tartottak az SS emberek, megmondták, hogy Németországba kerülünk munkára. Bolond fejjel azt mondtam szigorúan fognak ugyan bánni velünk, erősen dolgoztatnak, de hát ellátva kulturáltan leszünk. Egyébként azt maszlagolták:⁷⁹ álljunk össze, akik egy kocsiban akarnak utazni, 50-en leszünk egy-egy kocsiban, ha beteget viszünk az kettőnek számít. 4-én, reggel vagoníroztak. Persze azonnal szétépték az összeállt csoportokat s nem 50 került egy vagonban, hanem 81, betegekkel, haldóklókkal, aggok menházából⁸⁰ kihozott

⁷³ BAJZIK Zsolt – MAYER László – VÉGSŐ István: *Vas vármegye*. In: *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. 2. köt. Maros-Torda vármegye – Zemplén vármegye. Szerk. Randolph L. BRAHAM; közrem. TIBORI SZABÓ Zoltán. [Bp.], Park Könyvkiadó, 2007. 1282–1285.

⁷⁴ Brenner János (ma: Aréna) utca 5.

⁷⁵ A 19. század közepe körül, a németországi Esslingenben alkotott redőnszerkezet, amelyben a lazán kapcsolódó falécek – kétoldalt elhelyezett sínben – függőlegesen mozgathatóak. Elsősorban nyílászárók (ablakok) árnyékolását biztosította. <https://www.szaboredony.hu/redonykeszites-tortenete/> (Utolsó letöltés: 2024.10.15.)

⁷⁶ Az említett fotó nem maradt fenn. Készült azonban egy fénykép 1944. június végén, amely Kanizsai Orsolya gimnázium felől örökíti meg a Zrínyi Ilona utca sarkán, az Aréna kert kerítése előtt, feltűzött szuronyú csendőr kíséretében haladó menetet. Szombathelyi Zsidó Hitközség Levéltára. Fényképgyűjtemény. Fleischer Ernő (Jeruzsálem) ajándéka, 2004. augusztus.

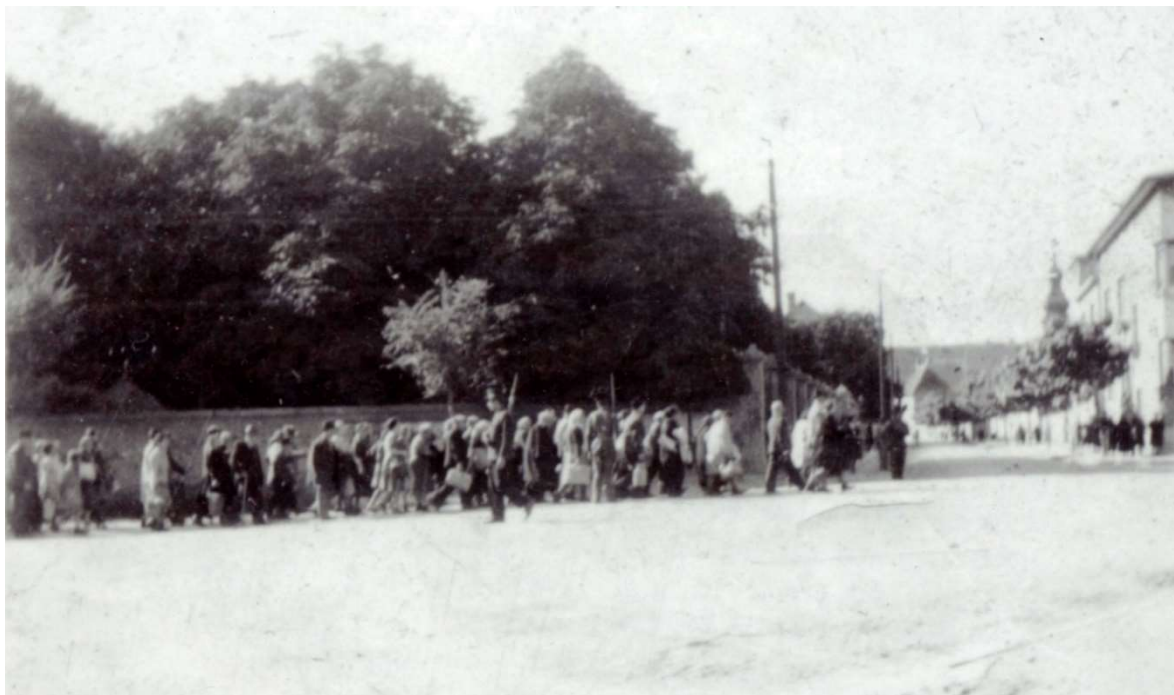
⁷⁷ Dr. Tanay István (1913–1962) gyógyszerész–főhadnagy és Tóth Angyalka (1922–2005) 1942-ben kötöttek házasságot. *Hírek. Hymen*. In: *Gyógyszerészeti Szemle*, 1942. júl. 25. 298.; Szombathely, házassági anyakönyv 212/1942. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9R2H-9M5M?view=index&personArk=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3A6V12-XXTM&action=view> (Utolsó letöltés: 2024.10.15.); Dr. Tanay István. <https://www.gyogyszerestortenet.hu/wp-content/uploads/2013/10/Tanay-Istvan-Dr.pdf> (Utolsó letöltés: 2024.10.15.); [Dr. Tanay Istvánné Tóth Angyalka gyászjelentése.] In: *Kisalföld*, 2005. aug. 12. 17.

⁷⁸ Az egykori Rhorer-féle ház a Batthyány téren, amelyet 1925-ben vett meg a kongresszusi hitközség. *Ingatlanforgalom*. In: *Dunántúli Néplap*, 1925. jún. 27. 13. A későbbiekben az épületben imatermet, irodát és tanácstermet alakítottak ki. Ma: Batthyány tér 9., a Szombathelyi Zsidó Hitközség székháza.

⁷⁹ Jelentése: becsap, bódít, félrevezet, hazudik.

⁸⁰ A Zrínyi Ilona utcai épületet 1927-ben adták át. *A szombathelyi kongr. izr. hitközség aggok-házának avatási ünnepe*. In: *Vasvármegye*, 1927. okt. 18. 5.

paralitikusokkal,⁸¹ 3 [...] kb 15 gyerekkel – ez volt a mi kocsink. Parancsnok Farádi doktor,⁸² helyettese én. Hogy más kocsikban mi volt, nem tudom; mi lett Partczer Gabival,⁸³ aki a motorgyárban, egy szerszámkamra mocskában szülte meg a kisfiát, mi lett Freyberger [...], aki egy nappal szülés előtt szállt vonatra [...] ki tudná megmondani. [...]"⁸⁴

10. kép: A szombathelyi gettó lakóinak gyalogmenete a Zrínyi Ilona utcában, 1944. június vége
Szombathelyi Zsidó Hitközség Levéltára. Fényképgyűjtemény

⁸¹ Jelentése: bénult, agyalágyult.

⁸² Dr. Farádi (Fleischer) Ferenc (1896–1961) orvos. *Források a szombathelyi gettó történetéhez, 1944. április 15–1944. július 30.* Összeáll. MAYER László. Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 1994. 108. (Vas megyei Levéltári füzetek; 7.); Szombathely, halotti anyakönyv 71/1961. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GRKG-9W8X?view=index&personArk=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3A6JB9-LSRX&action=view&cc=1452460> (Utolsó letöltés: 2024.10.15.)

⁸³ KELBERT Krisztina: Női szereplehetőségek a két világháború közötti Szombathelyen. Parczer Gézáné Galló (Schwartz) Gabriella (1914–1944) életútja. In: Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények, 2009. 1. sz. 48–67.

⁸⁴ NAGY József: *Hatezerhatszáz dollárt ér az ezer forintért vett szakácskönyv – a ritkaság a borzalomban is szorzó.* <https://24.hu/kozelet/2024/07/27/holokauszt-gyujtemeny-klein-andras-stiaszni-attila-veszpremi-etelka-lidercnyomas/> (Utolsó letöltés: 2024.10.15.) VARGA Jennifer / 24.hu szerzőségi közléssel ellátott, a „Lidércnyomás” egyik oldalpárjáról készült, színes fényképről kiírt szöveg, amelyet magyarázó jegyzetekkel kísértem, az olvashatatlan részeket [...] jelöléssel adtam meg. (ML)

Dr. Veszprémi Etelka fogolykartonja alapján 1944. július 7-én érkezett az auschwitz koncentrációs táborba, ahol a 23994. számot kapta. (11. kép) A nyomtatvány személyi adatain kívül hozzátartozója nevét és lakóhelyét – Angela von Suly,⁸⁵ Budapest II., Batthanyi G. 25 –; áthelyezésének idejét és helyét – 17.8.1944 Allendorf (ma: Stadtallendorf, Németország); 20.10.1944 Buchenwald – sorolta fel.⁸⁶

KL: Weimar- Buchenwald		Jüdin.	Häftl.-Nr.: 23.994
Häftlings-Personal-Karte			
Fam.-Name: Veszpremi	Oberstellt		Personen-Beschreibung:
Vorname: Etelka	am: 17.8.1944	an KL.	Grösse: _____ cm
Geb. am: 9.12.96 in: Győr	am: Allendorf	an KL.	Gestalt: _____
Stand: ledig Kinder: _____	am: 20.10.1944	an KL.	Gesicht: _____
Wohnort: Szombathely	Buchenwald		Augen: _____
Strasse: Szell Kalman G.43	am: _____	an KL.	Nase: _____
Religion: MOE. Staatsang. Ungarn	am: _____	an KL.	Mund: _____
Wohnort d. Angehörigen: Angela von Suly, Budapest II., Batthanyi G.25	am: _____	an KL.	Ohren: _____
Eingewiesen am: 7.7.1944	am: _____	an KL.	Zähne: _____
durch: RSHA	am: _____	an KL.	Haare: _____
in KL.: Auschwitz	Entlassung:		Sprache: _____
Grund: Polit. Ungarin-Jüdin	am: _____	durch KL.:	Bes. Kennzeichen: _____
Vorstrafen: _____	mit Verfügung v.: _____		Charakt.-Eigenschaften: _____
Strafen im Lager:			Sicherheit b. Einsatz: _____
Grund: Vater: + Dr. Vilmo Veszpremi	Art: Mutter: + Tebez Kain	Bemerkung: _____	Körperliche Verfassung: _____
KL. 5/8.44 - 200 000			I. I. S. FOTO No. 9172
			4612

11. kép: Dr. Veszprémi Etelka fogolykartonja, 1944

https://collections.arolsen-archives.org/en/archive/1-1-5-4_01010504-071-319 (Utolsó letöltés: 2024.10.15.)

A koncentrációs táborokban töltött időszakról, Veszprémi Etelkáról a fogolytársak is megemlékeztek. Ezekből egy erős akaratú és jellemű, az irányítást is felvállaló nő képe bontakozik ki. (Önmaga belső világát, tépelődését, az esetleges reményvesztettségét bizonyára jól palástolta a külvilág előtt.) Bauer Júlia (1923–2000) naplójában⁸⁷ több alkalommal is – 1944. november 8–9., 1945. augusztus 28., október 2. – szerepel a neve, vagy ahogy a szűkebb környezete hívta, a „Tanár néni”. A húszas éveie elején járó lány áhítatos csodálattal írta le az allendorfi 15 fős csoport vezetőjeként, akit szükség esetén tolmácsolt, kéréseket közvetített a munkavezetőkhez, örökhöz vagy a más nemzetiségű – olasz, francia – fogvatartottakhoz. Ő lett a központi alakja a piszkos és nehéz ólomcsövek kibányászása közben, a lopott pihenő

⁸⁵ Szuly Angéla (1893–1976) magyar festőművésznő. https://hu.wikipedia.org/wiki/Szuly_Ang%C3%A9la (Utolsó letöltés: 2024.10.15.); GÁLIG Zoltán: *Nyolc nő, vagy a női Nyolcak*. In: *Artmagazin*, 2016. 2. sz. 34–37., 39–40., 42.

⁸⁶ https://collections.arolsen-archives.org/en/archive/1-1-5-4_01010504-071-319 (Utolsó letöltés: 2024.10.15.)

⁸⁷ BAUER Júlia: *És mégis*. S. a. r., szerk., utószót írta SAS Péter. Bp., Noran Libro Kiadó, 2012. 562

időszakok alatti beszélgetéseknek, amelyek történelemről, irodalomról, színházról, moziról szóltak. (A figyelem elvonása a borzalmakról a túlélési stratégia részét képezte, lehetővé téve a trauma feldolgozását.) Szárnyai alá vette, védte a körülötte levőket. (Tyúkanyó-effektus.)

Egykori gimnáziumi tanítványa, Dénes Gabriella (1930–) emlékezetében a neki az 1–2. osztályban testnevelést, a 3–4. osztályban németet oktató Veszprémi Etelka úgy maradt meg, hogy fogolyként is megőrizte tanári mentalitását.⁸⁸ Azt viszont nem értette meg, hogy az éhezés közepette Szemző Magda (1907–1988) volt osztályfőnöke és Etelka miért beszéltek részletekbe menően a főzésről, finom ételek receptjeiről.⁸⁹ (Elterelés).

A szabadulás/felszabadulás után

1945 májusában megjelent újsághír szerint dr. Veszprémi Etelka a szabadulást a Malburg melletti Allendorfbán élte meg. Legközelebbi hozzátartozójaként dr. Valatin Andor⁹⁰ Budapest V. kerület Szent István körút 20. szám alatti lakost adták meg.⁹¹ Augusztusban neve a fitzlari⁹² deportált nők listájában szerepelt.⁹³

Korábbi lakóhelyére való visszatérének első, hivatalos nyomát közalkalmazotti igazolása jelentette. A szombathelyi 4. számú igazolóbizottság 1945. november 12-ei tárgyalásán a Wesselényi utca 6. szám alatt lakó, magyar nemzetiségű, református vallású, állami leánygimnáziumi tanárnak a 2. világháború előtti és alatti politikai nézete, magatartása kapcsán nem merült fel terhelő adat. Az igazoló nyilatkozat 1944. októberi nyugdíjazását⁹⁴ és németországi deportálását is rögzítette.⁹⁵ (12. kép)

⁸⁸ KELBERT Krisztina: *Szemző Magda*. Szombathely, Szülőföld Könyvkiadó, 2014. 69. p. (Híres szombathelyi nők; 12.)

⁸⁹ *Szemtől szemben. Képek a szombathelyi zsidóság történetéből. Eye to Eye. With the History of Szombathely's Jewish Community*. Írta, szerk. KELBERT Krisztina; szakmai munkatárs MAYER László; tervezte KASSAI Ferenc; ford. BALOGH Róbert. Szombathely, Yellow Design Kft., 2016. 553., 555.

⁹⁰ Dr. Valatin Andor (1876–1945) ügyvéd, Etelka unokatestvére, édesanyja nővérének – Kain Gizella (1854–1930) – fia, akit az utolsó híradás szerint 1945. január 11-én lakásáról a nyilasok elvitték és megverték. <https://www.geni.com/people/Andor-Valatin/6000000070719253112> (Utolsó letöltés: 2024.10.15.); *Ki tud róla?* In: *Szabadság*, 1945. febr. 17. 6.; *Az ügyvédi kamarák köréből. Töröltettek az ügyvédek névjegyzékéből. ... In: Igazságügyi Közlöny*, 1946. nov. 30. 431.

⁹¹ *Német rabságból kiszabadult magyarok. A Magyar-Amerikai Demokratikus Tanács közleménye. In: Magyar Jövő*, May 4. 1945. 3.

⁹² Fitzlar, település Németország Hessen tartományában, Felsberg közelében.

⁹³ *A fitzlari deportált nők névsora. In: Magyar Nemzet*, 1945. aug. 3. 3.

⁹⁴ Távollétében – „1944. július elején a helybeli gettó lakóival ismeretlen helyre költözött” – a VKM 1944. október 11-én kelt 218.910/199. XVI. sz. rendeletével november 1-jétől véglegesen nyugállományba helyezték. Magyar Nemzeti Levéltár Vas Vármegyei Levéltára. A Szombathelyi Tankerületi Főigazgatóság iratai. Általános iratok 1681/1946.

⁹⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Vas Vármegyei Levéltára. A Szombathelyi Városi Igazoló Bizottság iratai 9438/1945.

17. Fejtett-e ki fasiszta-barát propagandát írásban és szóban? 2/12

18. 1944 január 1-től, 1945 március 31-ig mikor és milyen változás történt állásában, szolgálati beosztásában és ezzel kapcsolatos fizetésében és jövedelmében?
1944 előző év munkájában megkapta a meg-
előzőleg elmaradt béreket

19. Mekkora volt a vagyona 1935-ben és 1945 január 1-én? ^{1935-ben a fizetése -}
^{1945-ben nem volt}

20. Hol tartózkodott a felszabadító orosz csapatok bevonulásakor, ha távol volt, mi volt ennek az oka, s mit tett ezen idő alatt? <sup>Nem voltam otthon mint el-
szorított.</sup>

21. Tanuk, bizonyítékok megnevezése 1919. év óta tanúsított politikai magatartásának igazolására.

22. Milyen kintintetesei vannak és mikor kapta (nemzetvédelmi kereset, tűzterest stb.):

23. Egyéb előadnivalója:

Dr. Veszprémi Etelka
9438/1945.
11/12
tisztviselő.

Szabad Vasmegyei Nyomda, Szombathely

12. kép: Dr. Veszprémi Etelka igazoló nyilatkozatának hátoldala, 1945 Magyar Nemzeti Levéltár Vas Vármegyei Levéltára. A Szombathelyi Városi Igazoló Bizottság iratai 9438/1945.

Igazoltta nyilvánítása után a vallás és közoktatásügyi miniszter a szombathelyi tankerületi főigazgatósági hivatalba osztotta be szolgálatátételre.⁹⁶ A tanárnőt a miniszter 1945. évi december hó 28-án kelt 14.266/1945. elnöki számú rendeletével – a szolgálat érdekében – azonnali hatállyal Budapestre helyezte és a minisztérium IV. ügyosztályaiba osztotta be. A szombathelyi hivatal az 1945. november 26-tól 1946. január 12-ig tartó rövid munkavégzéséről működési bizonyítványt állított ki, amelyben lelkiismeretes, törekvő és jó tanárnak jellemezték. Az áthelyezés kapcsán utasították, hogy a minisztérium elnöki, valamint a IV. ügyosztálya vezetőjénél haladéktalanul jelentkezzenek.⁹⁷

⁹⁶ Hírek. Tanári beosztás. In: Szabad Vasmegye, 1945. dec. 2. 3.

⁹⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Vas Vármegyei Levéltára. A Szombathelyi Tankerületi Főigazgatóság iratai. Általános iratok 1681/1946.

1946-ban több alkalommal tanúként számolt be az átélt borzalmakról. A Szombathelyről történő deportálásról elmondta: „az ő vagonjuk egyáltalán nem kapott élelmet, evőeszközeit már a motozás során elvették tőlük. A kocsi padlóján fetrengő örültek véresre harapták társaik bokáját és letépték ruhájukat.”⁹⁸ Az allendorfi kényszermunkatábor öreinek kegyetlenkedéséről az amerikai hadbírósg kért terhelő adatokat a magyar igazságügyminisztériumtól. Az ügy kapcsán a népbiztonságon tett vallomásaiban az örök nevének megadásával sorolta a kegyetlen bánásmód részleteit.⁹⁹

Valószínű, hogy az 1947–1948. tanévet a budapesti VI. kerületi állami Varga Katalin leánygimnázium tanári állományában töltötte, legalábbis 1948. augusztus 25-én ebből az intézményből helyezték át a IV. kerületi állami leánygimnáziumba.¹⁰⁰ Új munkahelyén heti 10 órában magyart tanított az 5–6. osztálynak, egyben a 6. b. osztályfőnöke, a tanári könyvtár öre, a szülői munkaközösség összekötő tanára és sajtófelelős. További heti 9 órában általános iskolában tanított. Aktivitását jelezte a magyar irodalom szakosok munkaközösségében, a szülői és tanári értekezleteken végzett tevékenysége. Beszédet mondott az évnyitón és a Lenin-emlékünnepeken. A szülőknek „Új embert nevelünk új társadalomnak” címmel tartott előadást. Tagja volt a Magyar Kommunista Párt kezdeményezésre létrejött Magyar Nők Demokratikus Szövetségének.¹⁰¹

A közélet iránti elkötelezettségét nyugdíjas éveiben is megőrizte. Levelezőként számolt be a kereskedelem, a színházi élet, a közlekedés és a turisztika terén tapasztalt hiányosságokról, problémákról. Nemcsak a hibákat, mulasztásokat ostromozta – a rendszer engedte kereteken belül –, hanem több alkalommal a megoldásra is javaslatot tett.¹⁰²

⁹⁸ KULCSÁR János: *A halálvonat utasai. 3.* In: *Vas Népe*, 1983. febr. 22. 3., *Ua.* In: *Newyorki Figyelő*, 1984. febr. 2. 10.

⁹⁹ *Az amerikai hadbírósg két átírata az allendorfi és a ravensbrücki hóhérok ügyében a magyar igazságügyminisztériumhoz.* In: *Világosság*, 1946. jún. 2. 8.; *Szemtanú beszámolója az allendorfi női kényszermunkatábor borzalmairól.* In: *Világosság*, 1946. jún. 14. 1.

¹⁰⁰ *A budapesti VI. ker. állami Varga Katalin leánygimnázium V–VIII. osztályának évkönyve az 1948–49. iskolai évről.* Szerk. OTTA Istvánné BÍRÓ Teréz. Bp., 1949. 1.

¹⁰¹ BÁLINT Béla: *A budapesti IV. ker. állami Szendrey Júlia leánygimnázium évkönyve az 1948–49. iskolai évről.* Bp., Iskola igazgatósága, 1949. 6–7., 13., 17–19., 21–22., 28.

¹⁰² *Levelezőink írják. A Katona József-utcában lakom, ...* In: *Népszava*, 1954. márc. 17. 2.; *Élet a vasfüggöny mögött. Szürke magyar hétköznap a panaszos levelek tükrében. Harc a szabadságért.* In: *Jó Pásztor*, 1954. júl. 30. 4.; *Mindennapi életünkben ... Levelezőink írják. A napokban betértem egy RÖLTEX-üzletbe.* In: *Népszava*, 1954. ápr. 9. 2.; *Hétköznapjaink öröme és bosszúsága. Levelezőink írják. Színházaink ...* In: *Népszava*, 1954. ápr. 27. 6.; *Szép a mi hazánk.* In: *Népszava*, 1954. aug. 1. 1.; *Olvasóink írják. Nem éppen magyaros vendéglátás.* In: *Népakarat*, 1957. máj. 18. 2.; *Az olvasó írja. A kovácsolt vas asztalról.* In: *Magyar Nemzet*, 1960. márc. 8. 7.

A főváros XII. kerület Katona József utca 28. szám alatt lakó tanárnő 1966. október 25-én, a Vas utcai Állami Kórházban (Budapest VIII. ker. Vas utca 17.) idült vesegyulladásban halt meg.¹⁰³ (13. kép) Hamvasztás előtti búcsúztatására 1966. november 1-jén került sor a Farkasréti temetőben, ahol Valatin Béla¹⁰⁴ és családja, valamint barátai gyászolták.¹⁰⁵

a halálest helye: Budapest VIII Vas utca 17.	családi és utóneve: Dr. Veszprémi Etelka	születési helye: Győr	házastársának családi és utóneve:
a halálest ideje: 1966 év október hó 25 nap	neme: nő	születési ideje: 1896 év december hó 9 nap	házasságkötésének helye:
	családi állapota: házas foglalkozása: nyugdíjas	szüleinek családi és utóneve: Dr. Veszprémi Vilmos	házasságkötésének éve:
	lakóhelye: Budapest XIII Katona József utca 28.	Kain Terézia	

13. kép: Dr. Veszprémi Etelka halotti anyakönyvi bejegyzésének részlete, 1966

[https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HY-DYS3-](https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HY-DYS3-5GQ?view=index&personArk=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3ADB4G-CRT2&action=view)

[5GQ?view=index&personArk=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3ADB4G-CRT2&action=view](https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HY-DYS3-5GQ?view=index&personArk=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3ADB4G-CRT2&action=view)

(Utolsó letöltés: 2024.10.15.)

A „Lidércnyomás” utóélete

A Veszprémi Etelka halála után fél évszázadig lappangó dokumentumok az 2018. évi aukción 360.000 forintért találtak gazdára. Az új tulajdonosok – Stiaszni Attila¹⁰⁶ és Klein András, egykori osztálytársak – neve nem ismeretlen a magyarországi zsidóság emlékeit gyűjtők körében. Fiatal korban irányult figyelmük erre a témára és a hobbiként kezdett tevékenység az évek alatt tekintélyes méretű kollekciónak eredményezett. A személyes háttér – nagyszülei érintettsége a holokausztban – ellenére a gyarapítást tekintették elsődleges céljuknak, a klasszikus gyűjtői attitűdöt – a birtokolt tárgy és annak tulajdonosa múltjának felderítése – nem érezték magukénak. A jelentős összegeket felemészítő, nagy helyigényű passziót űző, polgári foglalkozásukat tekintve zöldségesből avanszáló régiségkereskedő és közgazdász számára a

¹⁰³ Bp. VIII. ker. halotti anyakönyv 2607/1966. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HY-DYS3-5GQ?view=index&personArk=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3ADB4G-CRT2&action=view> (Utolsó letöltés: 2024.10.15.)

¹⁰⁴ Valatin Béla (1874–1968) gépészmérnök, Etelka unokatestvére, édesanyja nővérének – Kain Gizella (1854–1930) – fia. Bp. XI. ker. halotti anyakönyv 345/1968. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HY-65MS-B5T?view=index&personArk=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3A4ML9-THT2&action=view> (Utolsó letöltés: 2024.10.15.)

¹⁰⁵ Napi krónika. Halálozás Dr. Veszprémi Etelka ... In: Magyar Nemzet, 1966. okt. 30. 4.; Halálozás. Dr. Veszprémi Etelka ... In: Népszabadság, 1966. okt. 30. 12.; Halálozás. Dr. Veszprémi Etelka ... In: Népszava, 1966. okt. 30. 15.

¹⁰⁶ Életéről, gyűjtőszenvedélyéről az ATV Szókincs című műsorában beszélt 2014-ben. <https://www.youtube.com/watch?v=yhhsghlxSgk> (Utolsó letöltés: 2024.10.15.)

Sorsok Háza¹⁰⁷ kínált lehetőséget a gyűjtemény egytételben történő megvásárlására. Bár tárgyaltak és megegyezésre is jutottak a projekt vezetőjével, Schmidt Máriával, majd Köves Slomóval (Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség), az üzlet és így a hazai közgyűjteménybe kerülés nem valósult meg.¹⁰⁸

Nem hivatalos, meg nem erősített forrás szerint az anyagot végül egy holokauszt-gyűjtőkörű, külföldi múzeum szerezte meg. Ha az információ igaznak bizonyul és a vétel tárgyát képezte a „Lidércnyomás” is, akkor a vészkorszak, a gettó- és lágerélet női szemszögű – a mozaikdarabkák alapján adatgazdag, irodalmi igényű – leírása került ki a magyar történettudomány látóköréből. Reméljük, nem véglegesen!

¹⁰⁷ A projektre vonatkozóan lásd CZENE Gábor: *Beleöltek körülbelül 10 milliárd forintot, de még mindig nem tudják megjósolni, hogy mikor nyílhat meg a Sorsok Háza.* https://nepszava.hu/3182716_sorsok-haza-emih-koves-slomo-orban-kormany (Utolsó letöltés: 2024.10.15.); NAGY Gergely Miklós: *Orbánék kipenderítettek Köves Slomóékat a Sorsok Házából, majd lehúzták a rolót.* <https://24.hu/belfold/2024/09/25/sorsok-haza-visszavonas-emih-holokauszt-muzeum-koves-slomo-mazsihisz/> (Utolsó letöltés: 2024.10.15.)

¹⁰⁸ NAGY József: *Hatezerhatszáz dollárt ér az ezer forintért vett szakácskönyv – a ritkaság a borzalomban is szorzó.* <https://24.hu/kozelet/2024/07/27/holokauszt-gyujtemeny-klein-andras-stiaszni-attila-veszpremi-etelka-lidercnyomas/> (Utolsó letöltés: 2024.10.15.); <https://friss-hirek.hu/index.php/hatezerhatszaz-dollart-er-az-ezer-forintert-vett-szakacskonyv-a-ritkasag-a-borzalomban-is-szorzo/friss-hirek/> (Utolsó letöltés: 2024.10.15.); <https://maikurir.hu/lidercnyomas-veszpremi-etelka-soha-ki-nem-adott-regenye/> (Utolsó letöltés: 2024.10.15.)

Források és felhasznált irodalom

Források

Levéltár

Budapest Főváros Levéltára

A jogszolgáltatás területi szervei. Tokaji Nagy Lajos közjegyző iratai 75/1896.

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Vármegyei Levéltára. Szombathely

A Szombathelyi Tankerületi Főigazgatóság iratai. Általános iratok 1681/1946.

A Szombathelyi Városi Igazoló Bizottság iratai 9438/1945.

Vas vármegye egyesületi alapszabályainak levéltári gyűjteménye. Egyesületek nyilvántartása, 1923–1951. 514/1939.

Szombathelyi Zsidó Hitközség Levéltára. Szombathely

Bejelentőlap az állandó lakás bejelentésére. Dr. Veszprémi Etelka.

Fényképgyűjtemény. A szombathelyi gettó lakóinak gyalogmenete a Zrínyi Ilona utcában, 1944. június vége

Múzeum

Savaria Múzeum HK 5023., HP 1492/9.

Magángyűjtemény

Spiegler Tibor magángyűjteménye. A Vas megyei Mezőgazdasági Takarékpénztár Széll Kálmán utcai bérháza. Képeslap, 1940 körül

Felhasznált irodalom

Periodika, évkönyv, iskolai értesítő naptár

Budapest

A budapesti királyi magyar tudományegyetem almanachja az MCMXIV–MCMXV. tanévre. Bp., Tudományegyetemi nyomda, 1915. 125.

A budapesti királyi magyar tudományegyetem almanachja az MCMXVII–MCMXVIII. tanévre. Bp., Tudományegyetemi nyomda, 1918. 262.

A budapesti VI. ker. állami Varga Katalin leánygimnázium V–VIII. osztályának évkönyve az 1948–49. iskolai évről. Szerk. OTTA Istvánné BÍRÓ Teréz. Bp., 1949. 1.

ARATÓ Frigyes: *A budapesti VI. kerületi m. kir. állami felső leányiskola és leánygimnázium értesítője, 1918–19. és 1919–1920.* Bp., 1920. 11.

BAJUSZ Györgyné KOSSÁNYI Edit: *A dr. Bajusz Györgyné Kossányi Edit és tanártársai nyilv. jogú magán leányliceumának értesítője az 1931–32. iskolai évről.* Bp., Iskola igazgatósága, 1932. 8., 10–11.

BAJUSZ Györgyné KOSSÁNYI Edit: *A dr. Bajusz Györgyné Kossányi Edit és tanártársai nyilv. jogú magán leányliceumának értesítője az 1932–33. iskolai évről.* Bp., Iskola igazgatósága, 1933. 10., 12–13.

BÁLINT Béla: *A budapesti IV. ker. állami Szendrey Júlia leánygimnázium évkönyve az 1948–49. iskolai évről.* Bp., Iskola igazgatósága, 1949. 6–7., 13., 17–19., 21–22., 28.

DINGFELDER Ede: *A budapesti VII. kerületi magy. kir. állami Szent István reál-gimnázium értesítője, 1924–25.* Bp., 1925. 5.

Kassa

MÁRTONFY Marton: *Kassa szab. kir város községi polgári fiú- és leány-iskolájának értesítője az 1882/83-ik tanévről.* Kassa, Pannonia, 1883. 51.

Szeged

BLAU Ármin: *Dr. Veszprémi Vilmos, 1855–1932.* In: FIRBÁS Oszkár: *A szegedi m. kir. áll. Baross Gábor reáliskola LXXXII. tanévi értesítője az 1932–33. tanévről.* Szeged, Széchenyi-nyomda, 1933. 6.

KÁRPÁTI Károly: *A szegedi magy. kir. állami főgimnázium tizenötödik értesítője.* Szeged, Várnay L., 1913. 121.

KÁRPÁTI Károly: *A szegedi magy. kir. állami főgimnázium tizenhatodik értesítője.* Szeged, Várnay L., 1914. 155., 176.

Szombathely

KERESZTÉLY Ernő: *A szombathelyi m. kir. állami Kanizsai Orsolya leánygimnázium (IV.–VIII. oszt. leányliceum) értesítője az 1937–38. iskolai évről.* Szombathely, Iskola igazgatósága, 1938. 16–17., 20.

A szombathelyi m. kir. Kanizsai Orsolya leánygimnázium évkönyve az 1943–44. iskolai évről. Az iskola fennállásának 27. évében. Szerk. JÁMBOR Ferenc. Szombathely, Iskola igazgatósága, 1944. 9.

Veszprém

A kegyes tanítórend veszprémi algymnásiumába járó ifjúságnak érdemsorozata az 1866/7-iki tanév második félévében. Veszprém, Ramazetter Károly, 1867. [4.]

A kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló veszprémi. rom. kath. nagy-gymnasium ifjúságának érdemsorozata az 1871/72-iki tanévben. Veszprém, Krausz Ármin, 1872. [4.]

Naptár

SZÓGYI G. Vilmos: *Hölgyek és urak győri millenniumi naptára 1896. évre.* 4. évf. Győr, „Pannonia”-könyvnyomda, 1895. 98., 99.

Napilap, hetilap

A fitzlari deportált nők névsora. In: *Magyar Nemzet*, 1945. aug. 3. 3.

A középiskolai tanárok nagygyűlése. In: *Budapesti Hírlap*, 1892. ápr. 12. 4.

A m. kir. minisztérium 1.210/1944. M. E. számú rendelete a zsidók közszolgálatának és közmegbízásainak, továbbá ügyvédi működésének megszüntetése tárgyában. In: *Budapesti Közlöny*, 1944. márc. 31. 2.

A m. kir. minisztérium 1.240/1944. M. E. számú rendelete a zsidók megkülönböztető jelzése tárgyában. In: *Budapesti Közlöny*, 1944. márc. 31. 3.

A m. kir. minisztérium 1.600/1944. M. E. számú rendelete a zsidók vagyonának bejelentése és zár alá vétele tárgyában. In: *Budapesti Közlöny*, 1944. ápr. 16. 2.

A m. kir. minisztérium 1.610/1944. M. E. számú rendelete a zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában. In: *Budapesti Közlöny*, 1944. ápr. 28. 2–3.

Anyakönyvi hírek. Szombathely. Halálozás. In: *Vas Népe*, 1982. dec. 8. 7.

Anyakönyvi hírek. Szombathely. Halálozás. In: *Vas Népe*, 1993. aug. 14. 11.

A sárgacsillagosok alkonya Szombathelyen. In: *Dunántúli Néplap*, 1944. máj. 6. 2.

A szombathelyi kongr. izr. hitközség aggok-házának avatási ünnepe. In: *Vasvármegye*, 1927. okt. 18. 5.

- A tanárok kongresszusáról az alábbiakban referálunk. In: Magyar Hírlap, 1892. ápr. 12. 2.*
- Az amerikai hadbíróóság két átirata az allendorfi és a ravensbrücki hóhérok ügyében a magyar igazságügyminisztériumhoz. In: Világosság, 1946. jún. 2. 8.*
- Az olvasó írja. A kovácsolt vas asztról. In: Magyar Nemzet, 1960. márc. 8. 7.*
- Az ügyvédi kamarák köréből. Töröltettek az ügyvédek névjegyzékéből. In: Igazságügyi Közlöny, 1946. nov. 30. 431.*
- [Dr. Tanay Istvánné Tóth Angyalka gyászjelentése.] In: Kisalföld, 2005. aug. 12. 17.*
- [Dr. Veszprémi Vilmos gyászjelentése.] In: Magyarság, 1932. júl. 12. 13.*
- [Dr. Veszprémi Vilmos gyászjelentése.] In: Pesti Hírlap, 1932. júl. 12. 14.*
- [Dr. Veszprémi Vilmosné szül. Kain Teréz gyászjelentése.] In: Az Est, 1930. febr. 6. 6.*
- [Dr. Veszprémi Vilmosné szül. Kain Teréz gyászjelentése.] In: Újság, 1930. febr. 6. 6.*
- Elegáns nyári ruha, 160 centiméteres hölgynek. Elfogták a szombathelyi zsidók rémét. In: Világ, 1948. máj. 27. 6.*
- Élet a vasfüggöny mögött. Szürke magyar hétköznapi a panaszos levelek tükrében. Harc a szabadtejjért. In: Jó Pásztor, 1954. júl. 30.*
- Emléklap egy elhunyt ravatalára. In: Egyenlőség, 1887. jún. 12. 3–5.*
- Érettségi az állami főgimnáziumban. In: Délmagyarország, 1914. júl. 1. 10.*
- Halálozás. Dr. Veszprémi Etelka. In: Népszabadság, 1966. okt. 30. 12.*
- Halálozás. Dr. Veszprémi Etelka. In: Népszava, 1966. okt. 30. 15.*
- Helyi és megyei hírek. Tanárválasztás. In: Szentesi Lap, 1892. szept. 2. 4.*
- Hírek. A hivatalos lapból. In: Egyenlőség, 1891. okt. 23. 14.*
- Hírek. A leégett veszprémi izr. iskola felépítésére. In: Egyenlőség, 1893. jún. 2. 14.*
- Hírek. Hymen. In: Gyógyszerészeti Szemle, 1942. júl. 25. 298.*
- Hírek. Kapós tanári szék. In: Szegedi Híradó, 1891. szept. 8. 4.*
- Hírek. Tanári beosztás. In: Szabad Vasmege, 1945. dec. 2. 3.*
- Hírek. Zongoravizsga. In: Délmagyarország, 1913. jún. 26. 7.*
- Hétköznapijaink öröme és bosszúsága. Levelezőink írnak. Színházaink. In: Népszava, 1954. ápr. 27. 6.*
- Hivatalos rész. In: Budapesti Közlöny, 1937. júl. 7. 6.*
- Hivatalos rész. Weisz József és Weisz Vilmos. In: Budapesti Közlöny, 1878. ápr. 7. 1.*
- Hymen. Eljegyezte. In: Ország–Világ, 1892. jún. 11. 394.*
- Ingatlanforgalom. In: Dunántúli Néplap, 1925. jún. 27. 13.*

KALMÁR-MARON Ferenc: *Babits tanár úr szegedi évei. Dr. Blau Ármin, Babits volt tanártársa visszaemlékezései a költő tanárságának szegedi idejére.* In: *Délmagyarország*, 1941. aug.17. 7–8.

Ki tud róla? In: *Szabadság*, 1945. febr. 17. 6.

Középiskolai tanárok kongresszusa. In: *Nemzet*, 1892. 1892. ápr. 12. 2.

Középiskolai tanárok kongresszusa. In: *Nemzet*, 1892. 1892. ápr. 13. 3.

KULCSÁR János: *A halálvonat utasai. 3.* In: *Newyorki Figyelő*, 1984. febr. 2. 10.

KULCSÁR János: *A halálvonat utasai. 3.* In: *Vas Népe*, 1983. febr. 22. 3.

Különfélék. Névváltoztatás. In: *Hon*, Esti kiad. 1878. apr. 8. 2.

Levelezőink írják. A Katona József-utcában lakom. In: *Népszava*, 1954. márc. 17. 2.

Mindenféle. Új tudorok. In: *Ellenzék [Kolozsvár]*, 1890. márc. 15. 3.

Mindennapi életünkből. Levelezőink írják. A napokban betértem egy RÖLTEX-üzletbe. In: *Népszava*, 1954. ápr. 9. 2.

Műkedvelők főpróbája. A Protestáns Jótékony Nőegyesület színházi estélyéhez. In: *Délmagyarország*, 1914. márc. 8. 4.

Napihírek. Eljegyzés. In: *Budapesti Hírlap*, 1892. jún. 5. 7.

Napihírek. Házasság. In: *Budapesti Hírlap*, 1895. dec. 3. 8.

Napi hírek. Hymen. In: *Pesti Hírlap*, 1895. dec. 3. 8.

Napi krónika. Halálozás Dr. Veszprémi Etelka. In: *Magyar Nemzet*, 1966. okt. 30. 4.

Német rabságból kiszabadult magyarok. A Magyar-Amerikai Demokratikus Tanács közleménye. In: *Magyar Jövő*, May 4. 1945. 3.

Névváltoztatás. In: *Honvédségi Közlöny*, 1940. szept. 10. 247.

Országos tanár-kongresszus. In: *Pesti Hírlap*, 1907. febr. 26. 8.

Sárgacsillagos zsidók nem járhatnak moziba, labdarugómérkőzésekre, nyilvános szórakozóhelyekre. Este 7 óra után nem hagyhatják el a lakásukat. A szombathelyi rendőrség intézkedései. A zsidók mozgási szabadságának korlátozásáról. In: *Vasvármegye*, 1944. máj. 3. 5.

Szegedi hírek. Zongoravizsga. In: *Szeged és Vidéke*, 1913. jún. 26. 6.

Szemtanú beszámolója az allendorfi női kényszermunkatábor borzalmairól. In: *Világosság*, 1946. jún. 14. 1.

Szép a mi hazánk. In: *Népszava*, 1954. aug. 1. 1.

Tanárok kongresszusa. In: *Ellenzék [Kolozsvár]*, 1892. ápr. 13. 2.

Templomszentelés. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1939. nov. 12. 234–235.

Újdonságok. Névváltoztatás. In: *Egyetértés*, 1878. ápr. 8. 2.

Folyóirat

A Magyar Néprajzi Társaságnak 1932. évi április hó. 27-én tartott XLIV. rendes közgyűlése. Jegyzőkönyv. In: *Ethnographia. Népelet*, 1932. 2. sz. 95.

AUSTERLITZ M.: *Holländer Leo*. In: *Magyar–Zsidó Szemle*, 1887. 7. sz. 434–436.

Az országos középiskolai tanáregyesület tagjainak névsora az 1890–91-ik egyesületi év végén. VII. Rendes és rendkívüli tagok. In: *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*, 1891–92. 1. sz. 178.

CSONTOSI János: *A krakkói könyvtár hazai vonatkozású kéziratai*. In: *Magyar Könyvszemle*, 1882. 5–6. sz. 376.

GÁLIG Zoltán: *Nyolc nő, vagy a női Nyolcak*. In: *Artmagazin*, 2016. 2. sz. 34–37., 39–40., 42.

HORVÁTH József: „A nyugati kultúra előhírnöke ez a kávéház és szálló...” A szombathelyi „Palace” nagyszálloda. In: *Vasi Szemle*, 2020. 1. sz. 55–73.

KELBERT Krisztina: *Anya–lány szerepek a holokauszt idején Blau Márta kéziratoss memoárjában*. In: *Múzeumcafé*, 2024. 1–2. sz. 24–57.

KELBERT Krisztina: Női szereplehetőségek a két világháború közötti Szombathelyen. Parczer Gézné Galló (Schwartz) Gabriella (1914–1944) életútja. In: *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 2009. 1. sz. 48–67.

KISS László: *Palócföld orvosai*. 38. „Emberünk nem orvos, varázsló” – Kain Dávid, 1821–1890. In: *Gömörország*, 2017. 1. sz. 60–62.

Közoktatásügy. Belföld. A nagy-bizottsági gyűlés. In: *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*, 1891–92. 11. sz. 800.

Megalázottan is méltósággal viselni a sorsunkat – ez az örökségünk! OLÁH-GÁL Elvira beszélgetése gróf MIKES Borbálával. In: *Székelyföld*, 2010. 10. sz. 58.

PETROLAY Margit: *Emlékezés egy magániskolára*. In: *Köznevelés*, 1992. jún. 19. 19.

SZEMEREY István: *Kedves Pilóta Barátom!* In: *Magyar Szárnyak*, 1995. 177–180.

Tagdíjfizetések 1942. december 31-ig. In: *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*, 1943. 7. sz. 168.

Tárcza. Magyar Történelmi Társulat. In: *Századok*, 1880. 1. füz. 83.

Új egyesületi Tagok. In: *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*, 1920. okt. 1. 15.

VASS Ferenc: *Az 1931-es avatási évfolyam története*. In: *Magyar Szárnyak*, 1992. 126–127.

VESZPRÉMI Etelka: *Ernst Boerschel: Eine Dichterliebe. Joseph V. von Scheffel und Emma Heim*. II. kiad. Leipzig, Hesse u. Becker, 1915. 8-r. 364 l. Ára 3 M. In: *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 1918. 5–7. füz. 254–256.

WEISS András: *A kezdet*. 1–4. In: *Életünk*, 2014. 5. sz. 81–92., 6. sz. 67–84., 7. sz. 78–88., 10. sz. 61–84.

Könyv

BAJZIK Zsolt – MAYER László – VÉGSŐ István: *Vas vármegye. In: A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája. 2. köt. Maros-Torda vármegye – Zemplén vármegye.* Szerk. Randolph L. BRAHAM; közrem. TIBORI SZABÓ Zoltán. [Bp.], Park Könyvkiadó, 2007. 1282–1285.

BAUER Júlia: *És mégis.* S. a. r., szerk., utószót írta SAS Péter. Bp., Noran Libro Kiadó, 2012. 562

BERÉNYI Zsuzsa Ágnes: *A soproni „Széchenyi” szabadkőműves páholy története. In: A Zürichi Magyar Történelmi Egyesület Második (Komáromi) Övezeti Történetstálalkozó Előadásai és Iratai.* Komárom–Komárno–Zürich, Zürichi Magyar Történelmi Egyesület, 1995. 101.

DÖMÖLKI János: *„A népért, a sötétség ellen, az igazsággal!” A szabadkőműves szövetség magyar nyelvű irodalmának kalauza és bibliográfiája, 1786–2017.* Bp., Szabad Szellem – Magyar Kultúra Alapítvány, 2017. 105., 107–108., 341.

HACKER Iván: *Auschwitz előtti napok. In: „...Baljós a menny felettem...” Vallomások a szombathelyi zsidóságról és a soáról.* S. a. r., szerk., a jegyz. és a bev. írta BALÁZS Edit, KATONA Attila. Szombathely, Berzsényi Dániel Történelem Tanszéke – Magyar Izraeli Baráti Társaság, 2001. 19–131.

HOFFMANN János: *Ködkárpit. Egy zsidó polgár feljegyzései, 1940–1944.* Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város, 2001. 140 (Szombathelyi memoárok)

KELBERT Krisztina: *Szemző Magda.* Szombathely, Szülőföld Könyvkiadó, 2014. 69. p. (Híres szombathelyi nők; 12.)

Szemtől szemben. Képek a szombathelyi zsidóság történetéből. Eye to Eye. With the History of Szombathely's Jewish Community. Írta, szerk. KELBERT Krisztina; szakmai munkatárs MAYER László; tervezte KASSAI Ferenc; ford. BALOGH Róbert. Szombathely, Yellow Design Kft., 2016. 553., 555.

Magyar életrajzi lexikon. Főszerk. KENYERES Ágnes. 1. köt. A–K. Bp., Akadémiai, 1967. 731.

Források a szombathelyi gettó történetéhez, 1944. április 15 – 1944. július 30. Összeáll. MAYER László. Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 1994. 108., 292–293., 302. (Vas megyei Levéltári füzetek; 7.)

MELEGA Miklós: *„Szombathely Andrassy útja”. A Széll Kálmán utca története a dualizmus korában. In: Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára.* Szerk. MAYER László, TILCSIK György. Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 2003. 473., 481.

MELEGA Miklós: *A szombathelyi főtéri házak építéstörténete a dualizmus korában. In: Előadások Vas megye történetéből. 4.* Szerk. MAYER László, TILCSIK György. Szombathely, Vas Megyei Levéltár, 2004. 462. p. (Archivum Comitatus Castriferrei; 1.)

MOLNÁR Béla: *Kassa orvosi története.* Kassa: „WIKO” kő- és könyvnyomda, 1944. 158–161.

SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. 5. köt. Iczés–Kempner.* Bp., Hornyánszky Viktor, 1897. 797–798. hasáb

SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. 14. köt. Telgárti–Zsutai.* Bp., Hornyánszky Viktor, 1914. 1176. hasáb.

VESZPRÉMI Vilmos: *Rájnás és kora. Tanulmány.* Bp., Weiszmann E., 1889. 20

Eszményeink és az ifjúság nevelése. A „Testvérülés” cz. szks. páholy 1900. évi május 13-iki munkáján előadta VESZPRÉMI Vilmos. [Sopron], „Testvérülés”, [1900.] 12

A magyar helyesírás szabályai. A tanuló ifjúság számára összeállította és helyesírási-szótárral ellátta VESZPRÉMI Vilmos. Szeged, Schwarz Jenő, 1905. 70, 2. kiad. Szeged, Schwarz Jenő, 1905. 70, 3. bőv. kiad. Szeged, Schwarz Jenő, 1910. 112

Internetes források (Utolsó letöltések: 2024.10.15.)

B. Ferenc Attila: *Egy fiatal tanárnő eddig ismeretlen auschwitzi lágernaplója került elő Magyarországon.* <https://zsurpubi.hu/cikk/6496-egy-fiatal-tanarno-eddig-ismeretlen-auschwitzi-lagernaploja-kerult-elo-magyarorszagon/>

CZENE Gábor: *Beleöltek körülbelül 10 milliárd forintot, de még mindig nem tudják megjósolni, hogy mikor nyílhat meg a Sorsok Háza.* https://nepszava.hu/3182716_sorsok-haza-emih-koves-slomo-orban-kormany

HAITZMANN Ágnes: *A pokolból tért vissza a 15 éves szombathelyi Blau Márta. Megtudtuk, mit rejtenek a kockás füzet lapjai.* <https://www.frisss.hu/aktualis/a-pokolbol-tert-vissza-a-15-eves-szombathelyi-blau-marta--megtudtuk-mit-rejtenek-a-kockas-fuzet-lapjai>

NAGY Gergely Miklós: *Orbánék kipenderítettek Köves Slomóékat a Sorsok Házából, majd lehúzták a rolót.* <https://24.hu/belfold/2024/09/25/sorsok-haza-visszavonas-emih-holokauszt-muzeum-koves-slomo-mazsihisz/>

NAGY József: *Hatezerhatszáz dollárt ér az ezer forintért vett szakácskönyv – a ritkaság a borzalomban is szorzó.* <https://24.hu/kozelet/2024/07/27/holokauszt-gyujtemeny-klein-andras-stiaszni-attila-veszpremi-etelka-lidercnyomas/>

PAKSY Zoltán: *Kutas Kálmán lelkesz életpályája.* <https://www.zaol.hu/hirek/2017/06/reformacio-kutas-kalman-lelkesz-zalaegerszeg>

Arcanum Újságok – adt.arcanum.com

https://adt.arcanum.com/hu/collection/ADT_IskolaiErtesitok_Budapest_B1230/

https://adt.arcanum.com/hu/collection/ADT_IskolaiErtesitok_Budapest_B5657_MalnaiMihalyneFelsőLeanyiskola/

https://adt.arcanum.com/hu/collection/ADT_IskolaiErtesitok_Debrecen_05257_kereskedelmi_akademia/

https://adt.arcanum.com/hu/collection/ADT_IskolaiErtesitok_Gyor_09888_AllamiRevaiForealiskola/

https://adt.arcanum.com/hu/collection/ADT_IskolaiErtesitok_Sopron_31534/

https://adt.arcanum.com/hu/collection/ADT_IskolaiErtesitok_Szeged_34167_AllamiForealiskola/

https://adt.arcanum.com/hu/collection/ADT_IskolaiErtesitok_Szeged_34506_AllamiFelsőipariskola/

https://adt.arcanum.com/hu/collection/ADT_IskolaiErtesitok_Szombathely_37780_AllamiKanzsaiOrsolyaLeanygimnazium/

GENI. Collaborate on the World Family Tree – [geni.com](https://www.geni.com)

<https://www.geni.com/people/Andor-Valatin/6000000070719253112>

<https://www.geni.com/people/Leo-Hollander/6000000080087455232>

<https://www.geni.com/people/Ter%C3%A9z-Veszpr%C3%A9mi/6000000048388807088>

<https://www.geni.com/people/Vilmos-Veszpr%C3%A9mi/6000000066467803833>

Találd meg a családot! Fedezd fel magadat! – [familysearch.org](https://www.familysearch.org)

<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HT-D553-549?i=33&wc=92QF-92Q%3A40678301%2C54933001%2C1077271702&cc=1452460>

<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HT-D187-SSX?i=39&wc=92QV-RMH%3A40678301%2C54933001%2C52622301&cc=1452460>

<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-L1Z5-G39?view=index&personArk=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3A6V12-FFMV&action=view&cc=1452460>

<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GRKK-DJ6?view=index&action=view&cc=1452460>

<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9R2H-9M5M?view=index&personArk=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3A6V12-XKTM&action=view>

<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GRKG-9W8X?view=index&personArk=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3A6JB9-LSRX&action=view&cc=1452460>

<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HY-DYS3-5GQ?view=index&personArk=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3ADB4G-CRT2&action=view>

<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HY-65MS-B5T?view=index&personArk=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3A4ML9-THT2&action=view>

Egyéb

Arolsen archívum: https://collections.arolsen-archives.org/en/archive/1-1-5-4_01010504-071-319

Dr. Tanay István. In: Gyógyszerésztörténet. <https://www.gyogyszeresztortenet.hu/wp-content/uploads/2013/10/Tanay-Istvan-Dr..pdf>

Lekár David Kain. <https://www.cas.sk/fotogaleria/207891/neuveritelna-podoba-doktora-a-herca-lasica-zil-uz-v-roku-1886/4/>

Lidércnyomás. Műkereskedelem az interneten. <https://axioart.com/tetel/lidercnyomas-kiadatlan-keziratos-es-gepiratos-lagernaplo->

Mai Kurir: *Egy Soha Kiadott Regény Története: Veszprémi Etelka „Lidércnyomás”-ának Felfedezése*. In: Mai Kurir. <https://maikurir.hu/lidercnyomas-veszpremi-etelka-soha-ki-nem-adott-regenye/>

Mann Lotti: *A Veszprémi Zsidóiskola története*. <https://docplayer.hu/801299-A-veszpremi-zsidoiskola-tortenete.html>

Redőnykészítés magyarországi története. [esslingeni redőny]. <https://www.szaboredony.hu/redonykeszites-tortenete/>

Szuly Angéla. In: Wikipédia. https://hu.wikipedia.org/wiki/Szuly_Ang%C3%A9la

Varga Jennifer: *Hatezerhatszáz dollárt ér az ezer forintért vett szakácskönyv – a ritkaság a borzalomban is szorzó*. <https://friss-hirek.hu/index.php/hatezerhatszaz-dollart-er-az-ezer-forintert-vett-szakacskonyv-a-ritkasag-a-borzalomban-is-szorzo/friss-hirek/>

